

Ужгородський національний університет

На правах рукопису

Зан Михайло Петрович

УДК 39 (47) Зак.

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАКАРПАТТІ (1989-2001 рр.)

Спеціальність 07.00.05 – етнологія

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Науковий керівник –
Тиводар Михайло Петрович
доктор історичних наук, професор

Ужгород – 2003

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ	11
1.1. Джерела та їх типологія	11
1.2. Вивчення етнодемографічних процесів	16
1.3. Студії проблем соціально-політичного та духовно-культурного життя етнонаціональних меншин Закарпаття	21
1.3.1. Угорці	23
1.3.2. Румуни	27
1.3.3. Росіяни	26
1.3.4. Цигани	27
1.3.5. Словаки	29
1.3.6. Німці	30
1.3.7. Євреї	31
1.4. Дослідження міжетнічних стосунків в краї	32
1.5. Дискусії довкола “русинської проблематики”	38
1.5.1. Історико-соціологічна течія	39
1.5.2. Історико-правова течія	40
1.5.3. Радикально-публіцистична течія	43
1.5.4. Лінгвістико-політологічна течія	44
1.5.5. Етнологічна течія	45
Розділ 2. ТЕНДЕНЦІЇ ЕТНОДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ.	50
2.1. Перепис населення 1989 р.	50
2.2. Природний приріст населення області	55
2.3. Міграційні процеси: паритет етнонаціонального обличчя та соціально-економічних мотивацій	57
2.4. Етнонаціональна структура населення Закарпаття у світлі результатів перепису населення 2001 р.	
2.5. Міжетнічні шлюби в краї – індикатор етнодемографічних процесів	63

Розділ 3. ЕТНОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ	68
3.1. Український національно-демократичний рух у протидії комуністичній партноменклатурі в 1989-1991 рр.	69
3.2. Активізація політичного русинства та етнонаціональних меншин Закарпаття	80
3.3. Етнополітичний розвиток краю в умовах державної незалежності України	94
 Розділ 4. ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ	118
4.1. Етнокультурний розвиток українців Закарпаття	119
4.2. Етнокультурні процеси в середовищі національних меншин області	136
4.2.1. Угорці	137
4.2.2. Румуни	150
4.2.3. Росіяни	154
4.2.4. Цигани	159
4.2.5. Словаки	165
4.2.6. Німці	169
4.2.7. Євреї	173
4.2.8. Інші	175
4.2.9. Координація та пошуки спільної діяльності національно- культурних товариств. Діяльність Центру культур національних меншин Закарпаття	177
 Розділ 5. ЕТНІЧНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ТА МІЖЕТНІЧНЕ КОНТАКТУВАННЯ НА ЗАКАРПАТТІ	180
5.1. Етнокультурна ідентичність українців. Результати польових етнографічних студій	181
5.1.1. Перша вікова категорія (особи 30-40 років)	182
5.1.2. Друга вікова категорія (особи 50-60 років)	185
5.1.3. Третя вікова категорія (особи старші 70-ти років)	187
5.2. Оцінка міжетнічних стосунків українцями краю	189
5.2.1. Перша вікова категорія (особи 30-40 років)	190
5.2.2. Друга вікова категорія (особи 50-60 років)	193

	4
5.2.3. Третя вікова категорія (особи старші 70-ти років)	194
5.3. Традиційні та модерні аспекти етнічної самоідентифікації молодого покоління	196
5.4. Міжетнічне контактування на Закарпатті очима молодшої генерації краю	200
ВИСНОВКИ	206
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	213
ДОДАТКИ	274

ВСТУП

Етнічні процеси – це комплекс етнодемографічних, етнополітичних та етнокультурних змін етнічних спільнот протягом їхнього існування. Ці зміни проявляються в етнооб'єднувачих або етнорозмежувальних тенденціях розвитку етнічних спільнот в історичному часі. Дослідження та вивчення етнічних процесів передбачає висвітлення комплексу етнодемографічних, етносоціальних, етнополітичних, етномовних та етнокультурних аспектів етнічної історії, студії етнічної самоідентифікації та міжетнічних стосунків.

Питання етнічних процесів на Закарпатті 1989-2001 рр. дослідниками висвітлювалось фрагментарно. Втім проблема соціологізації, підміни етнологічних дефініцій спричинилась до формулювання концепцій виняткової “багатоетнічності Закарпаття”, “закарпатського буфера” та політизації русинської “проблеми”. Разом з тим в засобах масової інформації, без належного наукового обґрунтування, продовжується нагнітання подібних тез.

Актуальність теми. Актуальність дослідження очевидна із огляду на відсутність комплексного вивчення перебігу та спрямування етнічних процесів на Закарпатті 1989-2001рр., історіографічної оцінки попередніх студій, переосмислення міфологем окремих дослідників. На основі етнографічних матеріалів, етносоціологічного обстеження, архівних документів, статистичних даних, які вперше вводяться в науковий обіг, дисертант висвітлює етнічні процеси в краї часів трансформаційного етапу 1989-1991 рр. та періоду десятиріччя незалежності України (1991-2001 рр.). Студія передбачає узагальнене висвітлення етнічних процесів за вказаний період та окреслення подальших контурів досліджень окремих аспектів етнічних процесів на Закарпатті.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Етнологічне дослідження відображає напрямок науково-дослідної роботи НДІ карпатознавства УжНУ. Дисертаційна робота виконана в рамках розробки наукової теми “Соціально-економічний, етнополітичний та національно-культурний розвиток Карпатського регіону в другій половині XIX – XX ст.” (номер державної реєстрації науково-дослідних робіт – ДБ 447).

Мета і завдання дослідження. Головною метою дисертаційного дослідження є висвітлення перебігу та спрямування етнодемографічних, етнополітичних, етнокультурних процесів на Закарпатті (1989-2001 рр.), дослідження етнокультурної ідентифікації українців та

міжетнічних стосунків в краї. Відповідно до методологічних підходів, які використано в роботі, автор намагається вирішити наступні завдання:

- виділити основні типи джерельної бази дослідження;
- проаналізувати внесок дослідників у вивчення етнодемографічних процесів, соціально-політичного та духовно-культурного життя етнопонаціональних меншин, міжетнічних стосунків на Закарпатті за вказаний період;
- зробити критичний аналіз дослідження русинської “проблеми”, виділити в рамках проведених досліджень наукові напрямки;
- висвітлити етнодемографічні тенденції на Закарпатті через аналіз результатів переписів населення 1989 та 2001 рр., простеження природного приросту та міграційних процесів в краї впродовж 1989-2001 рр., врахування ролі міжетнічних шлюбів в етнодемографічних процесах;
- окреслити етнополітичну реальність трансформаційного етапу 1989-1991 рр. в контексті протистояння національно-демократичної та комуністично-номенклатурної еліт, активізації етнопонаціональних меншин краю та прихильників політичного русинства щодо домагання самоврядного статусу області;
- проаналізувати зміст та характер етнополітичного розвитку Закарпаття в умовах державної незалежності України (1991-2001 рр.);
- охарактеризувати етнокультурні процеси в середовищі українства, акцентуючи увагу на реалізації законодавства про мови, поступі української мови як державної, діяльності українських громадських організацій краю, відродженні історичної пам’яті народу в працях митців, письменників, науковців-гуманітаріїв тощо;
- показати кардинальні зміни протягом 1991-2001 рр. в забезпеченні етнокультурних пріоритетів національних меншин, зосередивши увагу на висвітленні розвитку національної освіти етнічних спільнот краю, еволюції захисту інформаційних та духовно-релігійних запитів етнопонаціональних меншин, діяльності художньо-самодіяльних колективів, проведенні свят та фестивалів, активному поступі національно-культурних товариств, діяльності Центру культур національних меншин Закарпаття;
- дати оцінку результатам проведених етнографічних досліджень етнокультурної ідентифікації українців, оцінку ними міжетнічних стосунків на Закарпатті;

- на основі проведеного етносоціологічного обстеження визначити етнокультурні пріоритети та цінності молодого покоління краю, їхню оцінку міжетнічного контактування на Закарпатті.

Об'єкт дослідження. Об'єктом дисертаційного дослідження є етнічні процеси на Закарпатті протягом 1989-2001 рр. Розуміння природи етнічних процесів дозволить збагнути примордiальну сутність етнічних спільнот, зокрема українців Закарпаття та усвідомити роль ситуативних вартостей часів трансформаційного етапу 1989-1991 рр.

Предмет дослідження. Предметом наукового аналізу є етнодемографічні чинники етнічних процесів, етнополітичні реалії та етнокультурні фактори в середовищі українства та етнопонаціональних меншин краю 1989-2001 рр., з'ясування етнокультурної ідентифікації українців, оцінка ними міжетнічних стосунків на Закарпатті та визначення цих показників молодим поколінням краю. Обґрунтування хронологічних рамок дослідження 1989-2001 рр. пов'язане, по-перше, із крайніми датами проведення переписів населення; по-друге, виділення етапу 1989-1991 рр. як трансформаційного та періоду десятиріччя державної незалежності України (1991-2001 рр.) дозволяє оцінити та порівняти зміст і характер етнічних процесів.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження виступає теорія етносу у поєднанні з примордiальною та ситуаційною (інструменталістська, мобілізаційна) концепціями етнічності. Їх вибір пов'язаний із особливостями об'єкта та предмета дослідження. Теорія етносу (Ю.Бромлей, В.Козлов, С.Арутюнов, Л.Гумільов та ін.) та примордiальна концепція етнічності (К.Гірц, Дж.Сімпсон, Е.Сміт та ін.) дозволяє зрозуміти проблеми ендегамії етнічних спільнот, "етнічного обличчя" міграційних процесів, етнокультурного ренесансу національних меншин в умовах демократизації українського суспільства, визначення опитаними респондентами власної етнічної ідентичності, етноментальне бачення інших спільнот краю українцями, оцінка ними міжетнічного контактування, роль державності у становленні етнопонаціональної ідентичності населення Закарпаття. Ситуаційна концепція етнічності (С.Олзак, Дж.Нейгел та ін.) пояснює активізацію політичного русинства на Закарпатті як організацію груп інтересів, корпоративних зусиль владної еліти.

В дисертаційному дослідженні при характеристиці етнополітичних та етнокультурних процесів було застосовано історико-ретроспективний метод та метод аналізу документів. Досліджуючи питання етнодемографічних тенденцій, було застосовано методи математичних розрахунків та аналізу статистичних документів. Проблеми етнокультурної ідентифікації та

міжетнічних стосунків було досліджено методами безпосереднього польового етнографічного спостереження, етнографічного опитування за допомогою розробленого автором запитальника, проведено комбіноване проєктивне етносоціологічне анкетування респондентів (аналітико-соціологічний метод дослідження).

Наукова новизна одержаних результатів. Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в наступному:

1. Здійснено узагальнену характеристику етнічних процесів на Закарпатті 1989-2001 рр., що сприятиме розвитку етнологічної науки України.
2. Автором запропоновано комплексний історіографічний аналіз, дано оцінку етнодемографічних студій, вивчення етнокультурного та етносоціального життя національних меншин Закарпаття, міжетнічних стосунків в краї, вперше в історіографії пропонується виділення двох напрямків та п'яти течій дискусії довкола "русинської проблематики".
3. Висвітлюючи питання етнодемографічного розвитку Закарпаття, вперше вводяться в науковий обіг статистичні дані, що ілюструють міфотворчість тези "багатоетнічного Закарпаття", проживання "більше 40 етнічних груп", наводяться конкретні числа "етнічного обличчя" еміграції. Автор розглядає джерела еміграції у поєднанні етнічної еміграції із соціально-економічними мотиваціями. З огляду на це результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. засвідчили збільшення українців, румунів, циган в етнодемографічній структурі краю, зменшення числа угорців, росіян, словаків, білорусів, євреїв.
4. На основі аналізу статистичних документів методом математичних розрахунків автор вперше ілюструє ендогамність українського, румунського, угорського, циганського населення краю. Порушення ендогамії відбувалось в середовищі росіян, білорусів, німців, євреїв, словаків. При порівнянні відсотка ендогамії в сільській місцевості та містах області показовим є зменшення відповідного показника в містах Закарпаття.
5. Архівні документи, що вперше вводяться в науковий обіг, дали можливість дисертанту висвітлити етнополітичні процеси на Закарпатті 1989-2001 рр. Зокрема, документально засвідчується протистояння між національно-демократичною та комуністично-номенклатурною елітами краю, етнополітична активізація національних меншин, прихильників політичного русинства у домаганні автономного статусу краю. Автор

прослідковує еволюцію етнополітичних процесів в умовах української державності. Політичне русинство розглядається як ситуативно спровокований рух владного обласною елітою, що сформував імідж сепаратистського Закарпаття.

6. Етнокультурні процеси в середовищі українства оцінюються автором як досягнення в руслі становлення нової ідентичності української нації. Успіхи в державності української мови, освіти, патріотичних виховних заходів, результатів діяльності громадських організацій, відродженні історичної пам'яті підкріплені архівними матеріалами, що вперше вводяться в науковий обіг.
7. Етнокультурний розвиток національних меншин Закарпаття висвітлюється за запропонованою структурою етнокультурних запитів: національна освіта і виховання; інформаційне поле (бібліотечні фонди, преса, радіо, телебачення); культурно-пропагандистські заходи, свята і фестивалі; діяльність національно-культурних товариств; духовно-релігійні потреби ("національна" церква). Автор дає узагальнений аналіз генези етнокультурних запитів національних меншин.
8. Зроблені етнографічні та етносоціологічні студії культурної самоідентифікації та міжетнічних стосунків в краї заперечують висновки про закарпатців як окремішньої етнічної спільноти. Результати опитувань засвідчують примордiальну сутність етнічності із бінарною самоназвою ("русини" та "українці"). Молода генерація опитаних відкидає сепаратистські прагнення нечисельних русинських ідеологів, опитане сільське населення не усвідомлює в своїй винятковій більшості проблеми протиставлення термінів "русин" та "українець", ототожнюючи їх як належність до єдиної спільноти.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів. Теоретичні розробки дозволять більш системно підійти до розгляду проблеми етнічних процесів в Україні. Перспективною є тема висвітлення етнічних процесів інших регіонів держави, проведення спільних та особливих рис етнічної історії історико-етнографічних регіонів України. Практична цінність роботи полягає у можливостях запровадження фактичного матеріалу дисертації до написання узагальнюючих праць висвітлення етнічних процесів на Закарпатті, в Україні. Апробований автором фактичний матеріал може бути використаний для підготовки навчальних спецкурсів із етнографії Закарпаття та України, методичних посібників, при написанні курсових та дипломних робіт. Крім того, узагальнення і фактичний матеріал може

бути використаний у практичній роботі державних органів влади, громадських організацій і політичних партій.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою розробкою здобувача, яка була викладена в наукових публікаціях без співавторів.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження апробовано на міжнародних та загальноукраїнських наукових конференціях, зокрема: підсумкових наукових конференціях професорсько-викладацького складу УжНУ (Ужгород, 2000-2003 рр.), науковій конференції “Українська етнологічна наука на межі XX-XXI століть” (Львів, 2001 р.), міжнародному науковому симпозиумі “Українсько-словацькі взаємини в галузі мови, літератури та історії” (Ужгород, 2001 р.), міжнародному конгресі “Археологія та етнологія Східної Європи: крок молоді у XXI століття” (Одеса, 2002 р.), II Всеукраїнській науково-теоретичній конференції “Українська національна ідея – проблема відповідальності” (Львів, 2002 р.), міжнародній науковій конференції “Національно-культурне відродження слов’янських народів і Карпатський регіон” (Ужгород, 2002 р.), II Міжнародній науково-практичній конференції “Розвиток демократії та демократична освіта в Україні” (Одеса, 2002 р.), міжнародній науковій конференції “Закарпаття в XXI столітті: розвиток і перспективи в політиці, економіці та культурі” (Ужгород, 2002 р.), міжнародній науковій конференції “Словацько-українські взаємини в галузі мови, літератури, історії та культури” (м.Пряшів, Словаччина, 2002 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковані в 20 індивідуальних статтях у наукових часописах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій, в тому числі 15 зареєстрованих ВАК України.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

1.1. Джерела та їх типологія.

Проблема етнічних процесів на Закарпатті 1989-2001 рр. є доволі модерною темою наукового дослідження. Адже предметом аналізу постають порівняно близькі в часі явища, події і процеси. В той же час тематика вивчення етнічних процесів передбачає комплексний підхід. Виважений аналіз теми вимагає використання різнопланових джерел. В дисертації використано наступні джерела:

1. польові етнографічні матеріали автора;
2. архівні документи;
3. опубліковані документи;
4. неопубліковані статистичні дані;
5. опубліковані статистичні матеріали;
6. дані проективного комбінованого анкетування 315 респондентів.

Польові етнографічні матеріали автора [1-32] використано при написанні п'ятого розділу роботи “Етнічна самоідентифікація українців та міжетнічне контактування на Закарпатті”. Зауважимо, що конкретний польовий етнографічний матеріал є живим свідченням опитаних. В 1999-2001 рр. нами були проведені польові етнографічні експедиції в селах Ужгородського, Мукачівського, Виноградівського, Іршавського, Хустського, Воловецького, Перечинського та Великоберезнянського районів Закарпатської області. Тобто, дослідженням охоплено українське населення гірської, передгірської та низинної природно-економічних зон краю. Обстеження етнічної самоідентифікації, оцінки міжетнічних стосунків українцями краю проводилось за авторським запитальником серед трьох вікових груп українців краю (осіб 30-40 років, 50-60 років і осіб старших 70-ти років) [479, 8-11].

Багатий етнографічний матеріал засвідчує етнокультурну ідентифікацію українського населення краю, поєднання етноніму “русин” та “українець” в контексті самоідентифікації на рівні окремого інформатора. Матеріали польових етнографічних студій фіксують рівень розуміння опитаними етномовної ідентичності, визначення змісту твердження “говорити по-нашому”. Також з'ясовуються пріоритети ЗМІ опитаних різних вікових груп, “близькість” російської та української літературної мови. Вивчення міжетнічних стосунків останніх років в

оцінці українців краю як респондентів вперше застосовується в наукових студіях. Опитані засвідчують своє власне стереотипне ставлення до міжетнічних шлюбів, конкретизуючи свої відповіді прикладами із реалій повсякденного життя. Респонденти вказують у своїх відповідях поцінування фактору етнічності (національного) в робочих колективах, власну реакцію на представників тих чи інших етносів. Опитування свідчать про упередженість етноментального “Я” українців при визначенні “поганих” та “добрих” рис національних меншин краю [1-29].

В квітні 2002 р. нами здійснено етнографічну експедицію в румунські села Тячівського і Рахівського районів. Окремі матеріали як результати дослідження характеризують стан і тенденції етнокультурного буття румунів краю, їх інтеграцію в український соціум, етнокультурні пріоритети, цінності [30-32]. Отже, польовий етнографічний матеріал до вивчення етнокультурної самоідентифікації українців Закарпаття має важливе прикладне значення при комплексному осягненні проблеми етнічних процесів досліджуваного періоду.

Архівні документи – найбільш повно представлений тип джерел. Нами використано документи 11 архівів. Справи описів 33, 34 і 36 першого фонду “Закарпатський обком Компартии Украины. г.Ужгород” Державного архіву Закарпатської області представляють матеріали протоколів Пленумів обкому Компартії України, постанови бюро обкому, інформації різного плану. Їх зміст – проведення партійної політики “вирішення національного питання” на Закарпатті в умовах кризи радянського режиму (1989-1991 рр.). Боротьба обкому КПУ із патріотичною національно-демократичною силою в краї НРУ та інших громадських організацій, із угорським етнокультурним рухом детально представлено в документах ДАЗО [33-56].

Документи Відомчого архіву Закарпатської обласної державної адміністрації представлені в фондах №1 та №195. У фонді 195 “Закарпатська обласна Рада народних депутатів” використано опис 14 “Діловодство”. Документи містять протоколи сесій обласної Ради народних депутатів, різні документи, що стосуються діяльності облради, особливо періоду домагання автономії краю (1990-1993 рр.). Матеріали опису висвітлюють процес прийняття рішень та розпоряджень керівництвом облвиконкому (згодом облдержадміністрації), що торкаються етнонаціональної проблематики (ухвали про реєстрацію громадських організацій українців та національних меншин краю, розпорядження про проведення свят, фестивалів тощо) [109-162]. Подібні матеріали представлені в описі 1 “Діловодство” фонду 1 “Закарпатська обласна державна адміністрація” [57-108].

Цінними є архівні матеріали опису 23 “Канцелярія” фонду 195. Тут представлені важливі документи листування облдержадміністрації з Кабінетом Міністрів України, відомствами та міністерствами, Адміністрацією Президента України, Верховною Радою України; з райдержадміністраціями, райміськвиконкомом, громадськими організаціями, політичними партіями, профспілками області з проблем етнополітичного, етнODEMOграфічного та етнокультурного життя Закарпаття [163-236]. Власне справи опису 23 дозволили автору детально висвітлити тенденції етнополітичного та етнокультурного розвитку області за вказаний період. Документи опису 25 “Апарат при керівництві” фонду 195 висвітлюють роботу комісії у справах молоді, народної освіти і культури облвиконкому 1989 р., зокрема аспекти задоволення освітньо-культурних потреб національних меншин області [237].

Висвітлюючи етнополітичне життя краю в умовах державної незалежності, дисертант використав матеріали діловодства Закарпатської обласної Ради народних депутатів за 1998 та 2000 рр. Документи ілюструють безперспективність політичного русинства в нових реаліях політичного життя України та Закарпаття, демагогічний характер виступів окремих лідерів русинства [238-240].

Висвітлюючи окремі факти етнополітичної та етнокультурної історії краю, автор звертає увагу на обласний центр м.Ужгород. Задля цього використано документи Архівного відділу Ужгородської міської Ради народних депутатів. Найвні документальні свідчення періоду становлення української державності, особливо протистояння під час пугчу у серпні 1991 р., етноконфесійних проблем міста, діяльності громадських організацій національних меншин обласного центру, товариства “Просвіта” та ін. [241-248].

Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації дозволив вивчити стан і тенденції міграційних процесів в області, з’ясувати події етнокультурного життя 1998-2001 рр. на Закарпатті [249-273]. Проблеми динаміки етнорелігійних запитів населення краю вивчено завдяки документам поточного архіву відділу у справах релігій Закарпатської облдержадміністрації [274-275].

Етнокультурне буття українства, його розвиток через державотворчу політику України, сприяння етнокультурному розмаїттю національних меншин області відображено у матеріалах поточного архіву управління культури Закарпатської облдержадміністрації [276-282]. Правовий аспект представлений у матеріалах поточного архіву Закарпатського обласного управління юстиції [287-297]. Захист освітньо-виховних пріоритетів українців та національних

меншин краю відображають дані поточного архіву управління освіти і науки Закарпатської облдержадміністрації [283-286]. Координація спільної діяльності громадських організацій етнонаціональних меншин краю засвідчена в поточному діловодстві Центру культур національних меншин Закарпаття [298-303]. Успішні кроки товариства румунів краю “Дачія” під головуванням І.Ботоша ілюструють документи його приватного фотоархіву [304-312].

Крім комплексу архівних документів, нами використано також опубліковані документи в обласній періодиці, збірниках документів. Етнополітичний колапс серпня 1991 р. висвітлюють окремі документальні дані збірника “Хроніка опору” [337, 279, 285-286, 294]. Документи-заяви та звернення з боку різних таборів в період домагання автономії області представлені на сторінках обласних газет “Карпатський край”, “Закарпатська правда”, “Новини Закарпаття” та ін. [313; 316-322; 326; 328-329; 333; 335]. Політичне русинство в документах представлено у двох томах збірника “Руснацький світ” [315; 323; 324; 327]. Використані також документи збірників “Від автономної Підкарпатської Русі до суверенної Закарпатської України”, “Матеріали установчої конференції по відродженню Закарпатського крайового товариства “Просвіта” [314; 325]. Ряд опублікованих матеріалів стали у нагоді при висвітленні міжетнічної конфліктності (угорське питання, прояви антисемітизму) тощо.

Важливими джерельними матеріалами є неопубліковані статистичні дані. Так, автор використав повні матеріали переписів населення 1989 і 2001 рр., ілюструючи міфи попередників – апологізаторів проживання більше 100 національностей в краї [338; 350]. Також використано дані міграції населення, міжетнічних шлюбів в області. При цьому виявлено традиційну ендогамність сільського українського, румунського, угорського населення краю, асиміляційні процеси в середовищі російської, білоруської, словацької та інших етнонаціональних меншин [339-349].

Опублікований статистичний матеріал обласного управління статистики доволі екстенсивний за обсягом. Втім, інколи аналітика не відповідає наведеним цифрам збірників. В збірнику “Населення Закарпатської області за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року” однозначно наголошується на проживанні в області “...більше 40 багаточисельних національностей” [362, 7]. Подається аналіз зростання (зменшення) абсолютних цифр та питомої ваги населення області порівняно із попереднім переписом населення (1979 р.). Зазначається про середньорічний приріст серед росіян (1,7%), українців, румун, циган (0,8%), білорусів (0,9%); вказується на зменшення питомої ваги угорців в Берегівському та

Ужгородському районах і збільшення цього показника в м.Ужгороді, Мукачівському та Виноградівському районах. Фіксується зменшення чисельності євреїв (на 31,4%), німців (на 7,2%), словаків (на 11,1%), мотивуючи причиною – виїзд на постійне місце проживання за кордон [362, 7-8]. В аналітичному огляді окреслюється також географічний ареал розселення українців та етнонаціональних меншин краю [362, 8].

Конкретний статистичний матеріал наведено у формі таблиць про чисельність окремих національних груп області, сільського та міського населення, склад населення міст обласного підпорядкування та районів по окремих національностях, склад населення за рідною мовою, чисельність осіб і т.п. [358, 20; 359, 22; 360, 54-55; 372, 214-234]. Матеріали результатів перепису 1989 р. щодо національного складу населення області повторюються також в інших статистичних збірниках [351, 10, 21, 25; 364, 7-9; 365, 80].

Новацією статистичних збірників 1991 і 1993 рр. Закарпатського обласного управління статистики стали розрахункові дані динаміки етнічного складу населення області [358, 20; 360, 54]. Проте в наступних статистичних збірниках в розділах “Соціальний розвиток. Населення” розрахункові цифри щодо етнічного складу населення області відсутні. Натомість представлені дані соціально-демографічного розвитку краю [352-357; 361; 363; 368; 370-371; 373]. Основні результати перепису населення 2001 р. представлені на сторінках газети “Новини Закарпаття” [367].

Окремий збірник, виданий обласним управлінням освіти і науки ОДА, кількісно характеризує стан і динаміку середніх, позашкільних, дошкільних навчальних закладів Закарпаття [369]. Досліджуючи еволюцію та динаміку етнокультурних запитів етнічних груп краю, ми використали статистичні дані задоволення освітньо-культурних потреб національних меншин Закарпаття [366].

Останній розділ роботи – детальний аналіз результатів проведеного етносоціологічного дослідження автора на основі розробленої комбінованої проективної анкети. У підготовці анкети нами використовувались теоретико-методологічні принципи етносоціологічних обстежень проблем етноідентифікації та міжетнічних стосунків серед представників молодшої генерації краю. Дослідження проводилось в березні-травні 2001 року і загалом охопило 315 чол. [479, 21-24].

Скрупульозно аналізуючи наукову, науково-популярну літературу і періодичну пресу Закарпаття досліджуваного періоду, вважаємо за доцільне виділити чотири аспекти вивчення

комплексу питань етнічних процесів в краї 1989-2001 рр. А саме: дослідження етнодемографічних процесів, студії проблем етносоціального та етнокультурного життя національних меншин, вивчення міжетнічних стосунків та дискусії довкола “русинської проблематики”.

1.2. Вивчення етнодемографічних процесів.

В останні роки проблема етнодемографічних процесів 90-х рр. ХХ ст. все частіше привертає увагу науковців. Зростання міграційних, особливо еміграційних потоків з чітким етнічним характером, прояви реідентифікації українців та окремих етнонаціональних меншин краю об’єктивним чином каталізували вивчення комплексу проблем сучасних етнодемографічних процесів.

Вже після проведення Всесоюзного перепису населення 1989 р. О.Лавер і В.Зілгалов зробили спробу етнічного аналізу результатів перепису населення на Закарпатті. Дослідники, ілюструючи відповідний статистичний матеріал, зауважили, що українці, угорці, румуни проживають переважно в сільській місцевості; росіяни, словаки, цигани, євреї, білоруси становлять переважно міське населення; німці – сільське та міське населення порівну [509, 138]. Автори відзначили фіаско у творенні нового народу із числа закарпатських румунів. Так, серед 97 румунів, які вказали “іншу” мову спілкування, тільки 66 назвали молдавську мову. Із числа 29 485 румунів краю 28 964 назвали рідною мову своєї національності. Дослідники влучно провели паралель, що “...зараз дехто за таким зразком серед українців хотів би виділити русинів” [509, 139]. Етнічну однорідність населення краю дослідники ілюстрували статистичним матеріалом – з усіх районів Закарпатської області, з яких 7 є виключно однорідними – більше 90 % українського населення, рідну мову вказали в межах 99,4 – 99,9 % [509, 140].

О.Лавер і М.Макара, прослідковуючи зміну демографічної та етнічної структури сучасного Закарпаття, відзначають, що загальна структура населення області суттєво відрізняється, коли розглядати національний склад сільського і міського населення окремо. Таким чином, сільське населення нашої “багатонаціональної” області за даними 1989 р. на 94,5% складалось з українців і угорців. А разом з румунами вони складали 97,8 % сільського населення області [511, 245].

М.Макара спробував проаналізувати суспільні явища в контексті демографії за перші два роки державної незалежності України. Він акцентував увагу на зростанні еміграційних процесів, що носять переважно етнічний характер. Так, за 1992 р. із 1006 емігрантів 486 чол. виїхало до Угорщини, 265 чоловік до Німеччини, 100 чоловік – до США [545, 34].

Проблема міграції в перші роки української державності стала предметом аналізу окремої публікації О.Лавера і М.Макари [510]. Автори виділили чотири етапи етнічного розвитку Закарпаття, останній із яких пов'язаний з українською державною незалежністю. Цей етап вони пов'язували з масовою еміграцією та зростанням частки українського населення області як в абсолютних числах, так і питомої ваги [510, 9].

М.Макара особливо наголошував на ролі соціально-економічних чинників – системна криза в народному господарстві, падіння рівня життя населення, безробіття і т.ін., які впливають на зміну етнічної строкатості населення Закарпаття. Подібні тенденції відбиваються на міграційній хвилі, яка з 1993 р. падає, а вже з 1995 р. спостерігається від'ємне сальдо міграції. Конкретні статистичні дані 1995 р. щодо еміграції визначають її етнічний характер [529, 298].

Виходячи з визначальної ролі впливу соціально-економічних чинників на процеси життєдіяльності людських спільнот, особливості соціально-демографічного розвитку Закарпаття середини 90-х рр. аналізував І.Мигович. Він оперує статистичними даними 1995 р., які характеризують соціально-демографічну стратифікацію населення області [570, 55-58]. І.Мигович вказує, що масове безробіття, класова маргіналізація, поляризація суспільства за відсутності середнього класу стали основними факторами мобілізації елітних груп національних меншин краю задля соціального захисту спільних інтересів [570, 59].

Інший аспект дослідження тенденцій етнодемографічних процесів – так звана маятникова трудова міграція. Соціально-економічні аспекти маятничової міграції сільського населення з числа українців і етнонаціональних меншин краю (угорців, румунів, циган) за період 1989-1990 рр. досліджували Б.Дяченко і М.Лендел [443]. Вони доводили, що маятникова трудова міграція найбільшого поширення набула серед сільського населення з числа українців та угорців [443, 59].

І.Попик і М.Пітюлич виділили чотири міграційні пояси – низинний, передгірський, східногірський та західногірський [637, 288-289]. На основі соціологічного дослідження (1995р.) автори комплексно з'ясовують причини міграційних процесів: незадоволення

організацією роботи, недостатній рівень заробітку за місцем проживання, відстала технологія, забезпечення житлом і т.ін. [637, 290-291]. В таких умовах зростає міждержавна міграція, знижуються імміграційні і підвищуються еміграційні показники. Втім, як відзначають С.Вовканич і С.Цапок, в Закарпатській та Рівненській областях зберігаються найбільш сприятливі умови для формування трудового потенціалу [415, 118].

На важливу проблему міграції населення на сторінках “Закарпатської правди” звернув увагу М.Бабидорич. Він висвітлив тенденції зростання еміграційних потоків в Угорщину, США, Німеччину (переважно – угорців, євреїв, німців), українців – до Чехословаччини. Так, в 1989 р. до Угорщини на постійне місце проживання виїхало 381 чол., а в 1991 р. – 819 чол. [379]. З іншого боку, в 1992 р. поживавився міграційний обмін з іншими областями України та державами колишнього СРСР і, таким чином, міграційний приріст склав 2,6 тис. чол. [380].

Проблему міграції населення за період 1990-1997 рр. характеризує М.Товт. Оперуючи статистичними матеріалами, він зазначає, що пік міграційної активності припадав на кінець 80-х – початок 90-х рр. Вже з 1993 р. міграційна хвиля починає зменшуватись; у порівнянні з 1990 р. в 1995 р. вона зменшилась на 60,2 %, що складало 15,4 тис. чол. [675]. Як і інші дослідники, М.Товт вказує на етнічний характер міждержавної міграції. Тільки в 1995 р. безпосередньо в Російську Федерацію переїхало 677 чол. (85,6 %) росіян, серед угорців така частка складала вже 85,4 %, серед німців – 86,4 %, євреїв (виїзд у США, Ізраїль) – 79,7 %. Виняток становили румуни, із 54 вибулих жоден не емігрував до Румунії. Відповідно, серед прибулих частка українців тільки в 1995 р. складала 62 %, тих, хто народився в Україні – 71,2 % . В межах області продовжувався відтік населення з гірських районів у низинні [675].

М.Товт також виділив чотири групи іммігрантів – репатріанти з країн СНД, іноземці із близького і далекого зарубіжжя, біженці та транзитні нелегальні мігранти [676]. Лише за 1995р. на закарпатській ділянці державного кордону затримано 953 осіб, представників 28 держав Південно-Східної Азії та Африки [677]. Дослідник відзначив окремі особливості еміграції населення Закарпаття починаючи із 1996-1998 рр. По-перше, еміграція спрямована в економічно розвинуті країни Заходу; по-друге, зростає частка вибулих із високим освітнім і професійним рівнем; по-третє, поступово втрачаються ознаки етнічної міграції [674].

М.Товт висвітлив зміст основних міграційних потоків (міждержавна, міжрегіональна, регіональна, трудова, нелегальна транзитна міграція) протягом 1999 р. [680, 153-156]. Він наголошував, зокрема, на дестабілізуючих тенденціях через зростаюче безробіття та еміграцію,

від'ємні показники міграційного сальдо [679, 111]. В окремій розвідці М.Товт розглянув проблему нелегальної міграції, він навів конкретні цифри збільшення транснаціональної міграції за останні 5 років; констатує, що вирішення комплексу проблем нелегальної міграції можливе за підтримки з боку країн Європейського Союзу, міжнародних структур та неурядових організацій [678, 119].

Частково аналізував соціально-демографічні тенденції за період 1990-1997 рр. Б.Шарга. Він відзначав, що починаючи із 1994 р. міграція має негативне сальдо; зменшення міграції мало місце у всіх районах (особливо у Тячівському, Міжгірському, Іршавському). Продовжувалось природне скорочення чисельності населення у Великоберезнянському, Перечинському, Мукачівському і особливо в Берегівському та Ужгородському районах [714]. Автор відзначав тенденцію зростання сільського населення і зменшення міського [714, 25-27]. Проте навіть емпіричні спостереження свідчать, що не відбувається процесів переселення в села, зокрема з метою створення індивідуального сільського господарства. Це підтверджують матеріали вибіркового соціологічного обстеження з демографії безробіття. Так, в Закарпатті (із найнижчим в Україні рівнем міграційної рухливості населення) на переселення в сільську місцевість з метою створення індивідуального сільського господарства в 1997 р. було зорієнтовано 12,1% безробітних міських поселень, а 17,8% не визначились із подібною перспективою [439, 34].

На противагу оцінці Б.Шарги Р.Жиленко констатував відносно благополучну соціально-демографічну ситуацію. Адже рівень народжуваності в області є одним з найвищих в Україні, а рівень смертності – найнижчий [451, 3]. Кардинальних змін населення краю зазнало в статеві-віковій структурі, відбувається “старіння” населення області. За 1989-1998 рр. помітний вищий природній приріст сільського населення, ніж міського, що відбувається за рахунок вищої народжуваності поряд із високою смертністю [451, 4-7].

Загалом відомо, що результати останнього перепису населення щодо Закарпаття хибують статистичними невідповідностями між реальною кількістю представників окремих етносів на теренах області (зокрема, циган, словаків, угорців, євреїв, росіян). Тому заслуговує на увагу наукова студія О.Пеліна з проблеми встановлення різниці між офіційною статистикою та результатами соціологічного дослідження. Результати дослідження О.Пеліна свідчать, що кількість населення з числа національних меншин краю більше ніж на 1/3. Автор пояснює це фактором “престижності” належності до національної меншини, а не до “титульної нації”. Таку

тенденцію, на думку дослідника, підтверджує факт “відпучковування” від українців “некодованих етнічних груп – русинів і закарпатців” [627, 199, 201].

Результати анкетування 811 респондентів показали, що на статус мігрантної групи, крім росіян, євреїв, циган претендують і ...українці [627, 204]. Очевидно, О.Пелін апріорі враховував соціально-політичні, а не етнічні аспекти національного згуртування українського етносу, власне, мозаїчності етносів, специфіку формування історико-етнографічних областей, субетносів, етнографічних груп і т.д. Вибірковість отриманих результатів, на нашу думку, свідчить про те, що пройшла диференціація русинів на “три контрольні групи”: етнічних, представників активу національно-культурного товариства і тих, кого рекомендували активісти русинського руху. Такий поділ не зрозумілий з точки зору етнічної історії. Так само – теза про найбільшу “автохтонність із автохтонів” румунів краю [627, 204-206]. На наш погляд, попри виключно соціологічний аспект дослідження, вибіркової методики його проведення, О.Пелін доводить виключну роль зростання мобілізаційних тенденцій в середовищі етнічно маргінального населення.

Таким чином, висвітлюючи питання етнодемографічних тенденцій на Закарпатті 90-х рр. дослідники (О.Лавер, В.Зілгалов, М.Макара, І.Мигович) вказують на тенденцію до збільшення питомої ваги українців краю, зменшення числа євреїв, німців, угорців, росіян, словаків, наголошують на проблемі “прозорих кордонів”, напливу біженців. М.Макара, зокрема, акцентує увагу на визначальній ролі соціально-економічних факторів в етнодемографічних процесах в умовах української державності. Безпосередньо міграційні процеси висвітлили Б.Дяченко, М.Лендел, І.Полик, М.Пітюлич, М.Бабидорич, М.Товт. Результати їхніх досліджень свідчать про зростання еміграційних і зменшення імміграційних потоків; роль фактору етнічної еміграції, значного рівня міграції осіб із високим освітнім та фаховим рівнем. Окремі дослідники (Б.Шарга, Р.Жиленко) звертають увагу на соціальні фактори демографічних процесів, доходять висновку про “старіння” населення, зменшення природного приросту, збільшення рівня смертності і зменшення народжуваності, зростання сільського населення краю за останнє десятиліття [471, 208]. Оригінальне (в плані постановки проблеми) дослідження О.Пеліна щодо різниці між офіційною статистикою і результатами соціологічних досліджень. Вчений характеризує динамічні зміни в етноідентифікації населення області. Він робить висновки про наявність більшої, ніж в офіційній статистиці, частки етнонаціональних меншин в етнодемографічній структурі краю, ряд “контрольних груп” в

середовищі тих, які визнають себе русинами. Проте подібні вибіркові дослідження, спираючись виключно на соціологічні методи, підмінюють наукові поняття, тяжіють до обґрунтування ідеологічної платформи політичного русинства.

1.3. Студії проблем соціально-політичного та духовно-культурного життя етнонаціональних меншин Закарпаття.

Становлення української державності поставило на порядок денний національно-культурні запити представників національних меншин краю. Вже з перших років незалежності України постало питання про забезпечення фондів бібліотек області літературою пропорційно відсоткам національностей в загальній етнотемографічній структурі Закарпаття. В.Габорець відзначав, що 1992 р. частка російськомовної літератури в бібліотеках області становила 57,2 %, українськомовної – 42,2 %, угорськомовної – 5,2 %, румуномовної – 0,6 %, що не відповідало етнокультурним запитам як національних меншин краю, так українців Закарпаття. Така тенденція зберігалась і в наступні роки [418, 29-40; 419, 22]. П.Федака проаналізував забезпечення національно-культурних запитів на прикладі бібліотечних фондів Закарпаття за період 1991-1996 рр. Аналіз спонукав дослідника зробити висновок про тривалу русифікацію в краї, де кількість російської національної меншини складала в 1989 р. всього 4 % [689].

Проблеми задоволення етнокультурних потреб через розвиток національної школи для представників національних меншин в перші роки української державності (підготовка фахівців, видання підручничкової літератури) окреслив В.Росул [642, 34-35]. Заслуговує на увагу колективне видання “Освітньо-виховні проблеми національних меншин Закарпаття” [651], в якому зосереджено увагу на становленні і розвитку освіти національних меншин у контексті регіональних особливостей Закарпаття, висвітлено стан та динаміку розвитку освіти національних меншин [651, 21-63, 73-77].

Важливі в цьому контексті також науково-методичні публікації з питань освіти національних меншин, ініційовані Закарпатським науково-методичним центром освіти національних меншин. Дослідники та представники управління освіти і науки Закарпатської облдержадміністрації проаналізували проблемні аспекти освіти, акцентували увагу на пошуках нових технологій вивчення української мови в школах національних меншин, підготовці кадрів для шкіл з угорською, румунською і словацькою мовою, проблемах освіти дітей циганської етнічної меншини області і т.ін. [406; 428; 490; 650; 652-653; 656; 701; 707]. Видання

“Матеріали семінару-практикуму керівників недільних шкіл національних меншин Закарпаття” висвітлює комплекс питань практичної діяльності єврейських, циганської, польської та вірменської недільних шкіл краю, окреслює вектори вдосконалення освіти представників національних меншин області [376; 405; 408; 436; 442; 610; 641].

Активну громадсько-політичну і культурно-освітню діяльність громадських організацій національних меншин Закарпаття висвітлює альманах “Національно-культурні товариства Закарпаття”. Матеріал альманаху окреслює умови і час створення, розвиток діяльності товариств обласного статусу [615]. Двомовне (українською і англійською) видання, підготовлене С.Мітряєвою, показує стан і рівень громадсько-культурного життя області, детально представляє національно-культурні товариства області станом на 1 січня 2001 р. [608].

Як влучно відзначають І.Мигович і М.Макара, національно-культурні товариства краю стали генераторами етнокультурного відродження, засобом самопізнання, взаємодопомоги, соціального захисту представників національних меншин області. Вони прослідкували еволюцію діяльності товариств, пошуків форм співпраці та спільних дій, антагонізму національно-культурних об’єднань (Демократичний блок, Демократична ліга національностей, Українська Народна Рада Закарпаття, “Круглий стіл національностей Закарпаття” та ін.) [589, 135-152].

Етнокультурний розвиток національних меншин окреслений в статті М.Черепані. Він вказує на значні зрушення в плані забезпечення етнокультурних запитів етнонаціональних меншин краю за часів державної незалежності України [709]. Важливий аспект – співвідношення етнокультурних потуг національних меншин краю та їх державно-правовий захист в умовах української державності висвітлила Н.Черепаня. Дослідниця констатує, що в містях компактного проживання національних меншин їм фактично забезпечено національно-культурну автономію [710, 130].

Важливий вимір – етноконфесійна організація національних меншин краю. С.Йовжій вказував на поєднання національного та релігійного факторів. Так, серед угорців краю організаційно об’єднують реформатське та католицьке віросповідання, словаки і німці належать до католицької церкви, а серед румунів краю дедалі поширення набуває єговістське віросповідання, серед циган краю – церква Живого Бога. Дослідник зауважив, що росіяни не проявляють самостійної цілеспрямованості в релігійному плані, а традиційно тільки відносять себе до православного віровчення [486, 16; 487, 218]. Зауваження доречне, оскільки Ф.Шандор

в окремій публікації щодо проблеми неорелігій на Закарпатті відзначив про поширення деструктивних сект серед осіб, що “не є корінними жителями області”. Крім цього, він наголошує, що коли не стало єдиної релігії (комунізму) і виникла пустота, залишилася російська мова, якою і виходить переважна більшість продукції деструктивних релігійних сект [713, 44]. Водночас, Ф.Шандор звернув також увагу на етносоціальний аспект роботи в екстремальних умовах (паводки 1998 р.). Результати етносоціологічного дослідження засвідчують різнопланові етноментальні установки німців, циган, румунів, угорців краю та їхню поведінку в екстремальних умовах 1998 р. в краї [712, 119-120].

1.3.1. Угорці.

Етнополітична та етнокультурна життєдіяльність угорської національної меншини певною мірою окреслена в працях І.Миговича, А.Колібаби, І.Гранчака, П.Лизанця, М.Ковача, В.Бедзіра, Т.Клинченко, П.Магочія, І.Орос, А.Берегсасі та І.Черничко.

І.Мигович в окремій статті підняв проблему соціалізації угорців краю, зокрема відзначив досить високий рівень задоволення етнополітичних і етнокультурних запитів угорців, обґрунтував тезу про дещо вищу, порівняно з іншими національними меншинами, задоволеність своїм становищем. Наприклад, 66,4 % угорців краю оцінювали міжконфесійні відносини як добрі і задовільні, 51,7 % мали надії на краще і т.ін. [569, 28-29]. Самооцінка угорцями Закарпаття основних показників життєдіяльності (стан здоров'я, матеріальні умови, духовне життя, відносини з іншими людьми, настрої, самопочуття, перспективи на майбутнє), відзначає І.Мигович, є доволі високою [569, 29]. Дослідник вказував на особливу роль Товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) у формуванні політичних уподобань угорців краю [574, 107; 588, 105].

Кількісний аналіз компактного проживання угорської національної меншини Закарпаття зробив І.Гранчак [435]. На основі даних поточного архіву управління в справах національностей та міграції облдержадміністрації він проаналізував діяльність ТУКЗ в перші роки державної незалежності України, відзначаючи про перехід від культурницької до політичної діяльності товариства в контексті боротьби за угорський автономний округ [435, 89-91]. І.Гранчак відзначив, що до 1996 р. в громадсько-політичному русі угорців краю відбувалися зміни – створено ряд громадсько-культурних організацій, зросло представництво

угорців у формуванні органів державної влади, покращилась ситуація на ниві освіти [435, 92-95].

Загалом позитивно оцінюючи життя угорської національної меншини Закарпаття, І.Мигович та І.Гранчак наголосили на зростанні еміграційних процесів серед угорців (500-550 чол. щорічно), в основному – молоді фахівці [577, 153]. Всупереч науковим висновкам І.Миговича та І.Гранчака, М.Ковач сформулював комплекс проблемних питань у галузі освіти, культури угорців. Свою увагу він сконцентрував на проблемі пам'ятного знаку на Верецькому перевалі, написів населених пунктів угорською мовою і т.ін. [496, 100-101].

Релігійні, інформаційні та освітні запити угорців краю за часів державної незалежності України до 1998 р. проаналізував П.Лизанець [519, 5-15]. Одночасно він сформулював основні проблеми угорців області та шляхи їх вирішення. Серед них – відтворення історичних назв населених пунктів із переважно угорським населенням, видання підручників для угорських шкіл області, проблема участі у політичній боротьбі за депутатські мандати різних рівнів влади та ін. [519, 16-19]. В окремих публікаціях вчений проаналізував досягнення угорців краю в сфері освіти і науки, діяльність Центру гунгарології, кафедри угорської філології УжНУ, наукових угорськомовних товариств у підвищенні освітнього та наукового рівня угорського населення краю та ін. [518; 520, 91-101]. Крім цього, дослідник звернув увагу на важливу проблему вивчення державної мови в угорськомовних школах краю [521, 126-127].

Окремі особливості функціонування рідної мови угорців області в умовах іноетнічного середовища висвітлив В.Бедзір. Він відзначив, що 95,67 % угорців згідно перепису 1989 р. визнають угорську мову рідною. Особливо високі ці показники в сільській місцевості, де компактно проживають угорці [388, 8-10]. Етнокультурним та етнополітичним аспектам розвитку угорців Закарпаття 90-х рр. ХХ ст. присвячена інша наукова розвідка В.Бедзіра. Дослідник розглядає мову і релігію як основні індикатори угорської етнічності, роль інформаційних зв'язків у функціонуванні угорського етносу в іноетнічному середовищі [389, 252-258]. Важливими є аналіз та оцінка дослідником суспільно-політичних устремлінь угорської меншини. Якщо протягом 1989-1994 рр. спостерігалася активна діяльність ТУКЗ, то в наступні роки цей рух пішов на спад. Оскільки товариство, як відзначає В.Бедзір, відірвалось від своєї головної соціальної бази – селянства, то утворились альтернативні об'єднання, а діяльність ТУКЗ спрямувалась в русло політиканства [389, 258-259]. Товариство поступово, втрапивши виключно національно-культурну орієнтацію, трансформувалось у "партію". Як

альтернатива товариству згодом виникли інші громадсько-культурні організації [389, 260]. В.Бедзір твердить, особливого “угорського питання” не існує, ідея ж створення національно-культурної автономії, угорської територіальної автономії не знаходить підтримки в основній масі угорського населення краю [389, 261].

Оцінки учнями-угорцями міжетнічних стосунків в краї дослідила Т.Клинченко. Результати її дослідження засвідчили значну соціальну ендогамію угорців молодого покоління (83 % вказують на угорця як найбільшого друга, 72,6 % часто обговорюють в сім’ї стосунки з представниками інших національностей, 56,6 % мали негативний досвід міжетнічного контактування) [494, 130-132].

Умови співжиття угорців та русинів Закарпаття в історичній ретроспективі привернули увагу американо-канадського вченого П.Магочія. Він акцентував увагу на єдності політичних (автономістичних) домагань в умовах краху СРСР і становлення незалежної України та висловлював невдоволення з приводу ігнорування українською владою автономістичних домагань. З іншого боку, П.Магочій відзначив про “братські відносини між угорцями, українцями і русинами”, що мають надійний ґрунт, оскільки в кінці 1992 р. угорські організації відійшли від домагання національного автономного округу [725, 47-48].

Проблемі становлення угорськомовної освіти на Закарпатті присвячена колективна праця А.Берегсасі, І.Черничко та І.Орос. [720]. Монографія дослідників, багата на конкретний соціологічний та статистичний матеріал, акцентує увагу на висвітленні конфліктних аспектів забезпечення освітньо-культурних прав національних меншин в Україні. Автори, наводячи дані соціологічних опитувань, засвідчують низький рівень володіння угорцями Закарпаття державною мовою [720, 83-85]. Погоджуючись із такими твердженнями дослідників, мусимо зауважити про надуманість окремих моментів. Насамперед, “проблеми” складання вступних іспитів рідною мовою угорців до УжНУ, які нібито не завжди дозволялись [720, 91-96, 110-113]. Автори також твердять про важкість сприймання української мови угорцями, їхню орієнтацію на місцеві говірки (“русинську мову”) [720, 89, 109]. Вважаємо, що потрібно звертати увагу не на “безнадійність” і “абсурдність” подібної ситуації, а виважено та об’єктивно оцінювати реалії освітньо-виховного процесу в українській державі загалом [729, 96].

1.3.2. Румуни.

В рамках дисертаційного дослідження проблеми історії та етнокультурного розвитку румунів Закарпаття (із XIII ст. до 1994 р.) проаналізував В.Марина. Водночас він висвітлив ряд питань етнополітичного життя румунської національної меншини в умовах державної незалежності України. Особливу роль у відродженні національної свідомості румунів Закарпаття відіграло соціально-культурне товариство ім. Дж.Кошбука, що налагодило етносоціальні та етнокультурні зв'язки з Румунією [552, 22; 553, 153]. “Стриманою” називає дослідник політику товариства щодо інших громадських організацій і політичних партій, що чітко проявилось в 1991 р., коли виявились розбіжності між “Лігою націй” і “Народною радою” у питанні автономії Закарпатської області [553, 153]. В окремих публікаціях В.Марина аргументовано зазначав, що якщо серед угорської і словацької інтелігенції поширені еміграційні настрої, то серед румунів вони не відчутні в силу матеріального благополуччя румунського населення краю [550, 124; 551, 114]. Невдоволення викликає інше – низький освітній рівень румунів області, проблема заробітчанства, імідж ділків і т.ін. [550, 123-124; 551, 110-111].

Етносоціальний розвиток румунів Закарпаття (в рамках комплексного соціологічного дослідження “Міжетнічні відносини на Закарпатті: структура, сучасний стан, перспективи розвитку”) вивчали І.Мигович і М.Макара. Вони акцентували увагу на проблемах задоволення соціальними умовами існування, соціального та етнічного самопочуття румунської національної меншини краю [583]. Водночас автори дослідження засвідчили про існування певних сепаратистських тенденцій серед румунського населення, що пояснюють зниженням зайнятості та труднощами в інформаційно-мовній практиці, звуженням сезонної (маятникової) міграції в колишні республіки СРСР [583, 110-114].

1.3.3. Росіяни.

Хоча росіяни займають третє місце в етнодемографічній структурі національних меншин області (30993 чол., згідно перепису населення 2001 р.), однак, не маємо окремих досліджень цієї національної меншини краю в умовах української державності. Наукові дослідження росіян краю проводились лише в контексті комплексних обстежень міжетнічних стосунків та ціннісних орієнтацій населення Закарпаття.

Російському націоналізму в Україні присвячена праця О.Майбороди [527]. Окремі результати дослідження характеризують і місце російської національної меншини Закарпаття. Так, статистичні дані ілюструють найменший відсоток населення російської національності до всього населення області, за винятком Тернопільської та Івано-Франківської областей України [527, 9]. О.Майборода відзначає, що не існує прямої залежності між кількістю росіян в різних областях України та діяльністю їхніх національно-культурних товариств. Як в Луганській, так і в Закарпатській областях діяло по три товариства, у Харківській та Рівненській – по два товариства [527, 16]. О.Майборода відзначає факт збереження межі у діяльності культурно-просвітницьких і політичних організацій, оскільки спроби уніфікувати їхню діяльність ведуть до розколів [527, 25]. Подібні висновки, на наш погляд, мають бути враховані при аналізі поляризації національно-культурних товариств та осередків політичних партій проросійського спрямування на теренах Закарпаття.

1.3.4. Цигани.

Складні соціально-економічні умови життя циганського населення області “спровокували” появу ґрунтовних етносоціологічних досліджень циганської етнічної меншини краю. Вже 1991 р. з’явилась перша наукова праця з життя етнонаціональних меншин краю “Цигани Закарпаття: проблеми, шляхи вирішення”. В ході проведеного комплексного соціологічного дослідження було обстежено 3697 циганських сімей, що внесло корективу в більш точне визначення чисельності циган краю в етнодемографічній структурі області – 20046 чол. Дослідники звернули увагу на низькі показники зайнятості і освітнього рівня циган, складних житлово-побутових умов і матеріального забезпечення циганських сімей. Позитивним моментом дослідження є аналіз основних пропозицій та зауважень, висловлених циганськими сім’ями [708, 5-44].

Суцільне соціально-демографічне обстеження умов життєдіяльності циган Закарпаття провели Г.Ємець і Б.Дяченко. Дослідники проаналізували розмір, вікову і статеву структуру циганської сім’ї, визначили фактори осідлості та міграційної рухливості циган міських і сільських поселень, рівень задоволеності різними елементами соціальної інфраструктури, ступінь впливу мікросоціального середовища на перебіг процесів соціалізації циганської молоді [450]. Вони виявили фактичну чисельність циганського населення Закарпаття – 20 004 чол. або 1,6 % у загальній етнодемографічній структурі населення області. Розділи

“Національна забарвленість і соціальний тип цигана” та “Специфіка соціального типу реалізується в розселенні циган” вдало окреслюють етноментальні чинники соціального буття циганської етнічної меншини краю. Автори дослідження формулюють ряд пропозицій щодо оптимізації трудової зайнятості та планомірності розселення циган краю, регулювання чисельності циганських сімей, посилення соціалізації підростаючого покоління [450, 9-26, 54-58].

Подібні аспекти життєдіяльності циганської етнічної меншини Закарпаття висвітлені в працях Г.Ємця та І.Миговича, які вказують на суперечливі питання про перспективи розвитку і переваги компактного проживання циган або їх розселення серед інших національностей, регулювання чисельності циганських сімей [448, 16-21; 449, 162-163]. Водночас вчені розглядають роль національно-культурного товариства циган “Рома”, діяльність якого з 1991 р. спрямована на соціальний захист циган, вказують на можливе перетворення товариства на громадсько-політичну організацію циганської етнічної меншини краю [448, 20; 449, 160].

Проблемні аспекти в житті циган області: негативні риси табірнього проживання, міжетнічні конфлікти в с.Добронь, смт.В.Березний, м.Мукачево знайшли висвітлення в публікаціях Є.Навроцької та А.Адама [374, 126; 612, 117-118]. В їхніх статтях висвітлюється роль національно-культурних товариств в етнокультурному житті циган краю [374, 124; 612, 119].

А.Адам також підняв проблему виділення землі циганам, відродження традиційних професійних занять циган, болючій проблемі освіти. Їх оптимізація, на думку автора, у створенні національно-культурних автономій в місцях компактного проживання циган [375, 108-110]. Є.Навроцька та Ю.Бідзіля в окремих статтях висвітлили умови та специфіку роботи першої циганської газети в Україні “Романі Яг” [393; 611].

Етносоціальні проблеми циганської етнічної меншини висвітлює видання “Романі Яг. Історія, культура, право”, основою якого є звіт міжнародної правової організації Європейського центру прав циган. У виданні аналізуються причини та умови створення товариства “Романі Яг” та окреслено основні напрямки його діяльності [644, 5-13]. Проблема освіти дітей циганської етнічної меншини знайшла висвітлення в публікації В.Фернеги і Т.Фернеги [671].

У 1991 р. М.Макара звернув увагу громадськості на проблему вивчення нібито окремої “невеликої етнічної групи” волохів (а фактично – нащадків переселенських груп циган Трансільванії другої половини XVIII ст. – М.З.). Вони компактно проживають в с.Мирча

Великобerezнянського, с.Кам'яниця і с.Анталовці Ужгородського, села Сімер, Тур'я Пасіка, Тур'ї Ремети і Порошково Перечинського районів, с.Довге Іршавського району та в с.Обава на Мукачівщині [539, 34-35; 541, 277]. Спостереження життя цієї спільноти вражає низьким рівнем етнокультурної та етносоціальної мобілізації, відсутністю у них чіткої етнічної самоідентифікації [536; 546, 103]. Втім, вони мають циганське етнічне походження. На думку Н.Зіневич, “волоська діалектна група склалася з етнографічних груп циган, які довгий час проживали в оточенні східнороманських народів (молдаван і румун)” [481, 47].

1.3.5. Словаки.

В рамках комплексного дослідження міжетнічних відносин на Закарпатті в 1994-1996 рр. було вибірково обстежено словаків м.Ужгорода, сіл Сторожниця, Тур'ї Ремети, Середнє. На основі проведених стандартизованих інтерв'ю, експертних опитувань, спостережень, аналізу статистичного матеріалу І.Мигович і М.Макара розглядають проблеми соціальної адаптації словацької національної меншини краю в умовах української державної незалежності. Автори відзначали високий освітній і фаховий рівень словаків краю [537, 68-69; 564, 93]. Наукова студія виявила значно більший відсоток, ніж при переписі населення 1989 р., словаків області, які володіють рідною мовою – 92,6 %. Показово, що виявилось більше половини (53,8 %) змішаних словацько-українських сімей [537, 70-71; 564, 94-96]. Словаки Закарпаття, на думку дослідників, найбільш оптимістично оцінюють стан міжетнічних стосунків на Закарпатті; не зустрічались із несправедливістю на національному ґрунті або ж не звертають на це увагу більше 75 % опитаних респондентів [537, 73; 564, 97]. Словакам краю притаманна прив'язаність до Закарпаття як “до землі предків”, на чому акцентує увагу І.Мигович, більшість є прихильниками розвитку області із автономістичним ухилом. Крім того, автори висвітлюють культурно-освітнє життя словаків та звертають увагу на процеси деетнізації і маргіналізації серед словаків [537, 58-59, 73-80; 576, 4-5]. Етнокультурне буття словаків краю, освітньо-виховна царина життя меншини представлені в окремих статтях Й.Гайніша, І.Латка, М.Баб'яка, Л.Чані, Ю.Завалевського, М.Токаря та ін. [423-425; 453; 513; 681-682; 721; 723-724; 727].

Новий та перспективний напрям дослідження – білатеральні зв'язки українців та словаків в історичній ретроспективі та на сучасному етапі, представлений у статті Т.Сергієнко. Дослідниця висвітлює окремі аспекти досвіду та проблем суспільно-політичного,

економічного, науково-культурного співробітництва українців та словаків, Словаччини та України [655].

1.3.6. Німці.

Початок 90-х рр. характеризувався відродженням культурно-національного життя етнонаціональних меншин краю. 8 липня 1990 р. відбулась установча конференція товариства закарпатських німців “Відродження”. Вже із березня 1992 р. утворилось товариство німців краю “Надія”. Я.Каричак відзначив ряд пріоритетних завдань новоствореного товариства німців краю: повернення справжньої національності, вирішення культурно-освітніх проблем, встановлення імен і кількості репресованих німців, включення в боротьбу за відродження німецької автономної республіки на території СРСР та ін. За його підрахунками на Закарпатті проживає близько 14-15 тис. німців [489, 62]. Згідно перепису населення 1989 р. їх нараховувалось всього 3478 чол. або 0,3 %; та й це число постійно зменшується. М.Макара і Р.Офіцинський справедливо відзначали, що більшість німців Закарпаття стоять на роздоріжжі і все залежить від того як вони почувають себе в незалежній Україні [538, 17]. Однак, проблеми соціально-економічного характеру вирішили долю німецької національної меншини краю у напрямку, як зауважив Г.Павленко, “drang nach westen”. Він зазначив, що вже на 1993 р. нараховувалось близько 3400 німців, із яких рідною мовою володіло 2400 чоловік; і тільки у 1992 р. їх виїхало за межі України 248 чол. [619, 158]. Г.Павленко і Ф.Куля солідарно зауважували, якщо і наявні певні напрацювання в галузі освіти та засобів масової інформації, то це не вирішує проблему масового виїзду німців у Німеччину та інші країни [506, 169-170; 507, 21; 508, 185; 618, 46-47].

Заслуговують на увагу соціологічні обстеження відділення етнополітичних і етносоціологічних досліджень Інституту соціології НАН України, що проводились у с.Павшино і с.Нове Село Мукачівського району, де частка німецького населення складає 90 % мешканців. Результати дослідження показали, що 54 % опитаних вважали, що міграційну хвилю зменшить подвійне громадянство; 41 % респондентів – розвиток підприємництва, 23 % - розвиток освіти, німецькомовних засобів масової інформації; 19 % вважали, що ніщо не здатне стримати апатії та “чемоданного настрою” [491, 79]. Дотримання традицій, звичаїв у сім’ї, шлюби (на 71% етнічно ендегамні) стали факторами збереження німецької етнічної ідентичності, хоч наявний полілінгвізм та шлюби з українцями (29%) [491, 80].

1.3.7. Євреї.

Наразі відсутні ґрунтовні дослідження єврейської національної меншини на Закарпатті 90-х рр. ХХ ст. Матеріали ж наукової конференції, присвяченої 50-річчю Голокосту залишаються не опублікованими досі. Лише наукова розвідка та газетна публікація М.Макари про етносоціальне життя євреїв краю в історичній ретроспективі якоюсь мірою заповнює цю лакуну [530; 533]. Він відзначав про зменшення частки єврейського населення в етнодемографічній структурі краю із часів перепису населення 1989 р. Якщо в 1989 р. євреїв краю нараховувалось 2 639 чол., то 1994 р. – 2 200 чол. М.Макара зауважив, що як і в інших етнонаціональних меншин краю, в євреїв краю спостерігається тенденція до дроблення національно-культурних організацій [530, 14, 18].

Таким чином, вивчення соціально-політичного та етнокультурного життя національних меншин Закарпаття дедалі стає пріоритетним в комплексі проблем етнічних процесів краю часів державної незалежності України. Вирішення етнокультурних запитів знайшло певне висвітлення в дослідженнях І.Миговича, М.Макари, В.Сагарди, В.Фернеги, М.Токара, В.Росула, В.Габорця, М.Черепані, Н.Черепані, П.Федаки та ін.

Заслужують на увагу синтезні дослідження по окремих етнонаціональних меншинах краю. Угорці та румуни області стали предметом наукових досліджень І.Миговича, М.Макари, В.Марини, І.Гранчака, В.Бедзіра, П.Лизанця, М.Ковача, які акцентують увагу на етнополітичних і етнокультурних проблемах буття угорської та румунської національних меншин Закарпаття. Ґрунтовні етносоціологічні обстеження присвячені циганам Закарпаття (Л.Малик, М.Пітюлич, О.Передрій, В.Шинкар, Г.Ємець, Б.Дяченко, І.Мигович). Дослідники визначили реальну питому вагу циган краю в етнодемографічній структурі населення області, окреслили контури соціально-економічних проблем циганської етнічної меншини краю. А.Адам, Є.Навроцька, Ю.Бідзіля також висвітлили поступ етнокультурного життя циган краю [468, 220-221].

Проблеми етнокультурного та етнополітичного розвитку словаків краю знайшли висвітлення в публікаціях І.Миговича і М.Макари, які зазначили існування різновекторних орієнтацій словацької національної меншини області. Відмінні тенденції в житті німців краю вивчали Г.Павленко, Ф.Куля, М.Макара, Р.Офіцинський, Т.Клинченко, які підмітили “чемоданний настрій”, їхню апатію до суспільно-політичного життя України. Вивчення етнокультурного буття євреїв краю висвітлено в публікаціях М.Макари. Спеціального

дослідження росіян краю в умовах української державності не проводилось. Етнокультурне та етносоціальне життя російської меншини в краї представлене тільки в працях присвячених вивченню міжетнічних відносин та проблемам ціннісних орієнтацій, соціального та етнічного самопочуття спільнот краю.

1.4. Дослідження міжетнічних стосунків в краї.

Питання міжетнічних відносин (стосунків) в часи незалежності української держави висвітлював у своїх публікаціях М.Макара. Він відзначав зростаюче напруження, апатію до громадсько-політичного життя, еміграційні настрої, помітну національну замкнутість в середовищі угорців, румунів, євреїв краю. Визначальні чинники таких явищ він пов'язує з труднощами в соціально-економічному житті України [541, 270-271]. М.Макара акцентує увагу на знищенні “німецького етнічного масиву краю”, заробітчанстві румунів, соціальних негараздах представників циганської етнічної меншини [541, 274-277]. Загалом стан міжетнічних відносин в інших публікаціях він оцінює як “толерантний”, виступає проти закликів поділу на “своїх” та “чужих” [539; 34-35; 541, 277; 542, 54].

Однак, деякі ілюстрації толерантності міжетнічних відносин на Закарпатті потребують критичної оцінки. Так, М.Макара і І.Мигович наполягають на тому, що “кожна третя закарпатська сім'я” об'єднує представників різних етнічних спільнот, твердять про тенденцію зростання міжетнічних шлюбів [578, 405; 579, 6]. На наш погляд, така картина етносоціального буття та міжетнічних стосунків краю далека від реалій. По-перше, як зауважують С.Федака і В.Задорожний, “попри всю штучну пропаганду змішаних шлюбів”, 83,8 % сімей на Закарпатті однонаціональні. Більшість із них саме українські (77,8 %), тоді як загалом по Україні останній показник становить 67 % [454, 269]. По-друге, ендогамність закарпатських сіл, переважно українських, навіть на основі візуальних спостережень спростовує твердження І.Миговича і М.Макари. По-третє, випадки різної етноідентифікації дітей та батьків, що нібито “історично склалось” (думка І.Миговича і М.Макари) за невеликий проміжок історичного часу (всього 46 років – М.З.) та виховання радянської людини, спричинили етнічну маргіналізацію молодого покоління, особливо в містах області.

В.Бедзір, І.Сюсько, Г.Вереш звернули увагу на “гіперполітизацію національно-культурних рухів та товариств” Закарпаття і становлення національно-політичних еліт. Разом з тим вони відзначали амбіційний підхід до розвитку національно-культурних товариств,

створення паралельних організацій, що послаблює процеси оптимізації етнокультурного розвитку національних меншин краю [390, 76; 410, 15; 411, 20].

На основі проведених етносоціологічних обстежень будують свої висновки І.Мигович, О.Пелін, П.Токар, І.Лько, Т.Клинченко, В.Бедзір. Так, І.Мигович і О.Пелін використовували в ході проведення дослідження чотири групи понятійної термінології, що відображає різні ступені динаміки етнічних процесів та дев'ять етносоціальних полів дослідження [584, 24-25]. Результати обстежень засвідчують можливість поділу представників основних етнічних спільнот краю за принципом відношення до Закарпаття як “до землі предків” (румуні, угорці, русини, словаки, німці) і як до “місця проживання” (цигани, росіяни, “етнічні українці”, інші національності). Якщо в першій групі домінують регіонально-партикулярні орієнтації, то в представників другої вони виражені не чітко [584, 25, 27]. Автори виділили “етнічну групу русинів”, прогнозують її подальшу асиміляцію або ж формування нової етнічної спільноти. Інша тенденція – національна маргіналізація, “злиття етнічних груп Закарпаття” до рівня конвіксії, яка здатна перейти в субетнос на основі територіальної солідарності [584, 27].

Новий підхід студій І.Миговича і О.Пеліна – дослідження рівня (стадій) розвитку преставників основних етнічних спільнот краю, вимірювання їхньої пасіонарної активності. Вони прагнуть обґрунтувати високий рівень пасіонарності в німців, румунів, словаків, угорців. На їхню думку нижче середнього рівня такий показник у циган, українців і мінімальний – у русинів [584, 26; 624, 205]. Подібні висновки дуже суперечливі, не обґрунтовані і суб’єктивні. Так, автори намагаються обґрунтувати формування ядра русинського руху. З цим важко погодитись, бо еліти, контреліти, квазіеліти, варно-кастовий та соціально-груповий поділ суспільства відзначаються різним рівнем “пасіонарного запалу” та відношенням до формування соціокультурного простору етнічної спільноти. Такі групи не представляють особливе “ядро” “етнічної групи” (русинів) – мозаїчної складової (етнографічної зони або ж навіть субетносу) спільноти вищого таксономічного рівня – українського етносу. Демонструючи свою некомпетентність в етнології, автори роблять висновки на засадах соціологічних концепцій, апріорно відстоюючи ідеологічну модель політичного русинства.

На наш погляд, більш вдалим поштовхом до об’єктивного висновку подібного *modus vivendi* можуть стати окремі тези із “Кодексу професійної етики етнографа”, прийняті Міжнародним науковим братством українських антропологів, етнографів і демографів 1992 р. А саме: “не формулой проблему там, де її не бачить сам народ; не бери на себе функції самого

народу; не вбивай науки... поверховими, неточними спостереженнями, скороспілими висновками” [632, 316-317].

О.Пелін спробував вибудувати архітектуру міжетнічних відносин на Закарпатті. Роль нівеляторів конфліктного потенціалу між західним, східнослов'янським блоками етносів і групою ізолянтів, на його думку, відіграють угорці та русини [623; 628, 64-66; 629]. Його дослідження 1998 р. засвідчили динаміку та зміну архітектури міжетнічних відносин в краї. Зокрема, німцям він відвів місце ізолянтів, поряд із циганами та євреями (? – М.З.). Етнічні групи “угорці-румуни-словаки” і “росіяни-русини-українці” він трактував як “етнічні паритети”. Дослідник безпідставно обстоював тезу про зростання міжетнічної конфліктності через трансформацію звичної системи міжетнічних паритетів та структури “закарпатського буфера” [626, 81-82]. Висновки О.Пеліна свідчать про обґрунтування своєрідного замовлення.

Динаміка міжетнічних відносин в глобальному контексті дає змогу відобразити своєрідну модель О.Пеліна про “систему координат етнічного простору”, високий рівень конфліктності в “трьохвимірному етнічному просторі” через вплив Z-фактора на міжетнічну динаміку [625, 69-72; 626, 83]. Зауважимо, що в таких дослідженнях слід враховувати “конфліктність” лідерів “русинського руху” та русинів сільської місцевості. Викликає подив виділення етнічних груп “русинів”, “закарпатців”, “українців”, “інших (“радянських”), що розміщені О.Пеліним в різних системах названих координат. Виникає питання – де розміщується міжпоколінна етнічна спільнота, яка наразі має етнонім “українці”; адже виключно соціально-політичні чинники обумовили існування етнічних маргіналів – “совків”, закарпатців, російськомовних та угромовних русинів. Тлумачити їх як “етнічні групи” некоректно в наукових розвідках. На наше переконання, студія претендує на виключно соціологічну модель міжетнічних відносин, оскільки знехтувані методи та історіософські засади теорії етносу.

І.Лько та П.Токар висвітлили стан та тенденції міжетнічних відносин в краї через призму аналізу етносоціологічного дослідження 2000 р. Предмет студії – досить широкий аналіз соціально-економічного, духовно-культурного та суспільно-політичного життя українців та представників національних меншин краю. Автори акцентували увагу на оцінках респондентів різних національностей рівня соціальної напруженості; найвищий показник виявився у росіян, українців та словаків [483, 9]. Рівень оцінки потенційних міжетнічних конфліктів виявився досить низьким [483, 15]. Дослідження засвідчило позитивне ставлення до

міжетнічних шлюбів всіх опитаних етногруп [483, 31]. На наш погляд, дослідники оцінюють власне можливості, а не реалії. Адже явище домінування етнічної ендогамії серед українців, румунів, угорців, циган області беззаперечне.

Т.Клинченко, спираючись на результати соціологічного дослідження (травень 1992 р.), засвідчує тенденцію до погіршення міжетнічних стосунків в середовищі угорців та росіян краю [495, 86-88]. Дослідниця відзначає роль етнічного фактору у виборі друзів, уявленнях про майбутній шлюб серед учнів шкіл міст Ужгорода, Чопа, Берегова. Особливо високий показник у цьому відношенні серед угорців області [495, 89-91]. Влучним є зауваження автора статті про те, що джерела русинства – це прогалини знань, а не якісь переконання, особливо серед молодого покоління [495, 93].

Міжетнічне контактування представників основних етнічних спільнот на прикладі м.Ужгорода дослідив В.Бедзір, опитавши 23 особи, майже половина з яких керівники або активісти національно-культурних товариств. Вони оцінили міжетнічні відносини як достатньо напружені [386, 354, 358-359]. Дослідник підтвердив тезу про заполітизованість товариств та амбіції керівників товариств, їх постійне нарікання на недостатнє фінансування, непропорційне представництво в економічних і політичних структурах області і т.ін. [386, 361-362].

В теоретико-методологічному плані розглядають міжетнічні стосунки на Закарпатті В.Євтух і Н.Макаренко. Перший пропонує виявити інтенсивність процесів маргіналізації та роль соціальних факторів в міжетнічних стосунках [447, 212]. Спираючись на теорію Е.Сміта про структуру етносу, він засвідчив безперспективність русинства, бо русини не мають чітко вираженої структури етносу, у них відсутнє ядро етносу, а ті, які проживають за кордоном представляють маргінальні верстви населення відповідних держав, асимілюються іншими етносами [447, 215-216].

Питання про вплив на етнічні процеси характеру цивілізаційного поступу України і роль офіційної політики уряду української держави в сфері міжетнічних відносин досліджує Н.Макаренко [548, 39-40]. В статті констатується, що нинішні міжетнічні відносини на Закарпатті характеризуються такими тенденціями: інтеграція в управлінні; забезпечення національно-культурних, інформаційних, освітніх потреб етнонаціональних меншин; об'єднання в етнічних кордонах; чітка самоідентифікація національних меншин краю [548, 40]. Н.Макаренко звертає увагу на орієнтацію словаків на автономізацію області та намагання румунських громадських об'єднань ототожнювати молдован та румунів [548, 41]. Останнє

зауваження є незрозумілим, бо румуни Закарпаття і за часів радянської доби виступали проти молдованізації. В умовах незалежної України ініціатива румунських товариств та сільських громад має виключно румунську національну орієнтацію.

Комплекс проблем соціального та етнічного самопочуття, ціннісних орієнтацій населення, що впливають на стан і динаміку міжетнічних відносин на Закарпатті вивчали І.Мигович і А.Колібаба. Вони провели соціологічний аналіз тенденцій соціально-політичного, економічного, культурного розвитку Закарпаття в перші роки державної незалежності України [588]. Соціальне самопочуття дослідники проєктують на вивчення українців та етнонаціональних меншин краю. Дослідники вказують на низький рівень соціального самопочуття росіян і угорців порівняно з українцями і пояснюють їх психологічними чинниками [588, 30-31]. Вони підкреслюють, що за часів незалежності України, на тлі важкого матеріального становища населення Закарпаття, в краї відбувалось формування нових тенденцій: етнокультурний ренесанс, етнополітичні орієнтації українців та етнонаціональних меншин краю, проходила зміна балансу в етноконфесійному плані, актуалізувалась проблема русинства, самоврядності (автономії) і т.ін. [588, 64-65, 73-74, 94-98, 105-106, 110-111]. Водночас дослідники обґрунтовують тезу про наявність космополітизму і толерантності в переважній більшості населення краю, консерватизм мислення і релігійність людей середнього і старшого віку. Через це спроби посилення політичної активності в краї сприймаються як нав'язані ззовні, тому і наявний своєрідний регіональний партикуляризм, звідки корені політичного русинства [588, 82].

Саме такі положення вчені розвивали в чисельних наукових публікаціях [499-500; 565; 573; 585-587; 589, 40-51]. Важливо, що дослідники засвідчили різницю соціального та етнічного самопочуття українців та етнонаціональних меншин краю. На основі результатів соціологічних досліджень вони доводять, що виключно соціальний дискомфорт відчувають росіяни і угорці, а етнічне самопочуття негативне тільки у циган, низьке – у росіян, словаків [499, 10-11; 587, 55-57]. Звідси І.Мигович і А.Колібаба роблять висновок про потенційну конфліктність циган, депресію росіян та готовність до відстоювання етнічних інтересів угорцями області [499, 11; 567, 33-35].

І.Мигович і М.Макара звертають увагу на етноконфесійний аспект конфліктності в Закарпатті [571, 31-63; 580, 82-89]. Адже за часи незалежності України релігійна мережа краю набула мозаїчної картини. Конфлікти часом переходять із латентного стану до загострення

[567, 36-37; 568, 116; 572, 63-65]. Такий аспект досліджень також важливий при комплексному осягненні проблеми етнічних процесів на Закарпатті 90-х рр. ХХ ст.

Отже, дослідники відзначають тенденції до зростання напруженості в міжетнічних відносинах, національну замкнутість окремих національних меншин, звертають особливу увагу на політизацію діяльності національно-культурних товариств краю, засвідчують тенденції до погіршення оцінки міжетнічних стосунків в середовищі угорців, росіян краю. Зауважимо, що окремі висновки дослідників тільки фіксують декларації та можливості, а не реалії міжетнічного контактування; наявна соціологізація проблеми міжетнічних відносин, вносяться непорозуміння через некоректне використання етнологічних дефініцій в контексті дослідження етнічних процесів. Змодельовані в такий спосіб соціологами процеси в царині міжетнічних відносин на Закарпатті потребують подальшого дослідження етнологами [469, 225]. Заслужують також на увагу праці, в яких розглядаються міжетнічні відносини на Закарпатті в контексті державотворчих процесів.

1.5. Дискусії довкола “русинської проблематики”.

Розвал СРСР, боротьба національних та регіональних еліт за політичну владу в різних частинах пострадянського простору, зокрема в Україні, привела до появи чисельної публіцистики. У них часто нехтувались досягнення етнології щодо розробки проблеми феномену етносу, його мозаїчності, типології і закономірностей перебігу етнічних процесів, етнонаціональна самоідентифікація населення і т.ін.

Зауважимо, що так звана проблема русинства взагалі не фігурувала в енциклопедичних та довідкових виданнях 1989-1991 рр. при висвітленні етнокультурних процесів на Закарпатті. При характеристиці етнокультурних процесів кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. дослідники вказували на процеси етнічної консолідації і міжетнічної інтеграції; Закарпаття вирізнялось як етнографічна зона із своєю етнографічною мозаїчністю та етнічною строкатістю [614, 9-11; 687, 23-24, 27-30]. Однак вже в енциклопедичних виданнях 1996, 2001 рр. фігурують проблеми “закарпатського синдрому” (І.Мигович), “Пудкарпатської республіки” (В.Маркус), розкриття терміну “русини” поряд із “туцули” та “лемки” (Т.Клинченко) і т.д. [492-493; 557; 563]. Таким чином проблема русинства поряд із публіцистичною літературою активно впроваджується в наукові студії.

Висвітлюючи русинську проблематику спробуємо виділити співвідношення наукової об'єктивності та ідеологічної кон'юнктури, еволюцію поглядів дослідників, методи осягнення проблеми та історіософські засади наукових розвідок. Аналіз історіографічної джерельної бази (наукової, науково-публіцистичної літератури) із цієї проблеми дозволяє нам виділити ряд напрямків і течій в студіях русинської проблематики. Насамперед, це – два напрямки у трактовці історії і сьогодення політичного русинства:

- 1) історико-політичний (конструктивістський) напрямок;
- 2) лінгвістико-етнологічний (примордіалістський) напрямок.

Представників історико-політичного напрямку об'єднує тлумачення історії та сучасності українців Закарпаття, виходячи із апріорного визнання їх за самодостатнє поле дослідження – етнічну спільноту із русинською ідентичністю. Ця спільнота, на їхнє переконання, хоч близька до українського етносу, нації, але не тотожна їй. Вони звертають увагу на активізацію русинського руху на Закарпатті початку 90-х рр., діяльність русинських громадських організацій і т.ін. Тому формулюються концепції про відновлення колишнього етноніму “русин” в якості етнічного маркера українського населення Закарпаття, обґрунтовується доцільність адміністративно-територіальної автономії області.

Дослідники, виходячи з потреб громадянського суспільства акцентують увагу конструктивістських схемах теорії етносу (Б.Андерсон, Г.Блумер, П.Бурді та ін.). Суть останньої зводиться до розуміння етнічності як свідомо сконструйованої лідерами системи; заперечують генетичну заковданість етнічних ознак, біосоціальну природу етносів [377, 20-24; 412, 7; 726, 59-63]. Такі загальні положення цього напрямку об'єднують представників нижчевиділених течій.

1.5.1. Історико-соціологічна течія.

У перших публікаціях з проблеми політичного неорусинства І.Мигович справедливо відзначав, що варто не протиставляти поняття “русин” і “українець”, оскільки це лише різні етапи розвитку одного етносу. Головною ж причиною консервації етноніму “русин” на Закарпатті стало нерівномірне формування національної свідомості українського етносу [566, 111]. Спробу реанімації політичного русинства І.Мигович іменував не антиукраїнським сепаратизмом, а регіональним партикуляризмом, що має корені в місництві та політичних амбіціях [566, 113-114].

Найбільш резонансною була стаття М.Макари і І.Миговича в “Українському історичному журналі” [547]. Автори показали дискредитацію діяльності товариства карпатських русинів через політизацію проблеми, боротьбу за лідерство, амбіції та з’ясування відносин всередині керівництва товариства. Ще раз була підкреслена теза про недопустимість протиставлення термінів “русин” та “українець” як різних народів, відзначено труднощі у творенні штучної русинської літературної мови, емоційно-полемічний характер аргументів представників русинського руху [547, 119-122]. Водночас автори, на основі результатів соціологічних досліджень, показали тенденцію до відродження русинської етноідентичності, утвердження локальної самоназви “закарпатці” [547, 127]. Дослідники відзначили дві тенденції, що проявляються в діях радикального крила керівництва товариства карпатських русинів та етнокультурне (народне) русинство, коріння якого в етнографічній мозаїчності українського етносу [547, 126-127].

Втім, у наступних працях І.Мигович і М.Макара звертають увагу на тенденції, що нібито характерні для “народного русинства”, закликають русинську ідентичність засвідчити при перепису 2001 р. [590]. В окремих публікаціях, виступах, заявах (в тому числі із трибуни Верховної Ради України) І.Мигович засвідчив про небезпеку етнокультурної асиміляції русинів українцями, проблеми територіально-економічної експансії і причину – агресивний менталітет галичан. Тому, твердив І.Мигович, русини вимушені заявляти про себе, заперечити сепаратистичний імідж закарпатців [575]. Українське населення Закарпаття вже визначалось І.Миговичем та М.Макарою як окремий етнос, ще одним слов’янським народом, який перебуває в стані затяжного становлення [534; 539, 35-37; 544; 561-562; 581, 119-120; 582, 196-199]. Ігнорування теорії етносу характерне для М.Макари, який русинів прирівнював до етнографічних груп – лемків, бойків, гуцулів [540, 4].

Таким чином, прослідковується еволюція поглядів і висновків І.Миговича і М.Макари. Це потрібно враховувати при детальному історіографічному огляді. Адже, М.Макара (як голова русинського науково-освітнього товариства) недвозначно твердить: “...політика сама проситься до нас” [327, 18].

Результати соціологічних досліджень П.Токара (листопад 1991 р., лютий 1992 р.) щодо ставлення населення до русинства взяли на озброєння ідеологи політичного русинства [683; 684]. Автономістичні орієнтації дослідник пояснює бажанням самостійного господарювання в краї, інтересами національних меншин області [684, 119]. А.Колібаба, спираючись на окремі

результати соціологічного дослідження, твердить про зменшення кількості “сепаратистів” і “україністів”, зростання прибічників оновлення СРСР, переважно серед осіб із неповною середньою і початковою освітою (1994 р.) [500]. Як ми відзначили вище, і О.Пелін дослідив русинську проблематику в контексті проблеми міжетнічних відносин на Закарпатті [623-629].

1.5.2. Історико-правова течія.

Концепція П.Магочія щодо русинської проблематики часів української державної незалежності, зводиться до наступних положень. По-перше, дослідник підходить до русинів як до нації, її інтегрування в пострадянську епоху. По-друге, він акцентує увагу на появі та діяльності чисельних русинських організацій в Югославії, Польщі, Словаччині, Чехії, Угорщині, Україні (на Закарпатті). По-третє, П.Магочій обґрунтовує необхідність, в силу “русинського національного ренесансу”, на державному рівні забезпечити права русинів в Закарпатті, оскільки ситуація в українському Закарпатті, як твердить дослідник, є найгіршою [523; 525, 3, 14; 699, 15]. Грунтуючи свої висновки на основі принципів американської етнополітологічної думки, дослідник вступає в полеміку із українським опонентом О.Мишаничем [524, 194-198].

І.Поп та В.Галас розглядають мобілізацію русинського руху на Закарпатті в перші роки державної незалежності України як реакцію на жорстку націоналістичну експансію українців-галичан [426, 7, 18-19]. Вони оперують низкою етноідентифікаційних дефініцій щодо українців Закарпаття: “карпатський народ”, “закарпатський народ”, “маленький поліетнічний народ”, етнос “з неповною соціальною структурою” що вносить елементи непорозуміння в контексті використання термінології в етнологічних студіях [426, 3, 12, 18; 635, 181]. І.Поп і В.Галас відзначають, що на основі злиття в єдиний соціально-культурний організм національних груп Закарпаття виникла специфічна центрально-європейська ментальність закарпатців усіх національностей [426, 12]. Подібні висновки заперечує навіть буденна практика (наскільки відмінними є світосприйняття та етнопсихологічний склад циган, німців, угорців, українців, румунів краю; навіть, вони самі заперечують ідентифікацію на основі територіальної солідарності на кшталт “закарпатці”) [477, 137]. Водночас дослідники зазначають, що закарпатці дистанціюються не від українського народу, “часткою якого є”, а від політичних сил, які прагнуть встановити націонал-авторитарний режим [426, 19]. Тому, перспектива

автономії Закарпаття вирішила б соціально-економічні, культурні проблеми, спростувала б імідж сепаратистів і т.д. [426, 47-53; 634, 16; 636, 14-15].

В одній із останніх своїх публікацій В.Галас взагалі піддає сумніву доконаний факт існування України як повноцінної держави [427]. І.Поп в “Енциклопедии Подкарпатской Руси” охарактеризував ренесанс русинства початку 90-х рр. як реакцію на “десанти галицьких націоналістів”; джерело радикалізації автономістів вбачає в “глухоті” місцевої та центральної політичної еліти [633, 53-54]. З іншого боку, історик в дусі радянського стилю критики “буржасного націоналізму” оцінює громадсько-суспільну діяльність Ю.Балеги, О.Мишанича, І.Сенька, П.Скунця, М.Тиводара, П.Федаки [633, 81, 254-255, 339, 343-344, 360, 379]. Говорячи про русинів як окрему самодостатню етнічну спільноту, І.Поп безпідставно твердить про чехів як “етнополітичну групу в русинському середовищі” (? – М.З.) [633, 402].

І.Гранчак висвітлював етносоціальні процеси початку 90-х рр. ХХ ст. через призму історико-ретроспективного підходу [432; 434]. Вчений зазначив, що русинство 90-х рр. є наслідком виключно внутрішніх етносоціальних процесів; хоч “народ Закарпаття” ідентифікує себе з Україною, але прагне особливого статусу – самоврядності та автономізму [434, 50-51]. Таким чином, точка зору дослідника близька до концепції І.Попа і В.Галаса про автономізм, що особливо підкреслено в газетних публікаціях автора [430-431; 433].

С.Віднянський оцінював русинство в умовах української державності, як реакцію на українофільство. Хоча більшість закарпатців і відчують спільність з українським народом, відзначав дослідник, але вони є “західною галузкою української нації” [413; 414, 54-56]. При цьому дослідник формулює проблему самоврядного статусу Закарпаття в контексті активної діяльності національних меншин, що може стати джерелом перманентних регіональних конфліктів [414, 56].

В рамках висвітлення проблем державно-правового розвитку Закарпаття досліджував проблему русинства М.Болдижар. На думку вченого, русини краю разом з іншими етносами області (як “закарпатський народ”) повинні зайняти гідне місце серед інших етносів України, відзначені особливою графою в рамках перепису 2001 р. [395, 47-48; 396, 144-146; 397, 58; 398, 130; 399, 10-11; 400]. Оригінальність підходу дослідника полягає в тому, що він не протиставляє русинську ідентичність (як побутовий рівень суспільної свідомості) приналежності до української нації (як теоретичний рівень) [397, 8; 398, 128].

В.Лемак в газетній публікації (1993 р.) розглянув еволюцію націоналізму на Закарпатті в історичному аспекті, проводив історичні паралелі між початком 90-х рр. та міжвоєнним періодом. Він резюмував, що “...український націоналізм протягом новітньої історії краю не був продуктом місцевої ментальності” і “...ця течія ніколи не поєднувала себе з демократією” [517]. Протистояння УНРЗ і політрусинів на чолі з облівиконкомом він оцінює як боротьбу своїх (М.Волощук сприймався як “наш чоловік”) і чужих [517]. Дослідник твердив, що екстремістські дії націоналістів прямо сприяли посиленню позицій русинства в краї [514, 200]. Однак в публікації 2001 р. В.Лемак засудив сепаратистські дії політрусинів, їх радикального крила, постпартноменклатури осені 1991 р., виступив проти поділу на “місцевих” і “немісцевих” [516]. Таким чином, в залежності від еволюції суспільно-політичної ситуації змінювалось і ставлення названих авторів до політичного русинства в краї.

В своїх публікаціях І.Кривський і М.Шарга безапеляційно твердять про асиміляцію і етноцид русинського народу, ігнорування закарпатського регіонального сепаратизму органами державної влади у всіх сферах життєдіяльності [501; 502, 87; 503; 715, 63]. М.Шарга однозначно твердить, що русини є етнічною меншиною в Україні [716, 162]. Є.Жупан в свою чергу звертає увагу на духовно-культурні проблеми, які існують через офіційне невизнання русинів [452]. Історик культури А.Бенедек в есеїстичному нарисі окреслив початок кардинальних змін в 1989-1991 рр. в контексті “русинського усвідомлення” [392, 159-167]. Автор апологізував самодостатність русинської культури, в публіцистичному дусі реабілітуючи утрофільську орієнтацію закарпатської інтелігенції.

1.5.3. Радикально-публіцистична течія.

В.Сочка-Боржавін в “Истории общества им. А.Духновича и народных домов русинов” приділяє окрему увагу відродженню товариства імені О.Духновича в 90-х рр. [662, 16-18]. Він охарактеризував культурно-освітні заходи, які проводило товариство, з’ясовує причини гальмування успішних культурницьких досягнень товариства в 1996-1997 рр. в контексті протистояння русинофільського і українофільського напрямів на теренах Закарпаття часів незалежності України [662, 19-27]. Вже І.Турянниця зводить свої виклади виключно до пропагування антиукраїнства, звинувачення України перед світовою громадськістю [459, 47-48]. Головний лейтмотив І.Турянниці – повернення Закарпаттю статусу автономної

Підкарпатської Русі [314]. Використання наукової термінології лідера русинського руху вражає повною некомпетентністю в основах української етнографії [673].

В.Фединишинець особливо відзначається (маємо на увазі використання комунікативних PR-технологій в опублікованих працях) своєю концепцією русинства. У своїх чисельних публікаціях він популяризує ідеї П.Магочія, якого називає русинським Грушевським [693; 695, 8, 16]. В.Фединишинець апологізує перспективи створення русинської літературної мови [697-698]. Письменник відзначає про відродження русинського етносу в майбутньому, оскільки наразі йому бракує власного націоналізму [696, 42; 705]. В.Фединишинець відроджує терміни – “карпато-рутени”, “Рутенія”. Недоцільність їх вживання заперечує навіть І.Поп [700, 113]. Концепція русинів як “центральных слов’ян” в рамках сучасної історичної наукової парадигми виглядає некоректною [704, 51]. Симптоматично, що в перших своїх публікаціях дослідник навіть висловлює невдоволення етнографічним русинством М.Макари [695, 5]. Загалом погляди В.Фединишинця, як оригінального письменника, доволі мінливі та динамічні.

З іншого боку, представників лінгвістико-етнологічного напрямку об’єднують наступні теоретико-методологічні засади. По-перше, українське населення Закарпаття доповнює мозаїчність українського етносу, етнографічні особливості, які беруть на озброєння ідеологи політичного русинства, сформувались в силу природно-історичних специфічних особливостей Закарпатської етнографічної зони. По-друге, русинство 90-х рр. ХХ ст. – результат зовнішньої політики іноземних держав в умовах розпаду біполярного світу. По-третє, внутрішні причини появи політичного русинства – етнічна маргіналізація населення Закарпаття у поєднанні з проросійськими або євроінтеграційними симпатіями, ментальні особливості засудження “радянською людиною” проявів націоналізму.

1.5.4. Лінгвістико-політологічна течія.

Значний доробок в рамках цієї течії належить О.Мишаничу. Дослідник розглядає реанімацію політичного русинства на початку 90-х рр. через призму державницького підходу. Політичне русинство в контексті діяльності товариства карпатських русинів оцінюється як прояви та рецидиви сепаратизму на теренах незалежної України, як протидія національно-демократичним трансформаціям українського етносу [591, 29-31; 592; 593, 5-6; 594, 122-124; 595-596; 597, 5-11; 601, 92-95; 602, 197-202; 603, 10-14; 604, 141; 605, 18]. О.Мишанич різко засуджує діяльність “ідеологів і покровителів” неорусинства [598; 605, 39]. Він проаналізував

також зовнішні чинники складання “феномену політичного русинства” [599; 602, 203; 605, 19-24].

Геополітичні та внутрішні фактори (зовнішня політика Російської Федерації, колишньої Чехословаччини, сусідньої Угорщини; політична діяльність активістів угорської національної меншини в перші роки незалежності України, амбіції активу товариства карпатських русинів, окремих діячів науки, культури та релігії Закарпаття) сепаратистських тенденцій на Закарпатті аналізує Ю.Балега [381-385]. Споживацькі настрої частини інтелігентів у поєднанні із економічним дискомфортом і умовами гласності – головні причини неорусинства, на думку П.Чучки [711, 56-57, 61]. Економічні аспекти геополітичних інтересів Росії та сусідніх країн (Угорщина, Словаччина, Румунія, Польща) в контексті русинського руху підкреслює Ф.Мишанич [606].

Як спроба активізувати орієнтацію населення на “спільний економічний простір СНД”, розглядає політичне русинство М.Панчук [621, 314, 330; 622, 118, 121]. В таких умовах, зазначає дослідник, русинським лідерам доводиться бути “заручниками у політичній грі” [621, 119]. Штучність русинської проблематики, проросійські корені політичного русинства щодо дестабілізації державотворчих процесів в Україні наголошують в своїх публікаціях В.Маркус, М.Мушинка, О.Данко, Ф.Ковач, Я.Каричак, О.Гаврош [421-422; 437-438; 488; 497; 555-557; 609; 640; 647; 728].

1.5.5. Етнологічна течія.

На основі етнологічних студій М.Тиводар показує ідеологічне підґрунтя творення “закарпатського народу” [666-668; 670, 107-133; 671-672]. Серед основних етапів етнічної історії Закарпаття він виділяє фазу українського національного розвитку (з 1991 р.) [638, 5]. Вчений вказує на абсурдність протиставлення етнонімів “русини” і “українці”, оскільки сутність етногенезу не передається етнонімом, а стереотипами етнічної поведінки, традиційними рисами побуту, культури [667, 179-182; 672, 299]. В окремій науковій розвідці дослідник вказує на внутрішні джерела закарпатського русинства – наслідок процесів етномаргіналізації угромовних та російськомовних “русинів” краю, приводить порівняльно-історичний матеріал для пояснення однотипності вказаних явищ і процесів [668, 18-20]. У подібному ракурсі розглядає проблему етнолог С.Павлюк. Він, зокрема, підкреслив, що

неможливо штучно запліднити споконвічну українську землю “паразитичним бур’яном” політичного русинства [620].

О.Малець акцентує увагу на проблемі русинства в контексті ідеологічних доктрин та діяльності політичних партій і громадських рухів на теренах Закарпаття. Зокрема, ідеологія політичного русинства чітко прослідковується в діяльності ТУКЗ, товариства карпатських русинів, Закарпатського народного об’єднання, товариства імені О.Духновича, практиці угорських, словацьких, російських політичних партій і громадських організацій, що підтримують русинські організації Закарпатської області [549, 184-188].

Я.Пилинський, оперуючи результатами соціологічного обстеження етнополітичної ситуації в Закарпатті в 1996 р., вказує на труднощі етнічної самоідентифікації українського населення області. Соціологічні дослідження вирізняють “українців” (51%), “русинів-українців” (3%) і “русинів” (6%). Опитування однозначно свідчать про переважаючу проукраїнську державну орієнтацію населення краю. Лише ті, котрі назвали себе русинами виявились вимогливими в плані територіальних претензій до сусідніх держав – Словаччини, Польщі, Угорщини, Румунії [630, 82-83]. Проблему етнічної ідентифікації русинів як “субетнічної групи українців” розглядав В.Наулко. Аналізуючи основні складники етнічності (мова, культура, самосвідомість, територія), він прийшов до висновку про необхідність інтеграції русинської “етнічної спільності” у загальнонаціональне українське суспільство [613, 202, 207].

Як “закарпатську версію периферійного націоналізму” розглядає проблему політичного русинства О.Майборода. В теоретичному плані русинську ідентичність дослідник визнає як примордіальну (первинну), а українську ідентичність як ситуативну [526, 9; 528, 17]. О.Майборода виходить із поєднання примордіальної (первинної) та інструменталістської (мобілізаційної, ситуативної) концепцій етносу, що вносить певні труднощі в оперуванні етнологічною термінологією. Наприклад, термін “русинська етнографічна група” для позначення українського населення Закарпаття [526, 3] є не зовсім доречним через підміну понять “етнографічна зона” (населення всього Закарпаття) на “етнографічна група” (закарпатські бойки, лемки, долиняни). Дослідник розглядає політизацію русинської проблеми в 90-х рр. як складову частину процесу формування української політичної нації, як прояв мобілізаційних процесів в середовищі інтелектуальної еліти, формування ядра етносу, поширення цінностей, ідей, формулювання спільного “міфу”, власної історії, протиставлення

ідентичностей русинської та української, що формують націоналістичні риси русинського руху на Закарпатті [526, 9-16]. Ілюстрація економічних труднощів в контексті автономістичних домагань русинського руху вказує на проблему адаптації центру і периферії – української політичної нації і русинської ідентичності [526, 17-24]. Подібні погляди щодо ролі ситуативних вартостей в “національних претензіях” закарпатських русинів, тенденцій федералізму, антиукраїнського сепаратизму зустрічаємо також в праці В.Кулика [505, 11, 36-37].

Зауважимо, що русинська проблематика за часи незалежності України поглинула дослідників, з’явилась екстенсивна за обсягом література. Поява чисельних публікацій з проблеми русинства, на переконання М.Макари, “була спровокована навальним тиском антирусинських сил в Україні і за рубежем, які на початку 90-х рр. намагалися в зародку розправитися з русинським етнонаціональним та етнокультурним рухом” [532, 274]. М.Макара також зауважив на подальше зростання інтересу науковців до цієї проблеми, оскільки монополія на неї мово- та літературознавців завершилась [543, 75]. На наш погляд, джерело своєрідного “піару” цій темі – винятково політичні причини, що беруть початок у 1990 р. Нечисельні русинські організації за допомогою окремих фахівців прагнули науково довести окремішність закарпатських українців, відстоюючи при цьому тільки власні меркантильні інтереси. Проблема русинства поляризувала дослідників, але не розширила предмету дослідження, внесла до наукових досліджень суто ідеологічно-пропагандистські лозунги [475, 240]. Особливо це спостерігалось в першій половині 90-х рр., коли проблема жваво дискутувалась на сторінках крайової періодики [631, 147]. Втім, як показали результати нашого контент-аналізу обласної періодики інтерес до так званої “русинської проблематики”, досягнувши піку в 1991-1992 рр., стрімко падає. Це засвідчують побудовані нами графіки динаміки висвітлення русинської проблематики на сторінках обласної періодики [472, 213-224].

Наслідки захоплення науково-публіцистичними дебатами привели до того, що проблеми етнокультурного розвитку українців Закарпаття в умовах української державності майже не висвітлювались. Перелік публікацій, досліджень такого гатунку має бути розширеним в майбутньому. Наразі маємо тільки видання П.Федаки та М.Токаря присвячені плідній діяльності крайової “Просвіти” [681, 23-30; 682, 74-87; 690-691]. Також заслуговує на увагу теоретична стаття з проблеми українського буття істориків В.Задорожного і С.Федаки. Вчені висвітлили особливості українства Закарпаття порівняно з іншими регіонами України

[454, 265-268]. Дослідники вказали на перспективи українства, подали корисні рекомендації щодо оптимізації соціально-політичного і духовно-культурного розвитку українства [454, 268-270].

Отже, аналіз досліджень русинської проблематики дозволив нам умовно виділити два напрямки (історико-політичний і лінгвістико-етнологічний) та відповідні течії (історико-соціологічна, історико-правова, радикально-публіцистична; лінгвістична, етнологічна) у трактуванні проблеми. На тлі екстенсивного історіографічного матеріалу не відбувалось розширення поля дослідження. Проблема поляризувала дослідників, внесла в науковий доробок емоційну складову, ідеологічні змагання і т.д. В подібних умовах, власне, висвітлення українського буття в умовах державної незалежності України не знайшло належного висвітлення в працях вчених. Саме такі студії потребують подальшого вивчення фахівцями в галузі історії, політології, соціології, етнології.

Таким чином, основу дисертаційного дослідження складає комплекс джерел. Нами використано польові етнографічні матеріали 1999-2002 рр., що фіксують елементи етнокультурної самоідентифікації та оцінку міжетнічних стосунків українцями Закарпаття. Документи 11 архівів висвітлюють перипетії етнополітичного життя краю, становлення етнокультурного розмаїття області, тенденції етнодемографічних процесів. Опубліковані документи доповнюють сторінки етнополітичних процесів на Закарпатті. Неопубліковані та опубліковані статистичні матеріали окреслюють параметри етнодемографічних процесів, міжетнічних шлюбів, освітніх запитів українців та національних меншин. Дані проективного комбінованого анкетування серед 315 респондентів засвідчують етнокультурні пріоритети серед молодого покоління закарпатців.

Історіографічний аналіз дозволив виділити наступні аспекти вивчення етнічних процесів на Закарпатті 90-х рр. ХХ ст.: дослідження етнодемографічних процесів, студії проблем соціально-політичного та духовно-культурного життя етнонаціональних меншин краю, вивчення міжетнічних стосунків та дискусії довкола “русинської проблематики”.

Скрупульозний підхід засвідчує пріоритетність соціально-демографічних студій над етнодемографічними. Дається взнаки брак конкретного джерельного матеріалу, неврахування етнічного фактору при підготовці статистичних видань, неопублікований масив статистичних матеріалів. Тому в працях дослідників (О.Лавер, В.Зігалов, М.Макара, І.Мигович, М.Товт) висвітлюються лише окремі аспекти етнодемографічних процесів. Інші дослідники (Б.Дяченко,

М.Лендел, І.Попик, М.Пітюлич, Б.Шарга, Р.Жиленко) акцентують увагу на соціальних моментах демографічних процесів. О.Пелін вказує на процеси реідентифікації населення краю.

Дослідження соціально-політичного та культурного життя етнопонаціональних меншин Закарпаття стало найбільш розробленою частиною комплексу проблем етнічних процесів краю. Дослідники вказували на значні позитивні зрушення в плані реалізації етнокультурних запитів національних меншин. Найбільш ґрунтовно висвітлено етнокультурний та суспільно-політичний розвиток угорців і циган області, менше – румунів, словаків, німців. “Білою плямою” залишається вивчення російської та єврейської національних меншин в умовах української державності. Студії міжетнічних стосунків в краї засвідчують, з одного боку, тенденції до напруження в сфері міжетнічного контактування. З іншого, в працях декларуються лозунги в стилі радянського інтернаціоналізму щодо побудови громадянського суспільства через поширення міжнаціональних шлюбів, культивування концепції політичної нації (М.Макара, І.Мигович).

Безплідність дискусій довкола “русинської проблематики” засвідчує екстенсивний обсяг літератури, її науково-популярний, ідеологічно-пропагандистський характер. Тому проблема має єдину перспективу та вирішення – етнографічне вивчення стану, тенденцій етнокультурної самоідентифікації українців Закарпаття.

Загалом, маємо підстави твердити, що проблема етнічних процесів на Закарпатті (1989-2001 рр.), за винятком бурхливих публіцистичних дебатів, вже зайняла певне місце в наукових студіях дослідників. Різноманітність підходів, теоретико-методологічних (історіософських) засад, окремі суб’єктивні точки зору, недостатність джерельної бази даються взнаки при детальному історіографічному огляді проблеми. Тому, залучення дисертантом нових джерельних даних (архівних, статистичних, польових етнографічних матеріалів та результатів прикладних етносоціологічних обстежень) дає змогу досягнути багатовимірності етнодемографічних, етнополітичних та етнокультурних аспектів етнічних процесів на Закарпатті часів розвалу СРСР та першого десятиліття державної незалежності України.

РОЗДІЛ 2

ТЕНДЕНЦІЇ ЕТНОДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Узагальнюючи та доповнюючи твердження етнологів (Ю.Бромлей, В.Козлов, Л.Гумільов, М.Тиводар, А.Пономарьов, М.Гримич, В.Євтух), можемо твердити, що етнічні процеси – це комплекс етнODEMOГРАФІЧНИХ, етносоціальних, етнополітичних та етнокультурних змін етнічних спільнот протягом їхнього існування, що проявляється в етнооб'єднувачих або етнорозмежувальних тенденціях [463]. На перебіг та спрямування етнічних процесів впливає широкий спектр чинників: соціально-економічні, політико-правові, духовно-культурні, мовні, суспільно-психологічні. Крім цього, при визначенні поняття “етнічні процеси”, потрібно враховувати роль демографічних факторів. Тобто, комплексу проблем природного приросту населення, міграційних процесів, розподілу постійного населення за основними віковими, статевими групами, етнічно змішаних та етнічно ендегамних шлюбів і т.ін.

В розділі спробуємо висвітлити комплекс етнODEMOГРАФІЧНИХ процесів на Закарпатті 1989-2001 рр. Тобто, робимо аналіз природного приросту (скорочення) населення, імміграційних та еміграційних потоків, враховуючи динаміку “етнічного обличчя” населення краю; проблему міжетнічних шлюбів в краї. Зауважимо, що висвітлення динаміки етнічного складу населення (1989-2001 рр.) доволі складне через недостатню джерельну базу, в поточній офіційній статистичній документації наявні тенденції до ігнорування графі “національність” (етнічне походження).

2.1. Перепис населення 1989 р.

Звернемо окрему увагу на культивування в засобах масової інформації тез про “поліетнічне Закарпаття”, “проживання на території області більше 40 багаточисельних етнічних груп” та ін. Адже, як і в рамках PR-технологій часів соціалістичного творення “радянського народу” та “інтернаціоналізму” (із апіорним переважанням прав державотворчого етносу – росіян) такі твердження постійно повторюються понині. Особливо, на сторінках обласної періодики, ЗМІ.

Окремі дослідники, представники органів державної влади, журналісти оперували кількісними даними по 9-ти етнічних спільнотах (українці, угорці, росіяни, румуни, цигани, словаки, німці, євреї, білоруси), які в сукупності склали 99,6% , а апологізували лозунг проживання “більше 40 етнічних груп” або ж “76 етнонаціональних спільнот” [372, 241; 455, 2; 590, 2]. Зауважимо, що навіть, важливі висновки О.Лавера і М.Макари про те, що сільське населення нашої “багатонаціональної” області на 97,8% складається із українців, угорців та румунів, не були належним чином взяті до уваги та осмислені дослідниками, публіцистами, журналістами та урядовцями [511, 244-245].

Для розуміння далекоглядності міфологеми поліетнічності краю проілюструємо також оригінальні показники перепису населення 1989 р. в табл. А 2.1.1. По-перше, явно видно, що в 1989 р. на Закарпатті проживали представники не більше “40 етнічних груп”, а більше 70-ти. Але в сукупності вони (крім дев’яти вищезазначених) становлять близько 0,5 % (! – М.З.) і представляють дисперсні етнічні та національні меншини (групи). По-друге, переважна більшість із 1245618 чол., згідно перепису населення – українці (78,41%), які наразі є представниками державотворчого етносу. Спроби представити українське населення краю (на засадах русинської доктрини) “етнічною меншиною” або “національною меншиною” визнаємо за некомпетентність в основах етнології та нерозуміння мозаїчності етносів, як динамічних спільнот, які мають соціально-біологічну природу [330, 230; 589, 116-117; 716, 162]. По-третє, із таблиці добре видно “обізнанність” із етносами Індії та Пакистану, яких внесли до однієї графи. Графа “інші національності” взагалі не зрозуміла, якщо вносились як окремі – “ногайці”, “халха-монголи”, “ханти”, “мансі”, “євенки”, “каракалпаки”, “черкеси”, “інгуші”, “ліві” всього по 1 представнику; а “курди”, “китайці”, “негідальці”, “якути”, “алтайці”, “лакці” по 2 представники; “абхази”, “кабардинці”, “вепси” по 3 представники. А це разом – 18 позицій таблиці (30 чол.) із 76-ти офіційних національностей “постійного населення” (за статистичними матеріалами) області.

Така строкатість, на наше переконання, була виключно продуктом радянської ідеологічної пропаганди “дружби народів”, а також банального факту – перебування в лавах радянського війська представників вищеназваних етносів.

Зауважимо також про деякі неточності перепису населення 1989 р. Так, вже після його проведення, комплексні соціологічні дослідження виявили фактичну чисельність циган Закарпаття – в обох випадках більше 20 тис. чол. або 1,6% у загальній етнодемографічній

структурі населення області [450, 9; 708, 5]. Статистичні звіти окремих сіл представляли циган краю як українців, словаків та угорців, про що вони самі не заперечували. Проілюструємо це на конкретному прикладі. Так, згідно офіційної статистики, в смт.Довге Іршавського району та с.Великі Ком'яти Виноградівського району (де існують навіть окремі “циганські вулиці”) не проживало жодного представника циганського етносу [338].

Останній Всесоюзний перепис населення 1989 р. засвідчив примордіальну (первинну) сутність етнічної самоідентифікації українців та національних меншин краю. Про це свідчать показники володіння рідною мовою. Так, 96,5% всього населення області вважали рідною мову своєї національності. Тобто, ототожнювали етнічність із мовною ідентичністю. Серед українців – 98,4% вважали рідною мовою – українську; серед угорців – 97,2%; серед росіян – 95,8% [362, 8]. Серед румунів краю – 28 964 чол. із 29 485 задекларували, що їхньою рідною мовою є румунська [365, 80].

Із числа закарпатських німців (3470 чол.) 2576 чол. вказали рідною мовою – німецьку. Мовна асиміляція була характерною для циган, словаків, євреїв, білорусів краю. Із 12131 представників циганського етносу – тільки 2491 чол. вказали, що їх рідною мовою є циганська. Значне число – 7973 чол. вказали на рідну угорську мову. А серед словаків краю тільки близько 1/3 (2555 чол.) визнали своєю рідною мовою словацьку. Інші вказали на українську (2433 чол.), угорську (1890 чол.), російську мови (388 чол.). Із числа білорусів (2521 чол.) трохи менше 1/2 - 1139 чол. засвідчили, що рідною мовою для них є, власне, білоруська. Найбільшої мовної асиміляції зазнали євреї. Адже, із 2639 євреїв області в 1989 р. тільки для 663 чол. рідною мовою був ідиш, для більшості – 1307 чол. рідна мова – російська, а 365 чол. – українська мова. Так само і для нечисельної чеської національної меншини. Із числа 516 чехів визнали рідною чеську мову тільки 179 чол. [338, 1-4].

Перепис населення чітко визначив рівень урбанізації представників тих чи інших етнічних спільнот. Найбільш урбанізованими виявились євреї (93,6%), росіяни (87,2%), білоруси (83%), словаки (86%), менше – цигани (62,2%). Переважно сільськими жителями були румуни (82,3%), угорці (62,3%), українці (61,6%) та німці (55,5%) [372, 216]. Тобто, українці, румуни, угорці, німці компактно проживали в селах області. Це чітко ілюструє табл. А 2.1.2. Добре видно, що сільське населення на 94,5% складається з українців та угорців; на 97,8% складається з українців, угорців та румунів. На цю обставину звернули увагу О.Лавер та М.Макара, застерігаючи від ідеалізації “багатонаціональності” Закарпатської області [511, 245].

Як справедливо зауважували О.Лавер і В.Зілгалов, із 13 районів Закарпатської області 7 є національно однорідними, оскільки українці складають більше 90% [509, 140]. Статистичні дані засвідчують, що найбільш чисельною спільнотою на Закарпатті 1989 р. були українці. Вони проживали у всіх районах області. Причому, у Великоберезнянському українці становили 95,8%, у Воловецькому – 97,8%, Іршавському – 98,1%, в Міжгірському – 98,6%, у Перечинському – 95,5%, Свалявському – 94,3%, Хустському – 92%. У Виноградівському районі українці склали 71,5%, Мукачівському – 83,3%, Рахівському – 82,6%, Тячівському районі – 81,9%. Менше в Ужгородському районі – 56,3%. Тільки в Берегівському районі українці становили меншість – 25,4% населення. В Ужгороді 69,8% населення – українці, а в Мукачеві – 70,2% [362, 120-123].

Найбільш чисельною національною меншиною в краї були угорці. Згідно перепису 1989 р. найбільша їх кількість – у Берегівському районі (56971 чол.). Із 29221 жителя м.Берегова кількість угорців становила 15125 чол., а українців – 10226 чол. [338]. Однорідними угорськими селами є Нове Село, Чикош, Батьово та ін. У Виноградівському районі чисельність угорців складала 27896 чол. або 24,8 % всіх жителів. Власне, у районному центрі, м.Виноградово, чисельність угорців складала 3174 чол. із 25046 жителів (19669 українців) [338]. Угорськими селами є Петрово, Бобове, Дяково, Велика Паладь, Шаланки.

В Ужгородському районі 1989 р. проживало 25541 угорців. Села із переважаючим угорським населенням – Малі та Великі Гейвці, Мала Добронь, Тийглаш, Батфа, Малі Селменці та ін. В Мукачівському районі – 12897 угорців, в Тячівському – 6156 угорців, Рахівському – 3511 угорців, Хустському – 5747 угорців. Зовсім мала кількість, більше 100 чол. – у Перечинському, Свалявському та Міжгірському районах. У Воловецькому та Великоберезнянському районах вони не проживали зовсім [372, 217-222].

Росіяни, євреї, білоруси – в основному міські жителі і не представляють компактного проживання. Румуни Закарпаття проживали в Рахівському і Тячівському районах. Вони компактно проживали в с.Середнє Водяне (5159 чол.), с.Біла Церква, с.Плаюц Рахівського району; смт.Солотвино (4552 чол.), с.Глибокий Потік (2493 чол.), с.Діброва (5932 чол.), с.Топчино Тячівського району [338]. Дисперсні групи румунів представлені в інших селах і містах краю.

Перепис населення зафіксував кількість словаків в Закарпатській області у кількості 7329 чол. (0,6% населення краю) [338]. Тільки в м.Ужгороді проживало 3814 словаків. Словаки

представляли дисперсні групи в переважному середовищі українського населення краю. Так, в м.Мукачеві проживало 575 словаків, у м.Сваляві – 322, м.Берегові – 228, м.Хусті – 75, м.Рахові – 29, смт.Великий Березний – 97, с.Тур’ї Ремети Перечинського району – 172, с.Довге Іршавського району – 106, с.Родникова Гута Савалівського району – 190, с.Середнє – 210, с.Сторожниця – 750, с.Анталовці – 300, с.Глибоке Ужгородського району – 150 чол. [338].

Діяльність громадсько-культурної організації “Матіца словенска” на Закарпатті активізувала словацьку національну меншину. Голова цієї організації Й.Гайніш твердить, що нині в краї (згідно розрахунків національно-культурного товариства) проживає близько 15-17 тис. словаків [424, 60; 723, 126]. Принагідно зауважимо, що польові етнографічні дослідження засвідчують процеси реідентифікації українців краю. Зокрема, нащадки оптантів перших повоєнних років із Чехословаччини ідентифікують себе русинами або словаками. Крім цього словацька ідентичність, завдяки плідній пропагандистській роботі товариства була вигідною для представників змішаних українсько-словацьких шлюбів через виключно прагматичні інтереси (гуманітарна допомога, зв’язки із Словаччиною тощо). Однак, як побачимо нижче, перепис населення 2001 р. зафіксував зменшення чисельності словаків. Очевидною є завищена товариством “Матіца словенска” чисельність словаків краю.

Цигани Закарпаття, як засвідчив перепис і додаткові етносоціологічні обстеження вчених, розселені нерівномірно. Більшість проживає у м.Мукачево (2097 чол.), м.Ужгород (1992 чол.); в Ужгородському (2626 чол.), Берегівському (2705 чол.), Мукачівському (1002 чол.) районах. Найменше – в Воловецькому, Міжгірському, Тячівському районах. Найбільша кількість німців проживала в м.Мукачеві (815 чол.) та Мукачівському районі (1745 чол.). В Тячівському районі проживало 423 німці. У Свалявському районі – 184 чол. [372, 217-222].

Крім дев’яти вищеназваних найбільш чисельних етнічних спільнот краю, що разом склали 99,6% всього населення, дисперсно проживають також поляки (890 чол.), азербайджанці (577 чол), вірмени (439 чол.). Наразі вони організувались у рамках національно-культурних товариств. Болгарська національна меншина (290 чол.) зазнала етнокультурної асиміляції. Про це свідчать результати перепису 1989 р. Так, тільки 49% болгар визнали рідною мовою болгарську; 27,2% - російську, 19,7% - українську, 4,1% - угорську. Прикметно, що рівень визнання національної мови болгар був вищим у сільській місцевості (81,8%), в містах – тільки 37,1% [554, 79].

Отже, аналіз перепису населення 1989 р. повністю заперечує міфи про “багатонаціональне Закарпаття”, що стали предметом публіцистичних спекуляцій. Статистичні дані чітко засвідчують переважання українського населення в більшості районів краю. Сільське населення області є переважно українським, угорським та румунським. Інші національні меншини (росіяни, євреї, білоруси, словаки, цигани) представляли міське населення. Традиційним було поєднання етнічної самоідентифікація із мовною ідентичністю. Це ще раз переконливо доводить примордiальну сутність етнічності. Мовна асиміляція в іноетнічному середовищі характерна для словаків, циган, білорусів, євреїв, інших етнонаціональних меншин.

2.2. Природний приріст населення області.

Після 1989 р. питання приросту населення, розподілу постійного населення за віком, статтю та інших показників ілюструють демографічні щорічники, підготовлені Закарпатським обласним управлінням статистики. Новинкою статистичних збірників 1991 і 1993 рр. Закарпатського обласного управління статистики стали розрахункові дані динаміки етнічного складу населення області. Представимо їх у табл. А 2.2.1. Як бачимо, в перші роки державної незалежності України на теренах Закарпаття відбулись істотні зміни в динаміці етнічного складу населення області. Особливо динамічно зростає в абсолютних цифрах чисельність українців.

Оскільки в наступні роки подібні розрахунки не проводились, не маємо і відповідного матеріалу. Тому, проаналізуємо тенденції природного приросту всього населення краю за період 1989-2001 рр. Статистичні дані засвідчують, що протягом 1989-2001 рр. чисельність наявного населення в Закарпатті зросла. Якщо в 1989 р. воно становило 1252,3 тис. чол., то на початку 2001 р. – 1282 тис. чол. Як засвідчує табл. А 2.2.2., зросла кількість сільського (737,3 тис. чол. в 1989 р. і 782,9 тис. чол. в 2001 р.) і зменшилась кількість міського населення (515 тис. чол. і 499,1 тис.чол.).

Проте, зростання чисельності наявного населення краю відбувалось нерівномірно. Якщо розглянути динаміку населення в розрізі міст та районів області, то явно бачимо відповідні диспропорції. В абсолютних числах зросла кількість населення м.Ужгорода та м.Мукачева, Виноградівського, Іршавського, Рахівського, Свалявського, Тячівського, Хустського районів. Відносно повільно зростала чисельність населення в Ужгородському,

Перечинському, Міжгірському районах. Зменшилась кількість населення Великоберезнянського, Воловецького, Мукачівського районів. В Берегівському районі кількість населення зменшилась за вказаний період із 85,7 тис. чол. до 82,6 тис. чол. В основному, це відбувалось за рахунок мінусового міграційного сальдо, тобто переважання еміграційних потоків над імміграційними. Представимо конкретні дані у формі табл. А 2.2.3.

Статистика фіксує зростання чисельності населення за рахунок сільських жителів. Тобто, природний приріст в селах (за винятком 1999 р.) переважав над смертністю. Це добре ілюструють дані наведені в табл. А 2.2.4. Динаміка формування природного приросту також пов'язана із вищою народжуваністю в селах у порівнянні із містами. Статистичні матеріали засвідчують і причини смертності. Особливо зростала кількість померлих від хвороб системи кровообігу, злоякісних новоутворень. Так, в 1990 р. кількість померлих через хвороби системи кровообігу становила 320 чол. на 100 тис. чол. населення краю. Вже 1995 р. ця цифра становила 473 чол. Із яких у працездатному віці – 116 чол. [357, 17]. Крім цього, помітною була тенденція до зменшення кількості укладених шлюбів на Закарпатті, особливо, з другої половини 90-х рр. Про це свідчать дані табл. А 2.2.5.

Не дивлячись на подібні тенденції етнодемографічного розвитку краю, ситуація на Закарпатті була благополучною. Адже, рівень народжуваності – найвищий в Україні (12,2 на 1000 чол.), а смертність – найнижча (10,8 на 1000 чол.). По Україні ці цифри становлять відповідно: 8,7 та 14,0 на 1000 чол. [451, 3].

Результати першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. засвідчили проживання в краї 1258,3 тис. чол. наявного населення. З них – 466 тис. жителі міст, а 792, 3 тис. чол. проживають в сільській місцевості. За цим показником Закарпаття має найбільший відсоток сільського населення в Україні – 63% (вцілому по державі кількість селян становить 33%) [458]. В табл. А 2.2.6. представлені дані перепису 2001 р. в розрізі районів та найбільших міст області. Вони засвідчують зменшення населення міст Ужгорода (117,3 тис. чол.), Мукачева (82,3 тис. чол.), Хуста (32, 4 тис. чол.), особливо Берегівського району (53, 8 тис. чол.). Негативні моменти в тому, що демографічна ситуація ускладнюється нерівномірною кількістю чоловічого та жіночого населення. Так, в Ужгороді із 117, 3 тис. чол. – 55 тис. (46,9%) чоловіків та 62,3 тис. (53,1%) жінок. Загалом по області ці показники становлять 605, 5 тис. (48,1%) чоловіків та 652, 8 тис. (51,9%) жінок [706].

Отже, можна констатувати, що протягом 1989-2001 рр. кількість населення краю зростала в абсолютних числах. Насамперед, за рахунок більшого природного приросту в сільській місцевості. Низьким був природний приріст в містах області. В межах окремих районів проявляються депопуляційні тенденції. Особливо, в Березівському районі. Помітною є тенденція до зменшення укладених шлюбів, збільшення кількості розлучень. Можемо відзначити тенденцію зменшення природного приросту населення області, особливо з другої половини 90-х рр. Втім, такий стан речей тісно пов'язаний із міграційними процесами. Адже з другої половини 90-х рр. проявились депопуляційні процеси саме через від'ємне сальдо міграції, а не через низький рівень природного приросту населення. Власне це й стало причиною незначного збільшення (всього на 6 тис. чол.) кількості наявного населення краю згідно даних першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

2.3. Міграційні процеси: паритет етнонаціонального обличчя та соціально-економічних мотивацій.

За період 1989-2001 рр. значно пожвавилась міграційна активність населення області. Наведена табл. А 2.3.1. ілюструє сальдо міграції за період 1989-2000 рр. Міграційна активність населення із 1994 р. має від'ємний характер. Крім цього, порівнюючи дані наведені в таблицях, бачимо, що з 1996 р. в області кількість населення залишилась на попередньому рівні. Тобто, міграційне скорочення дорівнювало природному приросту. В 1998р. міграційне скорочення (2285 чол.) перевищило природний приріст (1455 чол.). Такі процеси – результат збільшення еміграційного відтоку та зниження природного приросту населення.

Статистика фіксує три напрями міграційних потоків: міждержавна міграція, міжрегіональна (в межах України) та регіональна (в межах області). Останнім часом виділяється ще й трудова та нелегальна міграція. Предметом нашого аналізу не є регіональна міграція, адже її сальдо кожного року близьке до нуля або ж кількісно незначне. Найбільше міграційне скорочення населення краю дає міждержавна, менше – міжрегіональна міграція.

До 1994 р. помітним був міграційний приріст населення. В основному із числа мігрантів з країн СНД. Якщо 1991 р. з країн далекого зарубіжжя прибуло тільки 967 чол., то з країн СНД – 12152 чол. (лише з Росії – 3926 чол.). Вибуло ж тільки – 8939 чол. (в Росію – 2615 чол.). В той час в країні далекого зарубіжжя виїхало 1105 чол. Тобто, із країнами СНД зберігався

міграційний приріст, а з державами далекого зарубіжжя вже встановився міграційний відтік населення [270].

До 1994 р. помітним був міграційний приріст населення. В основному із числа мігрантів з країн СНД. Якщо 1991 р. з країн далекого зарубіжжя прибуло тільки 967 чол., то з країн СНД – 12152 чол. (лише з Росії – 3926 чол.). Вибуло ж тільки – 8939 чол. (в Росію – 2615 чол.). В той час в країни далекого зарубіжжя виїхало 1105 чол. Тобто, із країнами СНД зберігався міграційний приріст, а з державами далекого зарубіжжя вже встановився міграційний відтік населення [270].

Показово, що власне росіян в Російську Федерацію емігрувало 85,6%, угорців – в Угорщину 85,4%, німців в Німеччину – 86,4%, євреїв в Ізраїль – 79,7%, тоді як із 54 румунів краю жоден не емігрував до Румунії. Із числа прибулих в 1995 р. до Закарпаття відсоток українців становив 62%, росіян – 23,7%, угорців – 2,6%, румунів – 2,4%, словаків – 0,6 %. Характерно, що доля прибулих іммігрантів, які народились безпосередньо в Україні становила 71,2% [189, 25].

З іншого боку, якщо з країнами Європи та Америки було від'ємне сальдо міграції, то із країнами Азії позитивне. У 1995 р. до краю прибуло 244 чол., а вибуло 126 чол. безпосередньо з країн Азії, тобто міграційний приріст становив 118 чол. [263]. В 1996 р. сальдо міждержавної міграції становило -1466 чол. З цього числа 949 чол. припадало на країни далекого зарубіжжя, а 540 чол. на країни СНД. Найбільше від'ємне сальдо міграції фіксувалось із Росією. Прибуло до області з Росії 903 чол., а вибуло – 1439 чол. Високі показники зберігали Угорщина (прибуло з Угорщини 25 чол., вибуло – 522 чол.) та Німеччина (відповідно: 8 та 214 чол.) [265].

У 1997 р. було зафіксовано міграційне скорочення через виїзд у країни далекого зарубіжжя (понад 58%). Найбільше емігрували до Угорщини (457 чол. або 40,5%), Німеччини (347 чол. або 30,8%), Ізраїлю (119 чол. або 10,5%), США – 81 чол. (7,2%). З вибулих емігрантів 96,4% виїхали на постійне місце проживання. Характерним стало зменшення обсягів етнічної міграції, емігрували в основному через економічні причини. Адже із числа емігрантів до Ізраїлю кількість українців становила 51,3%, до Німеччини: українців – 32,3%, росіян – 2,6%, до Чехії: українців – 83,9% [267].

В 1998 р. міграційне сальдо міжрегіональної міграції становило -549 чол.; міграційного обміну з країнами СНД – 618 чол.; з країнами далекого зарубіжжя – 1198 чол. [266]. Головними країнами виїзду в 1999 р. стали Угорщина (29,8%), Німеччина (28,1%), Ізраїль (15,5%), США

(13,6%). Серед числа емігрантів, власне, українців виїхало 51,4%, угорців – 23,6%, німців – 15%, росіян – 3,8%, євреїв – 3,7%. Знову ж таки, проявлялась чітко економічна міграція. До Угорщини емігрувало 25,1% українців, до Німеччини – 41,4% українців краю, до Ізраїлю – 61,6% українців [269].

У 2000 р. вперше з 1994 р. із країнами СНД склалось позитивне сальдо міграції, яке склало 95 чол. Першість продовжувала зберігати Росія, на яку припадає 82,3% міграційного обміну з країнами СНД (прибуло 285 чол., вибуло в Росію – 216 чол.). Проте, найбільші втрати дала міграція в країни далекого зарубіжжя (54,6%). До держав далекого зарубіжжя вибуло 1416 чол., з яких 98,9 % - громадяни України. Частка тих, що виїхали в Німеччину склала 33,9%, Угорщину – 32,4%, США – 11,1%, Чехію – 9,9%, Ізраїль – 8,9% [268]. Емігранти – на 47,1% - українці, угорці (24,8%), німці (18,8%), росіяни (3,4%), євреї (3,4%), словаки (1,8%). Продовжував зберігатись економічний характер еміграції. Серед емігрантів в Чехію 95,7%, Ізраїль 71,2%, Німеччину 44,9%, Угорщину 29% склали недержавотворчі етноси вказаних держав. Високою була частка українців, що емігрували до Чехії – 90,1%, до Ізраїлю – 54,4%, до Німеччини – 36,6%, Угорщини – 25,3% [268]. У 2001 р. сальдо міграції склало -2703 чол. Причому, більшість емігрантів – жінки (1467 чол.) [349].

Аналіз динамічних рядів по міграції населення переконливо свідчить, що протягом 90-х рр. в області поживавився міграційний рух населення як серед українців, так серед росіян, євреїв, німців, інших національних меншин. Насамперед, зростають саме еміграційні потоки серед представників названих етнічних спільнот. Лише серед грузинів, вірменів та азербайджанців характерний міграційний приріст (більша кількість іммігрантів, ніж емігрантів) [339, 51]. Серед німців та євреїв еміграція характерна починаючи із 1990 р. і продовжується за весь вказаний період. Вже серед українців вона фіксується із 1994 р., серед росіян та білорусів – починаючи із 1993 р. [172, 48-49; 189, 32; 510, 8].

Цифри наведені в табл. А 2.3.2. засвідчують загальну чисельність мігрантів тієї чи іншої національності Закарпаття. Тобто, вони безпосередньо не пов'язані тільки з міждержавною міграцією. Це – загальні числа сальдо міграції по національностях, де поєднуються дані регіональних, міжрегіональних та міждержавних міграційних потоків. Загалом статистика засвідчує від'ємне сальдо міграції найбільш чисельно представлених етнонаціональних спільнот. Виняток становлять вкрай низькі показники серед числа циган та румунів області.

Нижче ми окремо звертаємо увагу на етнонаціональне обличчя міграційних процесів, акцентуючи увагу на конкретних показниках еміграції німців, угорців, євреїв, словаків.

Мігранти вказують на різні причини переїзду. Кількісно переважає графа-мотивація – “за родинними обставинами”. Надзвичайно мізерна кількість (в межах 3-7 чол. на рік) мотивується поняттям-графою “репатріація” [339, 58]. Переважають мігранти віком 15-35 років, тобто молодь. Серед більшості національностей кількість жінок більша, ніж чоловіків [339, 40-41, 51].

Напрямки міграції населення засвідчують істотне зростання еміграційних потоків в США, Ізраїль, Німеччину, Угорщину [339, 37]. На нашу думку, наведений матеріал свідчить про “етнічне обличчя” еміграції, за винятком еміграції українців. Тобто, поряд із зростанням еміграційних потоків серед українців (через соціально-економічні причини), проходить процес повернення етнонаціональних меншин на “історичні батьківщини” (етнічні території, держави із великою кількістю представників того чи іншого етносу).

Наявний матеріал чітко засвідчує етнічний характер міграції німців. Це добре ілюструє табл. А 2.3.3. Як бачимо, існує чітка залежність: еміграція німців в “країни далекого зарубіжжя” означає “в Німеччину”. Така ж картина спостерігається у випадку еміграційного відтоку угорців області, що показано в табл. А 2.3.4. Проблематичним залишається відповідний джерельний матеріал. Адже, такі розрахунки почали проводитись недавно. В 2000 р. до Угорщини емігрувало 459 чол., з них – 329 угорців. В 1999 р. ця цифра становила 230 чол.; 1998 р. – 306 чол. [256]. Із табл. А 2.3.5. бачимо, що еміграція словаків є незначною. Проте, і вона позначена негативним сальдо. Крім цього, еміграція до Словаччини відбувається і за рахунок українців. В основному – через економічні причини, пошуки роботи.

Етнонаціональний характер має еміграція євреїв краю. Наприклад, ще 1993 р. в Ізраїль вибуло 33 чол., з яких 22 євреї міст краю; в США з числа міського населення краю вибуло 52 чол., з яких – 30 євреї. В той же час з числа сільського населення області в США вибуло 24 чол., з яких взагалі євреїв не значилось. Це ще раз засвідчує факт переважного міського проживання євреїв [343, 12-13]. В 1994 р. в Ізраїль вибуло 61 чол. із міст області, з них – 32 євреї. В США із міст області вибуло 74 чол., з них – 33 євреї [344, 5-6].

Зауважимо, що створене з метою подальшого вдосконалення роботи в сфері міжнаціональних відносин та міграційних процесів Указом Президента України від 26 квітня 1993 р. № 145/93 Міністерство у справах національностей та міграції проводило активну

роботу по вдосконаленню етнодемографічної ситуації в Україні. Листування даного міністерства із Закарпатською облдержадміністрацією свідчить про весь складний комплекс роботи в сфері міграційної політики урядів України. Важливими є матеріали про кількість українців, “які планують повернутись в Україну в Закарпатській області” [202, 35]. Зокрема, серед них постають такі категорії як репресовані, переселенці із Чорнобильської зони, військовослужбовці, вимушені переселенці із регіонів військових конфліктів, випускники навчальних закладів за межами України. Вже станом на 1993 р. із 12558 чол., які опинились за межами України на Батьківщину повернулось 10058 чол. В 1993 р. повернулось 370 чол., планували повернутись у 1994 р. 180 чол. (із членами їх сімей – 705 чол.). Планували повернутись в 1995-2000 рр. ще 433 чол. (разом із членами сімей – 1643 чол.) [202, 33-34].

З іншого боку, значні проблеми породила також трудова міграція українців, яка охоплює до 200 тис. чол. щорічно. В 1994 р. начальник управління у справах національностей, міграції та конфесій П.Токар, вказував на необхідність прийняття державної програми міграційної політики, на відповідне правове регулювання проблем на державному рівні та на рівні міжнародних угод. Аджє угорська, словацька преса за цей період писала про діяльність так званої “української мафії”. В Угорщині проблема українських емігрантів-заробітчан обговорювалась на засіданні уряду [217, 55-56].

Потрібно також враховувати, що еміграційні настрої серед українців за перші роки державності України значно посилились через матеріальні труднощі. В службовій записці “Про міграційні процеси в області” зазначається, що на першому місці серед причин, які спонукають громадян України до еміграції є незадоволення матеріальними умовами (до 90%), українців хвилює майбутнє дітей та нестабільна політична ситуація. Згідно опитувань, більше 60% інженерно-технічних працівників, наукових співробітників молодого та середнього віку хотіли б виїхати за кордон, але 7 із 10 не можуть це реалізувати через матеріальні труднощі [217, 66].

Ситуація погіршилась тим, що комерційні бюро, агентства, інші організації, що надають послуги у працевлаштуванні, не регулюють процеси в галузі трудової міграції. Не відпрацьованим є контроль за дотриманням умов соціально-правового захисту, передбачених в двосторонніх міжурядових угодах, зокрема з Російською Федерацією (скарги громадян або не розглядаються, або перетворюються в нескінченну переписку між різними інстанціями), недосконалою є нормативно-правова база [185, 31-32]. Ці аспекти етнічних процесів в

Закарпатті потребують подальшого наукового вивчення. Потрібне, насамперед, узгодження на державному рівні соціальних, політичних, економічних, суспільно-психологічних та інших наслідків міграційних переміщень в краї. Вважаємо за перспективу створення координаційного центру із представників органів виконавчої влади та фахівців-науковців задля практичного вирішення соціальних проблем (житло, працевлаштування та ін.), які потребують негайної трансформації в руслі прогресивних явищ та процесів буття нашого суспільства [470, 223-224].

Таким чином, статистичний матеріал, починаючи з 1994 р., засвідчує від'ємне сальдо міграції населення Закарпаття. Міграційна активність охопила всі етнонаціональні спільноти краю. Поширені міждержавні потоки міграції, виїзд на постійне місце проживання в країни далекого зарубіжжя. Еміграція українців області має від'ємне сальдо міграції. Водночас статистика фіксує імміграційний приріст з числа українців з країн СНД, інших регіонів України. Поширення набула еміграція, що носить етнонаціональний характер. Високі показники еміграції угорців – в Угорщину, євреїв – в Ізраїль та США, німців – до Німеччини, росіян – до Російської Федерації. Низькими є показники міграційного руху циган та румунів. Можна констатувати, що існує паритет етнонаціонального обличчя та соціально-економічних мотивацій еміграційних потоків населення краю.

2.4. Етнонаціональна структура населення Закарпаття у світлі результатів перепису населення 2001 р.

Результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. щодо висвітлення етнонаціональної структури краю вперше постають предметом наукового аналізу. Зауважимо, що як і після проведення перепису 1989 р. газетні публікації навантажені висловлюваннями, що зводяться до тези: "... на території області проживають представники понад 100 національностей і народностей" [367].

Виважений аналіз даних перепису засвідчує, що із числа 1254, 6 тис. чол. постійного населення краю українцями є 1010, 1 тис. чол. (80,5%); угорцями – 151,5 тис. чол. (12,1%); румунами – 32,1 тис. чол. (2,6%); росіянами – 31,0 тис. чол. (2,5%); циганами – 14,0 тис. чол. (1,1%); словаками – 5,6 тис. чол. (0,5%); німцями – 3,5 тис. чол. (0,3%); білорусами – 1,5 тис. чол. (0,1%); євреями – 565 чол. (0,04%). *В сукупності тільки українці, угорці та румуни краю становлять 95,1% населення області, а дев'ять вищеназваних етнонаціональних спільнот*

Закарпаття складають 99,6% постійного населення (курсив наш – М.З.). Це добре засвідчують дані табл. А 2.4.1.

Розподіл населення за національністю та рідною мовою згідно перепису 2001 р. ілюструє збільшення переписних граф-національностей. Якщо в 1989 р. їх було 76, то в 2001 р. – 87 позицій. По-перше, з'явилась група із 286 чол., які не вказали свою національність (етнічне походження). Тобто, наочною є ілюстрація явища етнічної маргінальності [718, 36-37]. По-друге, зникли одні нечисельні національності та з'явилися інші. Так, результати перепису 2001 р. у порівнянні із 1989 р. не виявили карачасьців, агулів, каракалпаків, лакців, ногайців, євенків, негідальців, курдів, халха-монголів. З іншого боку, з'явилися у розподілі за національностями араби (23 чол.), асирійці (12 чол.), серби і фінни (по 9 чол.), афганці (7 чол.), аварці (6 чол.), американці (5 чол.), англійці (4 чол.), тати, хакаси і австрійці (по 3 особи), абазини, голландці та кубинці (по 2 чол.), цахури, уйгури, рутульці, іспанці та албанці (по 1 чол.) [350].

Ілюстрація помилкового твердження про багатоетнічність краю заперечується наступним. Поряд із дисперсно проживаючими нечисельними етнічними групами, у більшості районів області переважає українське населення; в Берегівському, Виноградівському і Ужгородському – компактно проживають угорці; в Тячівському і Рахівському – румуни. Як засвідчує табл. А 2.4.2., кількість українців в Міжгірському, Воловецькому та Іршавському районах сягає в межах 99%. У Великоберезнянському, Перечинському, Хустському та Свалявському районах – в рамках 95-96%. В Мукачівському, Рахівському, Тячівському – біля 84%. У Виноградівському районі частка українців становить 71,4%, в Ужгородському – 58,4%. Тільки в Берегівському районі українці становлять меншість – 18,8% [367]. Отже, перепис підтвердив тенденцію зростання питомої ваги українців в етнонаціональній структурі Закарпаття.

Порівняно із 1989 р., внаслідок еміграційних потоків, на 4,2 тис. чол. зменшилась кількість угорського населення краю. Втім, угорці представляють компактні ареали проживання, про що вказувалось вище. Угорська національна меншина представляє переважну більшість у Берегівському районі (76,1%). В Ужгородському районі угорці складають 33,4%; у Виноградівському – 26,2%. Перепис 2001 р. засвідчив тенденцію скорочення угорського населення в м.Берегові. Якщо в 1989 р. угорці склали переважну більшість (50,8%), то в 2001 р. – відносну більшість (48,1%), поряд із українцями – 38,9% із числа 26,6 тис. чол. Частка угорців скоротилась і в містах Ужгороді та Хусті [367].

Внаслідок компактного проживання в Тячівському і Рахівському районах, ендегамних шлюбів, відсутності еміграції та проявів реідентифікації серед молдован краю чисельно збільшилось румунське населення. Якщо перепис 1989 р. зафіксував 29 485 румунів, то в 2001 р. їх кількість склала 32 152 чол. Таким чином, румунська національна меншина краю справедливо посіла третє місце в етнонаціональній структурі населення.

В Тячівському районі проживало 21,3 тис. румунів, що становить 66,1% всього румунського населення краю. В Рахівському районі проживало 10,5 тис. чол., що складає 32,7% із числа румунів області. В інших районах та містах краю румуни представляють нечисельні групи: Перечинський район – 47 чол.; Мукачівський район – 43 чол.; Виноградівський район – 22 чол.; Хустський район – 10 чол.; Берегівський та Іршавський райони – по 8 чол.; Ужгородський район – 6 чол.; Великоберезнянський район – 5 чол.; Свалявський район – 4 чол.; Міжгірський район – 2 чол.; Воловецький район – 1 чол.; м.Ужгород – 88 чол.; м.Мукачево – 31 чол.; м.Берегово – 16 чол.; м.Хуст – 9 чол. [350; 367].

Росіяни краю проживали головним чином у містах. Так, в Ужгороді з числа всього російського населення області (30 993 чол.) у 2001 р. проживало 11 106 чол.; в Мукачеві – 7 326 чол.; в Берегові – 1 445 чол.; в Хусті – 1 165 чол. Традиційно міське населення представляють білоруси та євреї краю [350]. Як засвідчує табл. А 2.4.2., цигани дисперсно проживали у містах краю та низинних районах: Ужгородському, Берегівському, Мукачівському, Виноградівському. Словаки – в м.Ужгороді, Ужгородському, Великоберезнянському, Перечинському, Свалявському, Іршавському та Мукачівському районах.

Окремої уваги потребує оцінка результатів перепису 2001 р. щодо кількості німців Закарпаття. Перепис засвідчив їхнє зростання на 112 чол. [350]. Отже, перший Всеукраїнський перепис зафіксував своєрідний парадокс – зростання чисельності етнонаціональної групи, в середовищі якої протягом досліджуваного періоду відбувались еміграційні процеси, виїзд на постійне місце проживання в Німеччину. На наше думку, таке status quo зумовлене фактором ситуативної етноідентичності, “вигідності” німецької самоідентифікації представникам етнічно змішаних шлюбів, предками яких були німці. Через активізацію роботи німецьких національно-культурних товариств краю, релігійних громад подібний етноідентифікаційний вибір сприяє поживленню зв’язків із Німеччиною, певним економічним вигодам тощо. Відзначимо, проблема “вигідної національності”, ситуативної ідентичності через призму аналізу даних перепису населення 2001 р. є предметом подальших етнологічних студій.

На фоні активної діяльності товариств парадоксом іншого плану є зменшення чисельності словаків і циган краю. Ситуація, на наш погляд, пояснюється мовною асиміляцією представників словацької та циганської меншин Закарпаття. Як засвідчує табл. А 2.4.3., 62,4% циган краю визнають своєю рідною мовою угорську. Тільки спеціальні етносоціологічні дослідження, як це відбулось після 1989 р., зможуть реально зафіксувати соціальні параметри життєдіяльності циганської спільноти. Адже, біля 1/3, мотивуючи рідною мовою, вказали на українське або угорське етнічне походження. Серед словаків краю також спостерігається мовна асиміляція. Для 41,6% словаків рідною мовою є українська, а 11,3% визнають рідною мовою угорську. Табл. А 2.4.3. ілюструє русифікацію білорусів (43,3%), євреїв (46,4%), татар (57,9%), вірмен області (30,8%); українізацію німців (39,6%), поляків (52,7%), чехів (48,1%), болгар (63,4%). Рідномовна ідентичність притаманна українцям (99,2%), румунам (99,1%), угорцям (97,1%), росіянам (91,7%) Закарпаття [350; 367].

Перепис населення 2001 р. вперше зафіксував наявність етнографічних або субетнічних складових українського етносу. На Закарпатті статистика зафіксувала “етнічну групу” русинів [367]. Їх кількість складає 10 063 чол. із числа постійного населення області [350]. За відсутності даних щодо сільського та міського населення в розрізі районів, мовного, вікового та освітнього складу цієї групи, наразі неможливо дати детальний етнологічний аналіз проблеми.

Крім цього зауважимо, що перепис 2001 р. показав тенденцію старіння населення. Як бачимо із табл. А 2.4.4., збільшилась частка осіб старших за працездатний вік і зменшилась кількість дітей. Поряд із цим позитивним показником перепису 2001 р. є засвідчення тенденції до підвищення рівня освіти населення, зростання кількості осіб із вищою і повною загальною освітою. Це ілюструють числові показники табл. А 2.4.5.

Таким чином, результати перепису населення 2001 р. засвідчили збільшення чисельності українців, румунів, циган, зменшилась кількість угорців, росіян, словаків, білорусів, євреїв. Ситуативно вигідною, всупереч еміграційним потокам, виявилась німецька етнонаціональна ідентичність. Мовна асиміляція спостерігається серед числа циган, словаків, білорусів, євреїв та ін. Рідномовна ідентичність притаманна українцям, румунам, угорцям краю, які представляють компактні ареали проживання. Новим етноідентифікаційним маркером постали русини як окрема група в середовищі українства. Негативним моментом є фіксація старіння населення краю. Позитивний показник – збільшення рівня освіти населення Закарпаття. Загалом, відзначимо, що результати перепису тільки починають ставати джерелом дослідження

етнодемографічних процесів. Перспективним є питання комплексного моніторингу етнодемографічної реальності Закарпаття через аналіз перепису 2001 р.

2.5. Міжетнічні шлюби в краї – індикатор етнодемографічних процесів.

В етнології (в рамках примордіальної концепції етносу) міжетнічні шлюби розглядаються як одне із джерел консолідаційних та асиміляційних етнічних процесів [498, 344]. Розуміючи всю складність та поліваріантність етнічних процесів в глобальних масштабах, було б неправильно стверджувати про факт зростання міжетнічних шлюбів на Закарпатті. І.Мигович та М.Макара вказували на важливість міжнаціональних шлюбів, виходячи із апріорного твердження про зближення всіх етнічних спільнот задля творення “народу”, безетнічної спільноти, якою був “радянський народ”. Вони акцентували увагу на багатомовності в “кожній третій закарпатській сім’ї”, що об’єднує представників різних національностей краю [579, 6]. Не заперечуючи значення міжетнічних шлюбів в контексті перебігу етнооб’єднавчих та етнорозмежувальних процесів, спробуємо проілюструвати штучність тверджень названих авторів.

Ю.Бромлей відзначав, що ендогамія етносу – явище не тільки соціальне, а й біологічне. Вона виступає своєрідним генетичним бар’єром етносу [342, 120]. Тенденція до посилення однорідності генетичного фонду етносів – проблема далеко не вирішена. Втім, етнологи констатують сам факт подібного явища [402, 121-122]. У перспективі, на наш погляд, важливою теоретико-методологічною базою осягнення сутності механізму компліментарності та ендогамії етносів стане етносоціонічна модель міжетнічних стосунків [462]. Наразі на основі конкретних статистичних даних з’ясуємо стан міжетнічного контактування на Закарпатті через призму етнічно змішаних шлюбів.

Як засвідчують дані табл. А 2.5.1., *понад 92 % жінок-українок в 1995 р. одружились із чоловіками-українцями* (курсив наш – М.З.). Вкрай незначні цифри – одруження з циганами, євреями (по 5 шлюбів), більше – з угорцями (235 шлюби) та росіянами (248 шлюбів). Втім, якщо роглянемо подібні показники в розрізі міст краю та сільської місцевості, то ситуація дещо відмінна. Так, 1995 р. в містах області одружилось 3099 жінок-українок. Їх чоловіками стали 2621 чоловіки-українці, тобто 84,6%, з угорцями одружились 160 українок, з росіянами – 184 українки. *В сільській місцевості того ж року одружились 5248 жінок-українок. З них – 5059*

одружились із українцями, тобто – 96,4% (курсив наш – М.З.). Тоді ж з угорцями одружились 75 українок, а з росіянами 64 [345, 43-46, 49-52].

Наступного року на Закарпатті статистика зафіксувала 8293 шлюби. В табл. А 2.5.2. вже представлено розподіл шлюбів за національністю подружжя основних етнонаціональних груп. Тобто, не вказані неістотні показники шлюбів з іншими національностями. Із табл. А 2.5.2. бачимо, що етнічна ендогамія серед українців є визначальною. Адже 92,3% українок одружились із українцями, а 93,7% українців із жінками українками. Серед румунів області такі показники склали 91,5% та 93,3%. Показово, що серед угорців краю спостерігалась інша картина: 78% жінок одружились з чоловіками-угорцями і 75,7% чоловіків із угорками. Подібна ситуація в циган (75% циганок одружились із циганами та 71,5% чоловіків одружились із циганками).

Названі показники дуже низькі серед росіян (18,6% та 17,6%), словаків (20% і 13,7%), німців (12,5% та 9,3%). Серед євреїв та білорусів переважали шлюби із представниками інших національностей. В першу чергу – із українцями та росіянами краю.

Етнічна ендогамія серед українців виявляється найбільш чіткою. Якщо ж розглянемо ситуацію із одруженням в містах та сільській місцевості краю, то показники будуть відмінними. Вони засвідчують той факт, що в містах кількість міжетнічних шлюбів серед українців є більшою, ніж в селах. Так, 1996 р. в містах вийшли заміж 2393 українки. У 2050 випадках вони одружились із українцями (85,6%). З іншого боку, в селах одружились 4331 українки, з них у 4 160 випадках із українцями. А це – 96%. Якщо в містах краю українки одружились із 133 росіянами та 114 угорцями, то в селах – із 56 росіянами та 76 угорцями [341, 43-46, 49-51].

Статистичні дані 1997 р. засвідчили, що шлюби серед українців на 93% ендогамні. Крім цього, того ж року 2297 українки вийшли заміж за 2634 українців міст Закарпаття (87,2%). З іншого боку в селах 96,5% шлюбів виявились етнічно однорідними. Так, із 4495 шлюбів – у 4338 випадках українки виходили заміж за українців [340, 16-27].

Румуни області також характеризуються етнічною ендогамністю. Так, на 92,5% жінки-румунки в 1997 р. одружились із румунами, а 93,7% румунів – з румунками. Серед угорців ці показники нижчі: 74,6% і 77,2%; серед циган відповідно – 76,4% та 74,2%.

Як ілюструє табл. А 2.5.3., міжетнічні шлюби росіяни, словаки, німці, євреї та білоруси укладають переважно із українцями області. Так, 68,5% росіянок уклали шлюб з українцями,

71,7% росіян із українками. Серед словаків ці показники відповідно становлять 75% і 71,4%; серед білорусів – 69,2% та 77,7%; серед німців – 74% та 88%; серед євреїв – 66,6% і 60%.

Табл. А 2.5.4. виразно фіксує етнічну асиміляцію словаків, німців, євреїв, білорусів. Серед росіянок Закарпаття в 1999 р. тільки близько 15% вийшли заміж за росіян-чоловіків, серед яких цей показник становив 13,7%. У росіян-чоловіків переважали одруження з українками. Ендогамія характерна для румунів, угорців та циган. У 1999 р. статистика зафіксувала 81,1% шлюбів жінок-румунів із румунами та 87,5% шлюбів румунів із румунками. Серед угорців такі показники відповідно становлять 81,1% та 73,9%, серед циган – 66,6% і 75,8%.

У 1999 р. шлюби українок із українцями становили 84,4%, а українців з українками – 88,8%. Однак в містах традиційна ендогамія порушується. В міській місцевості шлюби українок на 74,3% було етнічно ендогамними. В селах традиційність зберігає своє значення – 88,4% [342, 15-18].

Отже, статистичні дані щодо розподілу шлюбів за національністю подружжя дають підстави твердити про стабільну і традиційну ендогамність серед українців краю. Водночас, вона порушується в містах області через міжетнічні шлюби, переважно з угорцями та росіянами. В сільській місцевості ендогамність досягає більше 95%. Тому, якщо і варто говорити про “кожну третю закарпатську сім’ю”, що об’єднує представників різних національностей, то це будуть представники національних меншин області, за винятком українців. Традиційною є етнічна ендогамність румунів області. В основному – через компактне проживання і одруження в межах сіл. Стабільною також залишається ендогамність угорців та циган краю. Шлюби росіян, білорусів, словаків, німців, євреїв на 2/3 етнічно змішані. Порушується їх ендогамність в основному через проживання в містах.

Залишається відкритим питання про етнокультурну самоідентифікацію нащадків етнічно змішаних шлюбів. За часів радянського буття області в більшості випадків ідентифікація проходила за державотворчим етносом – росіянами. Наразі можна твердити про тенденцію українського етноідентифікаційного вибору нащадків етнічно змішаних шлюбів. Це засвідчують наші етносоціологічні студії серед молодого покоління краю.

Підсумовуючи вищенаведений фактичний матеріал, можемо зробити ряд висновків.

По-перше, аналіз результатів перепису 1989 р. чітко засвідчує крах публіцистичних міфів багатонаціональності Закарпаття. Дані перепису ілюструють кількісне переважання українського населення в більшості районів краю, за винятком Берегівського. Крім того,

сільське населення області є переважно українським, угорським та румунським. Інші національні меншини (росіяни, євреї, білоруси, словаки, цигани) представляли міське населення. Етнічна самоідентифікація ототожнювалась із мовною ідентичністю. Це ще раз доводить значущість примордіальної (первинної) сутності етнічності. Перепис також засвідчив процес мовної асиміляції словаків, циган, білорусів, євреїв, інших етнонаціональних меншин Закарпаття.

По-друге, протягом 1989-2001 рр. кількість населення краю зростає в абсолютних числах. Зростання відбувалось за рахунок природного приросту сільського населення. Низький показник приросту спостерігався у містах області. В межах окремих районів проявились депопуляційні тенденції. Особливо помітними вони є в Берегівському районі. З другої половини 90-х рр. проявилась тенденція до зменшення природного приросту населення області в абсолютних числах. Це засвідчили результати першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

По-третє, статистичний матеріал свідчить про від'ємне сальдо міграції населення Закарпаття із 1994 р. Міграційний рух стосується всіх етнонаціональних спільнот Закарпаття. Поширеними були міждержавні потоки міграції, виїзд на постійне місце проживання в країни далекого зарубіжжя. Еміграція українців також має від'ємне сальдо. Водночас статистика фіксувала імміграційний приріст з числа українців з країн СНД та інших регіонів України. Поширення набула еміграція, що має етнонаціональний характер. Кількісно великими були показники еміграції угорців, євреїв, німців, росіян до країн, де вони представляють державотворчі етноси. Вкрай низькими були показники міграційної активності циган та румунів області. На наш погляд, існує паритет етнонаціонального обличчя та соціально-економічних мотивацій названих еміграційних потоків населення краю.

По-четверте, результати перепису населення 2001 р. проілюстрували збільшення кількості українців, румунів, циган. Зменшилась чисельність угорців, росіян, словаків, білорусів, євреїв. Ситуативно та вигідною постала німецька етноідентифікація. Характерною була українізація для словаків, поляків, чехів, болгарів, німців; русифікація – для білорусів, євреїв, татар, вірмен. Українці, румуни, угорці Закарпаття, які представляли компактні ареали проживання, зберігали рідномовну ідентичність. В середовищі українства краю виділилась нечисельна група русинів. Негативним фактором постала тенденція до старіння населення краю. З іншого боку важливим досягненням є збільшення рівня освіти населення Закарпаття. Загалом, проблема

етнодемографічного розвитку через аналіз перепису 2001 р. потребує подальших студій для створення своєрідної бази даних етнічного Закарпаття.

По-п'яте, наявні статистичні матеріали щодо розподілу подружжя населення Закарпаття за національністю ще раз засвідчують роль ендогамії як стабілізуючого чинника. Традиційною є ендогамність українців краю, особливо – в сільській місцевості (більше 95%). В силу компактного проживання в селах області етнічна ендогамність є характерною й для румунів, угорців та циган області. Міжетнічні шлюби росіяни, словаки, німці, євреї та білоруси Закарпаття переважно укладали з українцями. За нашими дослідженнями серед молодого покоління (нащадків міжетнічних шлюбів), внаслідок системоутворюючого чинника державності України формується українська етнокультурна та етнонаціональна ідентичність.

Вважаємо за перспективу – оптимізацію негативних моментів етнодемографічних процесів на Закарпатті. Це можливо через створення обласного координаційного центру з числа науковців-експертів та представників державних органів області. Завдання цього центру – моніторинг соціально-демографічної та етнодемографічної ситуації в області, надання інформаційних, предметно-практичних послуг населенню, врегулювання наслідків міграційних переміщень населення області, вирішення комплексу соціально-побутових, житлових, організаційно-трудоових проблем.

РОЗДІЛ 3

ЕТНОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Питання етнодержавознавства, національно-державного будівництва, етнонаціональної політики вже стали предметом спеціальних студій та викладання для студентів вищих начальних закладів України [446; 617]. Етнополітична реальність, як комплекс онтологічних та політичних ознак, завдяки яким утворюється цілісний образ етнічної орієнтації на ті чи інші цінності національного, державно-політичного буття, повинна досліджуватись на емпіричному рівні для вироблення оптимальних рішень етнополітики України [688, 350]. В цьому плані дослідження етнополітичного життя Закарпаття 1989-2001 рр. має особливу актуальність. Насамперед, через висвітлення явищ партикуляризації етнічних інтересів, фрагментації та сепарації за груповими уподобаннями, врахування ситуативних вартостей та примордiальних цінностей українців та етнонаціональних меншин краю.

Поняття етнополітичні процеси є широким і охоплює весь зміст політичного життя, домагання політичної влади головними суб'єктами – державотворчими етносами та етнонаціональними меншинами. У розділі висвітлюємо перебіг та спрямування етнополітичних процесів на Закарпатті часів зламу командно-адміністративної системи СРСР та періоду першого десятиліття державної незалежності України. Методологічною основою викладу матеріалу є поєднання історіософських засад теорії етносу (Л.Гумільов, Ю.Бромлей, В.Козлов та ін.), примордiальної та інструменталістської концепцій етнічності (Е.Сміт, Дж. Мак-Кей та ін.) [402-403; 412; 658; 660; 719]. Теорія етносу та примордiальна концепція етнічності дають головне в розумінні етнічних процесів – природу та емоційно-психологічні основи феномену етносу. З іншого боку, інструменталістська (ситуаціонізм або мобілізаціонізм) концепція дає чітке розуміння маніпулятивних моментів суспільно-політичними групами інтересів, що задля досягнення влади прагнуть акумулювати корпоративні зусилля широких мас. Звісно, не завжди такі маси представляють етнічну спільноту. В багатьох випадках – це етноконфесійні, етносоціальні, субетнічні мозаїчні складові етносу. Подібна ситуація склалась на Закарпатті початку 90-х рр. XX ст., коли корпоративні інтереси комуністичної еліти знайшли підтримку серед окремих верств населення краю.

3.1. Український національно-демократичний рух у протидії комуністичній партноменклатурі в 1989-1991 рр.

Події кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. на Закарпатті цілком справедливо можна визначити як протистояння двох еліт. Перша з них – комуністична номенклатура, що прагнула будь-що утримати ситуацію під контролем, фактично, в умовах розвалу СРСР. Друга – націонал-патріотична сила, що дедалі активніше завойовувала прихильність широких верств населення через пропагування національних цінностей українського етносу. Ця лінія найбільш чітко проявлялась у активній діяльності обласних осередків Народного Руху України за перебудову, УРП, екологічної організації “Зелений світ”, товариства “Меморіал”, патріотично налаштованого духовенства Української греко-католицької церкви, студентської молоді краю.

Архівні документи фонду Закарпатського обкому Компартії України досить повно представляють зміст, форми та методи протистояння обласної партійної організації із опозиційними організаціями (особливо із НРУ за перебудову) на межі 80-90-х рр. ХХ ст. Саме в цей період зміст та сутність етнополітичних процесів в області ототожнювалась із зростанням національної свідомості населення краю та девальвацією комуністичної доктрини державотворення.

У виступі першого секретаря обкому КПУ Г.Бандровського на II Пленумі обкому 16 червня 1989 р. “Про завдання партійної організації області по посиленню партійно-політичної роботи в сучасних умовах” відзначено, що “... вкрай повільно ведеться організаційно-політична робота по розширенню громадських, соціальних функцій української мови в житті області, особливо у містах Ужгород та Мукачево”. Він зауважив, що при веденні діловодства, географічних надписах, рекламі “не завжди враховуються особливості української мови населення області. Частина артистів обласного музично-драматичного театру, дикторів і ведучих облтелерадіокомітету також порушують мовний статус. Те ж саме треба сказати і про окремі управління облвиконкому”. Прикметно, що аналізуючи стан речей у мовному питанні, Г.Бандровський згадав про лист в обком КПУ ужгородця М.Бандусяка, в якому засвідчувались факти ущемлення рідної мови українців [33, 17].

Водночас, перший секретар обкому справедливо відзначав, що із створенням товариства української мови імені Т.Шевченка в області проводяться свята рідної мови, на сторінках районних і 3 обласних газет та радіо з’явилися рубрики “Рідне слово”. З іншого боку, він зауважив, що останнім часом у проекті програми НРУ за перебудову з’явилося “...немало

цілей, які суперечать вимогам перебудови, по суті, проголошуються ідеї національного відмежування, спостерігаються наміри стати структурою, опозиційною до КПРС” [33, 18].

Всі суспільно-значимі події та процеси демократизації, що суперечили чи були неконтрольовані з боку КПУ піддавались анафемі. На цьому ж Пленумі обкому А.Попович (станочник Воловецького лісокомбінату, член ревізійної комісії обласної партійної організації) емоційно висловив невдоволення відходу від партійного централізму та поширенню негативних явищ суспільного буття останніх років. Він говорив: “А які можуть виникнути, до прикладу, думки в людей після перегляду таких кінофільмів, як “Вори в законі”, “ЧП районного масштабу”, “Маленькая Вера”, “Меня зовут Арлекино” і ряд інших? Складається враження, що поряд із нами живуть тільки злодії та грабіжники, люди, які зовсім не рахуються із власною совістю” [33, 78].

Поряд із такими негативними явищами суспільства, організувалась нова патріотично налаштована сила – НРУ за перебудову. Цій силі намагалась всіляко протидіяти жорстка структура КПУ. Про це яскраво свідчить документ “Орієнтувальний матеріал членам і кандидатам в члени обкому Компартії України, членам ревізійної комісії обласної парторганізації. Про ставлення до ідеї створення “Народного руху України за перебудову (НРУ)”. В ньому чітко зафіксовано, що програма НРУ “не є чимось новим у практиці перехоплювання політичної ініціативи від партійних і радянських органів новими громадськими формуваннями”. В програмі НРУ – багато положень запозичено із документів Народних фронтів Прибалтійських республік, “або ж перефразовані на український варіант” [34, 13].

Вже в березні 1989 р. (установчий з’їзд НРУ відбувся у вересні 1989 р. – М.З.) на засіданні бюро обкому КПУ було прийнято документ “Про організацію в області постанови ЦК КПРС “Про міри протидії спробам антисоціалістичних елементів створити опозиційні КПРС політичні структури”. У цій настанові партійним функціонерам у наказовому порядку рекомендувалось посилити вплив на самодіяльні об’єднання, які існують в області; “через комуністів, комсомольців покращити ідейно-виховну роботу серед населення...” Важливим моментом в умовах розвалу СРСР вважалось “не допускати необґрунтованих суджень; давати рішучу відповідь спробам розпалити націоналістичні пристрасті, дискредитувати досягнення ленінської національної політики” [36, 2, 5].

Проте найбільш радикальним і практичним було доповнення до цього документу під грифом “Цілком таємно”. В ньому підкреслювалось, що аналіз морально-психологічної обстановки показував – “на близьку перспективу слід очікувати збільшення самодіяльних об’єднань такої спрямованості, як екологія, мовна, історико-культурна, молодіжна. Не виключено, що під впливом різного роду емісарів із прибалтійських республік, інших регіонів, а також формалізму в роботі з людьми... можливі спроби організації груп окремих формувань націоналістичної та антипартійної спрямованості”. Тому, ідеологічний відділ обкому КПУ вважав доцільним “більш чітко концентрувати увагу радянських і господарських органів на вирішення проблем, що викликають невдоволення людей”. Також окреслювався комплекс “міроприємств” щодо протидії “антисоціалістичним елементам опозиційних структур КПРС” [36, 23].

У виступах секретарів, завідуючих відділами обкому КПУ в обласних ЗМІ в 1989 р. звучали пропаганда ленінського інтернаціоналізму та проблеми вдосконалення інтернаціонально-патріотичного виховання, міжнаціональних відносин в краї. До прикладу, в планах обкому передбачались пропагандистські заходи: С.Турияниця “Розвиваючи традиції інтернаціоналізму” (лютий, “Карпаті ігоз со”); І.Артёмов “Врахування національної структури населення при організації ідеологічної, політико-виховної роботи” (березень, “Закарпатська правда”); “круглий стіл” про хід підготовки до Пленуму обкому КПУ з питань вдосконалення інтернаціонально-патріотичного виховання і міжнаціональних відносин (травень, обласне ТБ); В.Лойко “Вивчення проблем міжнаціональних відносин в системі марксистсько-ленінської освіти” (травень, “Карпаті ігоз со”) і т.д. [37, 31-32, 34].

23 вересня 1989 р. в обком КПУ надійшов лист “Про план практичних дій відділів обкому партії у зв’язку з установчим з’їздом Народного Руху України за перебудову”, де було зафіксовано 12 пунктів протидії осередкам НРУ. В одному з них рекомендувалось направити для виступів у містах і районах, трудових колективах області “інформаційно-пропагандистські групи обкому партії... озброївши необхідною інформацією” (курсив наш – М.З.). У виступах потрібно було звертати максимальну увагу на забезпечення “витриманого тону виступів” і “недопущення голослівних звинувачень”. На обласному ТБ рекомендувалось організувати спеціальні передачі, “в яких викривалися б політичні цілі лідерів НРУ, обличчя окремих делегатів НРУ і тих сил, які вони представляють” (підкреслено мною – М.З.) [38, 65].

Нині, в умовах демократичного суспільства, не дивлячись на ряд соціально-економічних труднощів, абсурдним став би такий припис керівної і спрямовуючої партії: “Виключаючи можливість використання інформаційно-видавничих засобів у антинародних цілях, *взяти під особливий контроль використання розмножувальної техніки*” (курсив наш – М.З.) [38, 66]. Або інше: “Активізувати роботу по застосуванню діючого законодавства до екстремістських, націоналістичних, антисоціалістичних елементів; вжити заходів щодо забезпечення належного рівня при організації виїздів громадян області за кордон по лінії туризму, за запрошеннями” [38, 66-67].

Партійна номенклатура чітко визначала соціальну базу своїх опонетів із НРУ. Це – інтелігенція, інженерно-технічні працівники, медики, вчителі. В області вже до проведення установчої конференції НРУ 23 вересня діяли Хустська районна і Ужгородська міська організації із чисельністю близько 100 чол. До проведення установчої конференції вони оголосили себе осередками Львівської регіональної організації НРУ [39, 18]. Очікуючи проведення обласної установчої конференції НРУ, у документі “Про ситуацію, що склалася у зв’язку з підготовкою обласної установчої конференції Народного Руху України за перебудову” вказувалось, що в багатьох первинних парторганізаціях, трудових колективах так і “не створено атмосфери несприйняття націоналістичних лозунгів та ідей”. Крім цього, “...в більшості випадків партійний, ідеологічний актив не готовий вести відкриту, публічну полеміку, давати рішучу відсіч демагогам і екстремістам” (курсив наш – М.З.) [40, 48-49]. Тому ідеологічним відділом обкому КПУ, крім антиагітації в ЗМІ, трудових колективах, партійних осередках, по лінії ВЛКСМ, було вирішено “*підготувати спеціальні пропагандистські групи для ведення публічного діалогу з активістами “руху” на їх зібраннях*” (курсив наш) [40, 50].

Рекомендувалось, “...в разі створення осередків НРУ на місцях подбати про те, щоб до керівництва ними прийшли люди, спроможні прямувати їх діяльність в конструктивне русло, рішуче протидіяти націоналістично-екстремістським проявам, іншим діям, що відволікають увагу трудових колективів від вирішення практичних справ”. На установчій конференції передбачався виступ представника обкому партії, “в якому з принципових, конструктивних позицій було б дано оцінку її роботі, наголошено на можливих наслідках дій екстремістських “лівацьких” сил “руху”, відверто заявлено про боротьбу з цими силами”. І зовсім по-радянськи, однозначно: “попередити членів ініціативної групи про те, що у випадку використання на

конференції націоналістичної символіки, її організатори будуть нести відповідальність перед законом...” (підкреслено мною – М.З.) [40, 51].

21 липня 1989 р. в клубі письменників відбулись збори по виборах ініціативної групи по підготовці обласної установчої конференції НРУ за перебудову. На цих зборах зібралось більше 50 чол., більшість із яких – члени Спілки письменників, науковці УжДУ, художники, музиканти, вчителі-пенсіонери, інженерно-технічні працівники. На цьому зібранні П.Скунць висловився, що “... Рух повинен знаходитись в “інтелігентних руках”, відмежуватись від тих, хто хоче “примазатись до нього”. Аналітики обкому КПУ визначали промову П.Скунця, як таку, що “по змісту була деструктивною” і зводилась до тез про “деградацію української нації”, “руйнування української мови”, “пасивність інтелігенції області”; про те, що за останні 50 років Закарпаття “втратило більше, ніж за всі попередні століття”. Відомий письменник акцентував увагу на факт “засилля приїжджих в апараті управління, в тому числі і обкомі партії, де із п’яти секретарів лише один місцевий” [41, 22].

Письменник П.Скунць у своєму виступі навів факт ігнорування генеральним директором виробничого об’єднання “Тиса” І.Ознобкіним закону “Про мови в Українській РСР”. На зауваження, чому агітація на підприємстві виконана російською мовою, той відповів: “По-українському хай вони розмовляють собі на кухні, а взагалі це потрібно тому хламові – письменникам, художникам”. П.Скунць повідомив, що редактор газети “Ужгородський університет” С.Пойда був також особисто присутнім при цьому випадку. Крім цього П.Скунць висловив невдоволення, що декілька разів перший секретар Іршавського райкому партії І.Галас заявляв: “Я цю заразу (товариство української мови імені Т.Шевченка – М.З.) в район не пушу” [41, 25].

Неоднозначні процеси відбувались у вищому навчальному закладі краю – УжДУ. У документі секретаріату обкому КПУ “Про обстановку в Ужгородському державному університеті” говориться, що в середовищі професорсько-викладацького та студентського складу “неоднозначно сприймаються проблеми сфери міжнаціональних відносин, екології, історичного минулого краю, динамічні процеси, що проходять в країні і в регіоні”. Так, виникали лідери (П.Чучка, Ш.Фодо), формувались угруповання по інтересах, падала ідейно-виховна робота. Водночас, авторитет секретаря парткому І.Корнійчука знизився; “багато комуністів говорять, що не треба було його вибирати”. Комсомольці однієї з груп математичного факультету відмовились від лекцій І.Маркуша, “через низький рівень

викладання ним свого предмету”. Поряд з цим у 1988 р. 75 викладачів (13,2%) не мали жодної наукової публікації, а 35 не публікувалися декілька років [41, 27-30].

На червень 1990 р. первинна організація УЖДУ складала 586 членів, 28 кандидатів в члени КПРС. У парткомі, що був вибраний в жовтні 1988 р., налічувалось 21 чол. Обком КПУ оцінював партійну роботу у вищому навчальному закладі як незадовільну, оскільки “партком “потонув” в розгляді поточних, у більшості дрібних питань, за якими він не бачить головних пріоритетів своєї діяльності”. Крім цього, без уваги залишалися День Конституції, річниці Жовтня, 45-річчя визволення міста, 50-річчя возз’єднання Західної України. Обласний партійний центр висловлював невдоволення тим, що на мітингах та інших міроприємствах співробітники УЖДУ виступають із “неординарними, нетрадиційними думками, ідеями” (до прикладу – В.Зілгалов) [49, 12-21]. Однак, в лавах обласної організації КПУ вже із 1988 р. почався процес добровільного виходу із КПРС. 9 лютого 1990 р. першого секретаря і члена бюро Закарпатського обкому КПУ Г.Бандровського було звільнено від обов’язків “у зв’язку з виходом на пенсію”. Натомість його місце зайняв М.Волощук, який на другому таємному голосуванні отримав 147 голосів “за” і 60 “проти” [43, 29, 95-96].

На червень 1990 р. в обласній партійній організації нараховувалось 1492 первинні осередки, що об’єднували 50 123 членів та кандидатів в члени КПРС, представників 47 національностей. Серед них – 42,3% робітники та селяни, 62% особи із вищою, неповною вищою та середньою спеціальною освітою. У 1988 р. було 8 фактів добровільного виходу із лав КПРС, в 1989 р. – 76 фактів, за 5 місяців 1990 р. – 315 фактів. Більшість – із Мукачівської, Виноградівської, Ужгородської районних та Ужгородської міської організації. В середовищі самих комуністів парткомів на місцях, як свідчила практика, існувала підтримка товариства української мови імені Т.Шевченка, ТУКЗ, румунської культури, карпатських русинів [42, 13, 18, 27]. Хоч І.Машков (перший секретар Ужгородського райкому, член бюро обкому) і заявляв на Пленумі обкому 4 квітня 1990 р., що “ми повинні сьогодні боротись за кожного комуніста, щоб він не покинув наші ряди”, ситуація не змінювалась [44, 51]. Довідка про партійні організації свідчить, що за перший квартал 1990 р. динамічно зростало число осіб, які добровільно припинили своє членство в КПРС. Їх кількість становила 126 чол. [51, 4].

Загалом у 1990 р. виключено і вибуло із лав КПРС 3372 чол. Крім цього, за цей рік померло 535 комуністів, що на 51 чол. більше, ніж у 1989 р. Тільки в січні 1991 р. добровільно вийшли з КПРС 484 чол. Серед них 74 % не вказали жодних причин виходу [53, 11]. Якщо на

січень 1991 р. в області було 47125 комуністів, то на 1 травня 1991 р. їх кількість становила 44711 чол. Найбільший відсоток відтоку комуністів був у містах Мукачеві та Ужгороді, Міжгірському та Рахівському районах [54, 33]. Як відзначив начальник КДБ УРСР по Закарпатській області В.Тарновецький, багато відомих діячів (П.Скунць, П.Чучка) вийшли з партії принципово і офіційно, виступаючи по телебаченню [45, 36]. За факти “очковтирательства и приписок” (мова оригіналу – М.З.) за півтора року (друга половина 1989 р. та 1990 р.) до партійної відповідальності було притягнуто 28 членів КПРС, в тому числі 17 керівників підприємств та організацій [48, 7].

У виступі “Про політичну ситуацію в області і завдання обласної партійної організації по її стабілізації” (на VIII Пленумі обкому КПУ 12 травня 1990 р.) перший секретар обкому М.Волощук констатував: “Романтичний період перебудови завершився” [45, 4]. На хвилі демократизації виникли громадські, національно-культурні організації. 24-25 березня 1990 р. у м.Хусті відбулось засідання сесії великої ради НРУ за перебудову, де чітко проявлялись “прямі нападки на КПРС”. На мітингові в Хусті до річниці Карпатської України “основним змістом виступів були заклики до виходу із складу СРСР”. Зокрема, М.Джанда заявив, що скоро “ми скинемо цей символ колоніальної держави”. Характерними стали заклики “Геть Комуністичну імперію – Радянський Союз”, “Партія – це злочинна організація”, “Ми добили коричневу чуму в Берліні, доб’ємо червону заразу в Москві” і т.д. [45, 7]. О.Орос (голова обласного філіалу Української Гельсінської Спілки) в газеті “Нова свобода”, вмістив статтю, “в якій звинувачував в кримінальному злочині ні в чому невинних людей” [45, 8].

М.Волощук твердив, що “багаточисельні “десанти” від самодіяльних формувань пробують “розбудити Закарпаття”, нерідко сіючи настрої національної нетерпимості, причому методами силового тиску”. Він навів факт, коли в с.Розтока Рахівського району під встановленим синьо-жовтим прапором стояв надпис: “Хто зніме цей прапор – на його місці буде висіти сам” [45, 13].

П.Гвоздяньський (перший секретар Хустського райкому, член обкому) повідомляв на цьому Пленумі, що “...окремі екстремістські елементи доходять до таких актів вандалізму, як плондрування пам’ятника В.І.Леніна, що мало місце і в Хусті” [45, 23]. В.Приходько (перший секретар обкому ЛКСМУ, кандидат в члени обкому КПУ) свідчив про власне здивування, яким рішучим є несприйняття десятикласниками Ужгородської СШ №3 вітчизняної історії,

особливо Жовтневої революції, ролі В.Леніна як особистості. У такому стані справи, наголосив він, значна роль належить викладацькому персоналу, вчителям [45, 32].

В умовах втрати авторитету серед громадськості обком КПУ приймав ряд рішень, які б реабілітували вплив партії. Одним із них в 1990 р. було рішення “Про тов.Чендея І.М.” В документі вказувалось, що 19 травня 1969 р. первинна організація обласного відділення Спілки письменників УРСР, а 9 липня 1969 р. бюро Ужгородського міському КПУ виключили із членів КПРС письменника І.Чендея за “ідеологічні збочення” у збірці “Березневий сніг”. Вважалось доцільним “відновити його в рядах КПРС”, що сприяло б поверненню доброго імені письменнику-гуманісту [47, 42-43].

Відомо, що події на Західній Україні 1990 р. відзначались більшою радикальністю, національно-патріотичним піднесенням, що взагалі нівелювало будь-які впливи КПРС в цьому регіоні України. Прикметно, що 10 листопада 1990 р. на III Пленумі обкому КПУ була прийнята “Заява на захист комуністів західних областей республіки”. В документі засуджувались акти пікетування будівель партійних комітетів, демонтування пам’ятників В.Леніну, героїзація С.Бандери та інших “катів в націоналістичній одежі”. Комуністи Закарпатського обкому партії підтримували компартійних діячів Західної України словами: “Не дайте обманути себе новоявленим лжепророкам, які безпardonно топчуть закони, суспільні норми, несуть народу злість, насилля, небезпеку громадянської війни” [46, 74-76].

Тільки в 1990 р. в області відбулось більше 40 мітингів. Особливо активними організаторами таких акцій виступали осередки НРУ в містах краю. У документі “Про деякі тенденції розвитку політичної ситуації в області” відзначалось про фактичну політизацію культурно-освітніх товариств (“Просвіта”, “Зелений світ”, ТУКЗ, соціально-культурне товариство румунів імені Дж.Кошбука, товариство русинів, “Тудульщина”). Крім цього занепокоєння викликало те, що орган обкому комсомолу “Молодь Закарпаття” (редактор В.Горват) і газета УжДУ “Ужгородський університет” (редактор С.Пойда) стали “практично ... пропагандистами ідей “Руху” та інших самодіяльних формувань”. Тому, бюро обкому комсомолу і парткому УжДУ рекомендувалось дати оцінку редакторам цих видань (В.Горвату і С.Пойді) за “необ’єктивне, тенденційне відображення громадсько-політичної ситуації в області” [50, 9-12].

Сьогодні є дивним, що обком КПУ під грифом “Таємно” фіксував документ “Про установчу конференцію по відродженню товариства “Просвіта” (Довідка-орієнтировка)” [50,

18-20]. Адже матеріали установчої конференції відродженої “Просвіти”, що проходила в м.Ужгороді 23 грудня 1990 р. вже наступного року були видані самим товариством [325]. На конференції був прийнятий Статут “Просвіти”, сформовано керівництво товариства, обраний голова – П.Федака; прийнята резолюція із 10 пунктів, де засуджувались дії державних органів антиукраїнського характеру і звучали заклики до об’єднання для духовного відродження краю. На конференції із доповідями виступили відомі культурно-освітні діячі краю: Ю.Керекеш, П.Федака, В.Пальок, В.Гошовський, М.Тиводар, Й.Баглай, Ф.Сас, інші делегати та гості [325, 8, 91-106].

Крім обласного центру, важливі події відбувались в м.Хусті. Аналітики обкому КПУ у документі під грифом “Таємно” твердили, що аналіз ситуації показує “...певну активізацію діяльності неформальних організацій, зокрема Хустського районного осередку НРУ”. Як бачимо, навіть, офіційно зареєстровані організації Компартія все ще рахувала “неформальними”. В м.Мукачеві 16 вересня та м.Хусті 1 вересня 1989 р. і 21 січня 1990 р. відбувались мітинги, на яких “...здійснювався ідеологічний тиск на людей з сепаратистських позицій” [52, 8]. В Мукачеві на мітингові зібралось більше 1,5 тис. чол. Виступаючі закликали присутніх всіляко протестувати проти будівництва Пістрялівської РЛС [52, 80]. А 21 січня 1990 р. в м.Хусті відбувся мітинг, присвячений знаменному дню в історії краю 21 січня 1919 р. (Хустський з’їзд). На мітингові було присутньо більше 500 чол. Доповідачі акцентували увагу на історичній значимості Хустського з’їзду 1919 р., де проголошувалась декларація єднання краян із Соборною Україною [52, 9].

Враховуючи таку ситуацію, обком КПУ рішуче рекомендував “відзначити річницю встановлення Радянської влади в Угорщині і Закарпатті (1919 р.)”. З іншого боку, читаємо: *“Вжити заходи по упередженню дій Руху в своїх пропагандистських цілях по підготовці до відзначення 14 березня 1990 року річниці проголошення А.Волошиним “самостійної” Карпатської України, зокрема підготувати публікацію відповідних матеріалів в обласних та районних газетах, виступи лекторів товариства “Знання”, вчених”* (курсив наш – М.З.) [52, 10].

Втім, справа “ідейно-виховного впливу” обласних ЗМІ вже була “пущена на самоплив”. Зокрема, в Міжгірському та Берегівському районах у 1991 р. число передплатників “Правди”, “Радянської України”, “Коммуниста”, “Комуниста України”, “Диалог” зменшилась у 3-10 разів. Журнал “Партийная жизнь” у Міжгірському районі в 1991 р. передплатило всього 8 чол.,

“Диалог” – 5, газета “Правда” надходила кількістю у 103 примірники. А це означало, що “опозиційні до КПРС політичні угруповання настирливо поширюють свої видання” [55, 30].

Так, міжгірська районна газета “Радянська Верховина” протягом 1990-1991 рр. публікувала “опозиційні” статті вчителя Синеvirської середньої школи М.Вегеша. Публікації висвітлювали низку “білих плям” історії Закарпаття. Зокрема, автор реабілітував із історичного забуття постать президента Карпатської України А.Волошина, суспільно-політичних діячів М.Брашайка, В.Гренджі-Донського, відтворював діяльність січових стрільців на Закарпатті. Резонансною була стаття “Про синьо-жовтий прапор” (квітень 1991 р.) [694, 16-18].

Навесні 1991 р. проводилась активна робота до підготовки референдуму по збереженню СРСР. В Закарпатський обком КПУ полинули чисельні листи від райкомів партії із приводу оцінки соціально-політичної ситуації у зв’язку з проведенням всенародного референдуму по збереженню СРСР. Так, Виноградівський райком звітував, що в газеті “Новини Виноградівщини” вже розпочалась публікація статей секретарів парторганізацій, “в яких домінує думка про економічну і політичну доцільність збереження Союзу РСР” [56, 3]. На референдумі 17 березня 1991 р. закарпатці відповіли ствердно. Тим більше, що поряд із підтвердженням факту збереження СРСР, населення погоджувалось із Декларацією про державний суверенітет України 16 липня 1990 р.

Втім, національне згуртування українського етносу, через кризу центру, вже було близькою перспективою. Відомі події 19-21 серпня 1991 р. в Москві привели до остаточного руйнування державно-правового механізму СРСР. 24 серпня стало днем проголошення незалежності України, а 30 серпня 1991 р. був прийнятий Указ Президії ВРУ “Про заборону діяльності Компартії України”. Демократичні сили зломали потужну структуру тоталітарно-авторитарного суспільства, яка зневажала плюралізм у всіх сферах життєдіяльності соціуму. Таким чином, НРУ за період 1989-1991 рр. відіграв виключно важливу роль у руйнуванні режиму та командно-адміністративної системи на Закарпатті. Як і всі трансформаційні рухи, НРУ виконав функцію зламу старого режиму [460, 190]. Національно-демократичні сили стали популярними серед громадкості краю. Вони мали чітке українське національне забарвлення. Розпочався процес становлення нової української етнонаціональної ідентичності. Завдяки цьому, розбудова нового державного механізму української держави відбувається в умовах політичного плюралізму.

3.2. Активізація політичного русинства та етнонаціональних меншин Закарпаття.

Політолог В.Горбатенко твердить, що 90-ті рр. ХХ ст. для України можна охарактеризувати як “сучасно-модернізаційний, транзитно-кризовий етап розвитку українського суспільства, який з епізоду перебудови на початку 90-х рр. поступово виріс у самодостатній широкомасштабний процес з яскраво вираженим етнонаціональним забарвленням та взаємним накладанням різномірних конфліктів” [429, 16]. Окремі політичні сили, які не бажали втрачати владних позицій, розпочали на теренах СРСР провокацію регіонального сепаратизму. 1989 р. позначений трагедією в Тбілісі, актами насилля в Абхазії та Узбекистані, Південній Осетії, Південно-Східній Грузії, Дагестані, Таджикистані, Туркменії, Казахстані, Молдавії [504, 269]. Ці конфлікти набували етнічного обличчя. Вони проходили всі стадії: етнічну ворожнечу, етнофобію, етноцид, ксенофобію, генералізацію агресії, етнічний збройний конфлікт, проблеми етнічних біженців [639, 7].

В Україні подібні протиріччя провокувались в регіонах із яскраво вираженими сепаратистськими настроями – південно-східна група областей України, Крим та Закарпаття. В 1990 р. в Одесі розпочав діяльність Демократичний союз новоросів із претензійною метою створення державного об'єднання “Новоросія”. Територія майбутнього утворення визначалась у межах Одеської, Миколаївської, Херсонської, Дніпропетровської областей та Криму із обов'язковим включенням всіх головних чорноморських міст-портів (Ізмаїла, Іллічівська, Одеси, Миколаєва та ін.). Сюди ж мали відійти території молдавського Придністров'я. Під такий пакет територіальних претензій підводилась і відповідна теоретична база із пропагуванням “Новоросії” та окремого народу “новоросів” [445, 446-447].

Етнополітичні процеси на Закарпатті початку 90-х рр. активізувались особливо виразно і бурхливо. По-перше, проходив реанімацію русинський рух в середовищі місцевого українства, котре прагнуло протиставитись владному центру. По-друге, особливе геополітичне розташування області підсилювало перебіг етнополітичних процесів в краї з боку сусідніх держав (Угорщини, Чехословаччини); активізувала свою діяльність угорська національна меншина. По-третє, подібні процеси були в інтересах союзного центру. Так, завдяки етноконфесійному факторові (переважання громад УПЦ МП) цей напрям живить політичне русинство в області понині.

Саме початок 1990 р. ознаменований виходом на етнополітичну арену відродженого русинського руху. 17 лютого 1990 р. в Ужгороді було скликано установчу конференцію, на яку

прибуло 324 делегати і 87 запрошених. На цій конференції учасниками одногосно було вирішено створити обласне культурно-освітнє товариство карпатських русинів і прийняти Статут організації. Вже станом на 17 лютого було сформовано 5 первинних громадських осередків організації. Це – Ужгородська міська (імені М.Лучкая), Мукачівська районна (імені О.Митрака), Свалявська районна (імені Ю.Гуци), Берегівська районна (імені О.Духновича) і Рахівська районна організації. Головою товариства став архітектор М.Томчаній, заступниками – Б.Сливка і М.Михальова. Правління було затверджено в складі 33 чоловік [137, 112-115].

Наступного дня 18 лютого необхідна документація на реєстрацію товариства була подана на ім'я голови Закарпатської обласної Ради народних депутатів М.Мальованика. 20 лютого виконком обласної Ради народних депутатів вирішив зареєструвати Статут товариства. У цьому документі чітко зазначено, що “Товариство є культурно-громадською організацією... Метою Товариства є консолідація всіх русинів, що проживають в Карпатському регіоні та за його межами” [137, 106-107]. Серед завдань, які ставило перед собою товариство – відродження історії, культури, звичаїв русинів; “право на рідну мову для всього населення Закарпаття”; “...створення при УжДУ науково-методичного центру, бібліотеки, літературного та історико-етнографічного фонду русиністики” [137, 107-108].

В першому обнародованому документі “Звернення до населення Закарпатської області” вказувалось на окремішність русинського народу, який не є частиною жодного східнослов'янського етносу. Однак вже другий програмний документ товариства від 29 вересня 1990 р. (“Декларація Товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки”) претендував на політичні цілі [384, 67; 526, 10]. Як відзначав В.Сурнін, така ідея “...була схвально зустрінута місцевою партійною та радянською елітою. Вона імпонувала їй тим, що обіцяла нові привілеї та значно більші владні можливості” [665, 140]. Тому облвиконком Ради народних депутатів не поспішав приймати якихось рішень з приводу діяльності товариства впродовж 1990 р. В газетних публікаціях ідеолога обкому КПУ М.Макари висвітлювалась русинська проблема як нова тенденція політичного розвитку краю, висловлювались протести проти “агітпоїздів із Івано-Франківщини та Львівщини” [531; 535].

Обласна еліта в умовах послаблення важелів впливу з боку республіканського центру, виборювала дедалі ширші елементи самоврядування. 19 червня 1990 р. було прийнято протокольне рішення “Про переведення Закарпатської області на засади господарсько-

економічної самостійності і самоврядування”. В оригіналі документу підкреслено наступний текст: “... вся сукупність питань, що безпосередньо торкаються забезпечення життєдіяльності населення, повинні вирішуватись на місцях”; “... народногосподарські потреби Закарпатської області фінансуються за рахунок доходів, формуються на її території” [134, 151, 154]. У рішенні облвиконкому від 18 вересня вказувалось (із підкресленням у оригіналі документу), що “...інші області, не чекаючи рішень згори, реалізують права по захисту населення формуванню прямих зв’язків на постачання ресурсів, вишукують додаткові джерела фінансових надходжень для покриття бюджетних видатків” [140, 40].

Заслуговують на увагу своєрідні PR-технології того часу. 30 травня 1990 р. II сесією Закарпатської обласної Ради народних депутатів було прийнято рішення “Про введення на території Закарпатської області середньоєвропейського часу.” Згідно цього рішення, в ніч із 1 на 2 вересня 1990 р. о 2 год. за московським часом на території області запроваджувався порядок обчислення часу першого часового поясу [113, 67; 153]. Рішення діяло до березня 1992 р., коли було встановлено єдиний облік часу – київський [149, 22].

Враховуючи вищеохарактеризовану лінію обласної влади на співпрацю із політичними русинами, стає зрозумілим, чому тільки 14 січня 1991 р. було сформовано робочу групу по вивченню правомірності питань, поставлених у “Декларації” товариства карпатських русинів та інших громадсько-політичних формувань [152].

В лютому 1991 р. на сторінках “Закарпатської правди” з’явилась заява 17 діячів науки, культури і мистецтва Києва (вихідців із Закарпаття), де засуджувались автономістські амбіції русинського товариства [326, 1]. У висновках робочої групи облвиконкому зокрема зазначалось, що “...русини Закарпаття, як субетнос, є частиною української нації, із своїми етнічними особливостями” [313]. Однак, І.Мигович і М.Макара в окремій праці зауважили, що “стався курйоз”. Висновки комісії було опубліковано без її згоди, що “голова і члени оцінили як політичне інтриганство, нечесність, аморальність і нетактовність” [590, 20]. На нашу думку, цей момент потребує виваженого підходу. Адже лист до редакції “Новин Закарпаття” із претензіями щодо “застарілих висновків” написали не “голова і члени комісії”, а тільки голова робочої групи І.Гранчак і 1 член комісії – М.Болдижар. У цьому листі вони висловили тільки власну позицію щодо публікації висновків робочої комісії облвиконкому. Зокрема, у листі зазначалось, що висновки готувались не для преси, а “як матеріал для виконкому” і “ми не давали жодного матеріалу до редакції і не просили його друкувати” [316].

Вже в перших числах газети “Новини Закарпаття” І.Гранчак на основі історико-ретроспективного аналізу обґрунтував необхідність автономного статусу області в трьох розгорнутих статтях; а в чисельних публікаціях окремих науковців ідея автономії краю була підтримана і обґрунтована з економіко-правової точки зору [394; 417; 430-431; 433; 648-649]. В той же час член робочої групи І.Сенько у статті “Зауваги на полях” вказав на протиріччя у твердженнях І.Гранчака про автономію і русинів краю [654]. Таким чином, відбулося тільки з’ясування протиріч між членами комісії на газетних шпальтах.

Епіцентр етнополітичної арили краю 1990-1991 рр. перемістився в стіни засідань обласної Ради народних депутатів. Депутатський корпус 21 скликання дещо відрізнявся від попереднього. До обласної Ради були обрані ряд демократично налаштованих депутатів, які об’єдналися в групу “Демократична платформа”. Вже на II сесії обласної Ради народних депутатів 30 травня 1990 р. звучали радикальні патріотичні заклики представників “Демократичної платформи” щодо майбутньої незалежності України і ролі в цьому процесі Закарпаття. У виступі депутата М.Тиводара вказувалось, що “...доля нашого народу, його майбутнє зовсім не враховується в геополітичних концепціях.” Тому, наголошував виступаючий, потрібно чітко ставити питання про вихід України із складу СРСР, “...бо лише, ставши незалежною державою, ми зможемо вирішити наші екологічні і національні проблеми, в тому числі і Пістрялівської РЛС” [113, 23, 39-40]. На це головуєчий М.Волощук зауважив: “Не знаю, чи варто нам ставити це питання на голосування?” А із сесійного залу залунами викрики: “Не треба!” Все ж питання (під шум в залі) було поставлено на голосування. “За” проголосувало тільки 6 депутатів, “проти” – переважна більшість [113, 40].

Депутатський корпус мислив категоріями звичними для радянської доби. І це було виключно в їхніх інтересах збереження владних позицій. Суспільно-політичну атмосферу найповніше, на наш погляд, ілюструють вислови депутата З.Лендела. Виступаючи на II сесії 30 травня 1990 р., він стурбовано констатував, що “ситуація практично виходить з-під контролю”. Депутат розповів про випадок, коли колона мітингуючих, “спрямована людьми під жовто-блакитними прапорами, пішла в наші трудові колективи, увірвалась на завод “Мукачівприлад”, меблевий комбінат і завод комплектних лабораторій. І ніхто чомусь не говорить, що цей жовто-блакитний прапор силою вклали в руки директорів меблевого комбінату товаришу Байло Віталію Васильовичу і директорів заводу комплектних лабораторій, і заставляли їх, щоб вони з цими прапорами очолювали колони” [113, 27]. Виступаючий висловлював

обурення з приводу методів боротьби, української національної символіки, навіть порівнював ці акції із сталінськими методами щодо інакомислячих.

Гострого звучання набирало питання крайової символіки. З цього приводу виступив депутат І.Бігунець. Він відзначав, що більшість виконкомів районних Рад не внесли своїх пропозицій або висловились за червоно-лазурний прапор, міські Ради Ужгорода і Мукачева та Перечинська і Міжгірська районні Ради за синьо-золотистий, Берегівська – за триколірний в різних варіантах, де всюди був червоний колір. Свалявська районна Рада виступала за срібно-жовтий, товариство української мови ім. Т.Г.Шевченка за синьо-жовтий, а товариство карпатських русинів – за біло-синьо-червоний прапор (символіка Російської Федерації – М.З.), а словацьке товариство – за червоно-синьо-золотистий колір. ТУКЗ внесло пропозицію затвердити нейтральний прапор – голубий колір, на якому герб області. Виступаючий І.Бігунець зауважив, що у зв'язку із проживанням на Закарпатті національних меншин доцільно прийняти за основу червоно-синьо-золотистий прапор [109, 57-59]. Питання викликало гострі дискусії. Депутат М.Джанда щодо проекту товариства карпатських русинів, зауважив, що “...то є прапор царської Росії,” а “червоно-синьо-золотистий – це кольори румунського народу.” Тому, доцільно краще всім національностям використовувати свою національну символіку, бо не є логічним “...щоб область приймала якийсь прапор...” [109, 61-62]. З цього приводу із власними пропозиціями виступили депутати М.Тиводар, В.Химинець, М.Товт, В.Марина, І.Мокрянин. Втім голосування показало, не був прийнятий жоден із варіантів, так як і рішення щодо кольору ведмеда на гербі. Як зауважив депутат М.Джанда, ведмідь має бути бурим, а не червоним, “...оскільки в Карпатах не водяться червоні ведмеді” [109, 62-66]. Втім, був затверджений герб із зображенням “червоного ведмеда, що стоїть на задніх лапах і повернутий вправо” [109, 106-107]. Крім цього, саме на згаданій сесії до президії обласної Ради було подано депутатський запит С.Філіпа (89 виборчий округ, м.Тячів) про вивчення протягом місяця вересневої Декларації товариства карпатських русинів щодо повернення області статусу автономної республіки, “а слов'янському населенню національності РУСИН” [109, 191].

Політична обстановка в Україні змінилась внаслідок серпневих подій 1991 р. Події в Москві сприйняли на Закарпатті неоднозначно. Потрібно зауважити, що VI позачергова сесія Ужгородської Ради народних депутатів 19 серпня засудила дії ДКНС як такі, що “... суперечать законам та іншим державним актам СРСР та Української РСР” [243, 13]. На сесії звучали різні

точки зору щодо прийняття ухвали. Так, депутат В.Лінтур зауважував: “Я рекомендував би не проявляти поспішність, зачекати з прийняттям звернення нашої сесії, щоб не загострити ситуацію у нашому місті” [243, 7]. Депутат П.Федака відзначив: “А я вважаю, що ми маємо право прийняти звернення ... і надрукувати завтра про це в газеті “Карпатський край” [243, 7-8]. Депутати П.Ходанич, Ю.Галамба, В.Фленько, Л.Філіп наголошували, що створення ДНКС є неправомірне та антиконституційне. О.Лобода відзначив: “Я не розумію позицію деяких наших депутатів, чому ми маємо мовчати?”; а депутат В.Манзулич констатував: “Сьогодні у країні до влади прийшла хунта, нема чого скривати” [243, 9-10]. Таким чином, із 67 присутніх депутатів Ужгородської Ради 59 висловились підтримати звернення-заяву, 2 виступили проти, 4 утримались і 2 не голосували [243, 12]. Дії ужгородських депутатів викликали критику з боку обласного керівництва. 20 серпня голова обласної Ради М.Волощук на нараді голів районних Рад піддав критиці заяву депутатів Ужгородської міськради. Вже 23 серпня в Ужгороді міська Рада провела багаточисельний мітинг, у резолюції заяви якого наголошувалось на розпуску обласної Ради, Хустської, Рахівської, Перечинської, Мукачівської районних Рад, що підтримали хунту, забороні обкому КПУ [337, 279, 286, 294].

30 серпня 1991 р. Указом Президії Верховної Ради України “Про заборону діяльності Компартії України” було припинено монополію політичної влади однієї партії. Тому, етнополітична ситуація у кінці вересня 1991 р. набула кризового стану. 12 вересня було прийнято розпорядження про створення обласної ліквідаційної комісії по вирішенню питань щодо звільнення працівників партійних комітетів. Так, працівники парткомітетів звільнялися від займаних посад не пізніше 23 жовтня 1991 р. Однак пункт №5 розпорядження констатував, що “...працівники, які вивільнилися з партійного апарату, не можуть бути обмеженими в зайнятті будь-яких посад відповідно до їх фахової підготовки та досвіду роботи, на них повною мірою поширюються передбачені трудовим законодавством пільги та гарантії. Будь-яке обмеження їхніх прав та свобод не допускається” [115, 111-112]. А 16 вересня в тексті розпорядження “Про скликання позачергової сесії обласної Ради народних депутатів” олівцем зверху відзначено: “Терміново!” Відповідно, вказувалось, що перенесену сесію із 30 серпня скликати позачергову сесію в Ужгороді 27 вересня о 10 годині ранку. Головне питання сесії – політична ситуація в області і заходи по виконанню рішень позачергової сесії Верховної Ради України [115, 123].

Отже, в умовах становлення української державності та усунення партійної вертикалі, послаблення впливу республіканського центру особливо актуальними для обласного керівництва стали рецепти товариства карпатських русинів щодо автономного статусу області. На VII позачерговій сесії обласної Ради 27 вересня звучали наступні ноти: "Нас просто приєднали, я думаю, що нам треба, щоб автономія була наша і за неї треба боротися" [118, 10]. На сесії почались взаємні звинувачення з боку головуєчого М.Волощука і представників "Демократичної платформи." Зокрема, представники демократичного блоку обласної Ради вказували на протиріччя, коли головуєчий говорить про галицьких емісарів і не звертає уваги на московських та київських. Депутат І.Лутак порівняв потенційність міжнародних конфліктів в краї із Молдовою, Грузією, Вірменією, Азербайджаном [118, 59, 62, 81, 91-92, 105, 112].

Робота сесії увінчалась прийняттям ухвали "Про політичну обстановку в області до державного перевороту 19-21 серпня 1991 р., в дні і після перевороту та довір'я керівництву обласної Ради народних депутатів." В тексті документу засуджувався державний переворот і підтримувалась державна незалежність України. Зокрема, вказувалось і на проблеми звинувачень на адресу обласної Ради "в проповідуванні національної усамітненості, протиставлення Закарпаття іншим регіонам України, руйнуванню спільного економічного простору" [118, 175-178]. А в заяві обласної Ради "Тільки в складі незалежної Української держави!" зазначалось, що образливі і неетичні висловлювання в окремих публікаціях та усних виступах на адресу корінних жителів Закарпаття, звинувачення в консерватизмі, політичній пасивності і байдужості до долі України не мають вагомих підстав. Депутати виступали за територіальну недоторканість України і засуджували твердження окремих активістів громадських формувань, зарубіжних періодичних видань щодо сумніву в акті возз'єднання Закарпаття із Україною [118, 179-180]. Втім, одночасно із цими заявами була підготовлена і заява до Президії Верховної Ради України щодо включення в порядок денний сесії ВРУ питання "Про створення в Закарпатській області зони вільного підприємництва" [109, 101-102; 118, 181-182].

Ситуація дійсно нагадувала "дзуликого Януса." З одного боку, до сесії обласної Ради була надіслана заява демократичних сил Хустщини. Тут вказувалось на недоцільність питання автономії області, а в даній політичній ситуації його провокаційність [118, 202]. З іншого, сесія Мукачівської міської Ради 27 серпня 1991 р. вирішила просити Закарпатську обласну Раду

народних депутатів прийняти рішення про проголошення області “Закарпатським автономним краєм України”, а з цього приводу провести обласний референдум. VI сесія Мукачівської районної Ради народних депутатів від 29 серпня вирішила просити Закарпатську обласну Раду народних депутатів клопотати перед ВРУ про “надання Закарпатській області статусу автономної республіки в складі держави України і винести дане питання на обласний референдум.” А вже згідно рішення від 14 вересня 1991 р. “Про підтримку ініціативи Мукачівської міської Ради народних депутатів про проголошення Закарпатської області Закарпатським автономним краєм” Мукачівською районною Радою було прийнято рішення пропонувати обласній Раді проголосити область “...Подкарпатським автономним краєм з правами автономної республіки.” Депутатам районної Ради пропонувалось провести роз’яснювальну роботу на виборчих округах щодо устрою “багатонаціонального автономного краю” [118, 195-200].

Отже, через протиріччя між прихильниками автономного статусу краю та представниками націонал-патріотичного блоку, які виступали за соборність української держави, етнополітична ситуація стала критичною. Закарпатська обласна організація НРУ разом із іншими українськими політичними партіями та громадськими об’єднаннями організували біля будинку Народної Ради мітинг, добилась трансляції роботи сесії 27 вересня на площу Леніна. Група мітингуючих ставила намети на площі перед Народною радою. З боку обласного управління міліції був задіяний загін “омонівців.” У зверненні голодуючих зазначалось: “Реакційна більшість в обласній Раді зганьбила себе під час путчу 19-23 серпня, не дає народу землю, не вирішує питання передачі церков віруючим, хоче створити в краї комуністичне автономне князівство” [420].

Серед групи голодуючих були депутати різних рівнів Л.Караванська, М.Ромах, О.Куцин, В.Зілгалов, В.Шерегій; активісти обласних демократичних організацій (К.Медвідь, В.Сімех, Б.Дикий, О.Матола та ін.) та студенти (В.Пастух, Є.Шуфрич, Р.Дикий), “чорнобилька” М.Азьома. На 1 жовтня їх кількість становила 17 чол. Головними вимогами голодуючих були: відставка М.Волощука та обласної Ради, створення спеціальної комісії по діях службових осіб під час перевороту 19-23 серпня. М.Волощук виступав, що лозунг про розпуск обласної Ради “є абсолютно безвідповідальним.” У “Зверненні голови обласної обласної Ради народних депутатів до народу Закарпаття” вказувалось, що питання про надання області статусу автономного краю викликало у опозиції особливе невдоволення. М.Волощук

заявляв, що “...пікетуючі, серед яких було чимало молодиків напідпитку, блокували усі виходи з будинку обласної Ради...вдавались до методів прямого фізичного насилля...вимагаючи розпуску обласної Ради...” Протягом ночі з 27 на 28 вересня депутати обласної Ради “утримувались як заложники в будинку Ради” [321; 484; 485, 54-55]. Як відзначив учасник і організатор подій, депутат Закарпатської обласної Ради 1990-1998 рр. М.Джанда, тоді під час “першої закарпатської жовтневої революції” під стінами обласної Ради в мітингах і пікетах взяло участь понад 30 тисяч закарпатців. Весь комплекс революційних подій був під силу “тільки потужному Руху, навколо якого згуртувались усі патріотичні сили” [440].

1 жовтня заява про звільнення з посади голови обласної Ради і облвиконкому М.Волощука була прийнята депутатами. “За” проголосували 101 депутат. Таке ж рішення було прийнято щодо відставки заступника голови обласної Ради Ю.Воробця. Головуючим сесії став І.Грицак. На сесії від голодуючих виступив депутат Ужгородської міської Ради В.Зілгалов. Він зачитав вимоги голодуючих. Серед них була і вимога підняття над обласною Радою національного прапора України під звуки національного гімну [116, 9]. В.Зілгалов також відтворив картину подій біля обласної Ради, коли особисто йому розбили окуляри. Він відзначив, що били голову міської Ради, інших депутатів, студента Р.Дикого та студентку медичного факультету, яка нічим не заважала. Депутат констатував, що “фактично на Закарпатті був введений надзвичайний стан” [116, 11].

Після того, як депутат І.Герц запропонував зняти прапор з палатки голодуючих і встановити на будинку Ради, робота сесії була припинена на 20 хвилин; всі виходили “дружно на площу.” Національний прапор українського народу був встановлений на будинку обласної Ради. Після цього виступав кандидат на посаду Президента України Л.Лук’яненко, який змалював перспективу незалежної України. Далі депутат І.Мокрянин запропонував не ставити питання на референдум про автономію, оскільки це – “компартійні ігри.” [116, 20-25]. В хід пішли взаємозвинувачення депутатів обласної Ради. Депутат Є.Деркач у своїй доповіді звинуватила М.Волощука у знищенні рідної землі, бо це його рука в 1982 р. “поставила підпис” під дозволом на будівництво РЛС в с.Пістрялово Мукачівського району та військового об’єкту в с.Дяково Виноградівського району [116, 55].

З іншого боку, депутат В.Жупан зачитав заяву групи робітників, інженерно-технічних працівників Ужгорода. У пункті №3 заяви вказувалось про доручення правоохоронним

органам дати повну інформацію про “так звані десанти за перевалом”; бо “...на своїй рідній землі розберемось самі без їх наскоків та їх повчань (Оплески)” [116, 58-59]. Професор УжДУ І.Турияниця звинуватив депутатів у протиборстві, а не відстоюванні інтересів народу. А член виконкому товариства карпатських русинів І.Калабішка заявив, що “русини є, були і будуть!” І тут же заявив, що був у Москві на конференції “по чоловічеському достоїнству”, де була прийнята резолюція, яку надіслали всім державам Європи, Інституту міжнародного права щодо проблеми “самоопределенія” народів [116, 61-65]. Депутат І.Гузинець зачитав телеграми з Великого Бичкова, Ільниці, Мукачева, Іршави, Сваляви, Тячева за автономію і повернення національності “русин” [116, 66-68].

Третє засідання сесії обласної Ради стало особливо напруженим. Виступав професор УжДУ І.Гранчак, який проаналізував перспективу автономії Закарпаття. Після його виступу пролунали оплески. Після нього виступав В.Зілгалов, який заявив про спекуляцію політичних сил, які хотіли б виграти на проблемі автономізації області. Він також відзначив, що представники рахівського товариства “Гуцульщина” заявили про проведення власного референдуму щодо відокремлення від Закарпаття, їх підтримує і Воловецький район. Депутат Ш.Фодо відзначив, що із вирішенням проблеми автономії ми “змогли би перетворити Закарпаття у другу Швейцарію” [117, 19-29]. Депутати звертали увагу на настрої мітингуючих біля будинку обласної Ради. Депутат М.Гузов відзначив, що був свідком виклику із натовпу: “...чим дати вам автономію, ми вас всіх переб’ємо.” Він зауважив, що це було сказано із львівським акцентом [117, 37].

Виникнув спротив постпартійної номенклатури, яка мобілізувала населення краю, вдало використовуючи регіональний патріотизм закарпатців. Так, 1 вересня в м.Мукачеві відбувся мітинг товариства карпатських русинів “по питанню національного відродження русинського народу і відновлення статусу Підкарпатського краю.” На цьому мітингові вказувалось, що тоталітарний режим утвердив “...політику денационалізації корінного населення русинів і їх неправомірну українізацію.” Мовилось і про “тенденцію духовного закріпачення русинського народу.” Мітингуючі ставили до відома, що в разі виключення питання про автономний статус Закарпаття (під тиском голодуючих на площі) “...ми також оголосимо безстрокове політичне голодування” [117, 82-85]. У зверненні до депутатів від громадянина В.Сіладі говорилось: “Невже ці 100 чоловік, що голодують це і є Закарпатська область?...Працювати треба, а не мітингувати” [117, 88]. Втім робота сесії закінчилась прийняттям рішення “Про статус

Закарпаття в складі незалежної України”. В цьому документі відзначалось про створення комісії із 38 чол. по вивченню питання про статус Закарпаття. Вказувалось про опублікування комісією обґрунтування статусу області в пресі до 30 грудня. Також рекомендувалось винести питання про статус області на обласний референдум [117, 61-64]. А на сторінках “Новин Закарпаття” вже публікувались проекти декларації про проголошення Закарпаття автономним краєм: “Спираючись на традиції, самобутність, невід’ємне право на одвічне прагнення багатонаціонального населення Закарпаття до самовизначення... проголосити область автономною в складі України” [317].

Створювались також нові організації неорусинського спрямування. Товариство православних Закарпаття імені Кирила і Мефодія було утворено 13 квітня 1991 р. Рішення про реєстрацію Статуту воно отримало 19 листопада 1991 р. У Статуті товариства, зокрема, зазначалось, що серед його завдань є недопущення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів та “сповнення віковичних прагнень русинів до духовного відродження і національного розквіту в єдиній Україні; збереження рідної мови і всіх розмовних діалектів краю” [145]. Ініціативна група “Асоціації нерадикальних демократів”, ще не маючи зареєстрований Статут, подала на сесію 15 жовтня 1991 р. власну заяву. В ній вказувалось про необхідність опублікування стенографічного звіту засідання сесії 1-2 жовтня; прийняття рішення про опитування громадян області з приводу державності, національності, державної мови; опублікування матеріалів про “возз’єднання чи приєднання” після визволення, оцінку їхньої правомірності; розгляд кандидатур щодо керівництва області, бо край не може залишатись без керівництва у “теперішній критичний момент” [119, 120-121; 143]. У резолюції Установчого конгресу Демократичної ліги національностей Закарпаття від 27 жовтня відзначалось про перспективність автономного статусу області через “зростаючі вимоги трудових колективів, національно-культурних товариств, громадських організацій, політичних угруповань, депутатів” [120, 244; 144; 329]. Ця організація об’єднувала національно-культурні товариства угорців (Ш.Фодо), словаків (Й.Горват), німців (Е.Кайнц), циган (А.Адам), русинів (В.Сочка), що фактично означало солідарність представників еліти національних меншин краю, за винятком румунів, у домаганні обласною владою “особливого статусу”.

В той час на V засіданні сесії 31 жовтня було прийнято рішення “Про проведення обласного референдуму.” У тексті бюлетня для голосування на обласному референдумі вказувалось: “Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало статус автономної території, як

суб'єкта у складі незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?” [120, 83-84]. У зв'язку з цими подіями учасники голодування виступили із зверненням до сесії. У зверненні вказувалось про “припинення обману народу” і виконання вимог голодуючих, які висувались 27 вересня [120, 248-249]. З іншого боку, лідери товариств карпатських русинів (В.Сочка), “Відродження” (Е.Кайнц), “Рома” (А.Поп), ТУКЗ-КМКС (М.Товт), словацьке товариство ім. Л.Штура (Й.Горват) від 13 жовтня 1991 р. прийняли спільну заяву-звернення до Закарпатської обласної Ради, Голови ВРУ Л.Кравчука. У ній мовилось про наклепи в газеті “Карпатська Україна” та інших виданнях щодо перебігу подій, пов'язаних із останньою сесією обласної Ради і мітингів громадськості краю. У пункті №4 заяви пропонувалось поєднати автономію із введенням зони вільного підприємництва на Закарпатті. У кінці документу зазначалось: “...за незалежну Україну та автономне Закарпаття у її складі!” [120, 252-254].

В таких умовах представники “Демократичної платформи” в обласній Раді народних депутатів прийняли звернення до Голови ВРУ Л.Кравчука, в якому вказувалось на протиставлення загальноукраїнського та обласного референдумів, на маніпуляцію населенням області, на закладанні міни міжнародного протистояння депутатами промосковської, проугорської та прочеської орієнтації 31 жовтня 1991 р. [333]. У документі вказувалось, що Раду “штговхають на незаконні дії, які можуть мати не лише політичні, а й юридичні наслідки.” Головним чином і через те, що “питання референдуму про статус Закарпаття виходить за межі компетенцій обласної Ради, порушує ряд статей нині чинної Конституції нашої держави” [335]. Під цим документом стояли прізвища депутатів демократичного спрямування – М.Джанди, І.Мокрянина, І.Габора, Л.Караванської, Х.Петрище, Є.Держак та ін.

Ситуація дещо змінилась із підготовкою до президентських виборів. На VIII позачерговій сесії 20 листопада 1991 р. дискутувалось, власне, формулювання статусу Закарпаття в тексті бюлетня для голосування. Депутат І.Грицак запропонував замінити слово “автономія” на “самоврядна адміністративна територія”, як і було запропоновано на зустрічі із кандидатом у Президенти Л.Кравчуком. Відзначимо, що пропонувались різні формулювання: “спеціальна самоврядна територія”, “спеціальна автономна самоврядна територія”, “самоврядна автономна територія”, “спеціальна самоврядна територія Закарпаття” [122, 1-10]. Після дискусії з цього приводу було прийнято рішення “Про зміни в тексті бюлетня для голосування на обласному референдумі 1 грудня 1991 р.” Таким чином, текст (пункт 3 рішення

від 31 жовтня) було сформульовано так: “Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало з закріпленням у Конституції України статус спеціальної самоврядної адміністративної території як суб’єкта у складі незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?” [122, 13].

Результати голосування засвідчили переконливу орієнтацію краян на українську державність. За незалежність України проголосувало 90,13% виборців, а 60% віддали свій голос за першого Президента України Л.Кравчука. В табл. Б 3.2.1. зафіксовано, що переважна більшість висловила за статус Закарпаття як спеціальної самоврядної адміністративної території. Втім, у голосуванні не брало участі 145040 виборців, а близько 129000 виступили проти, недійсними виявились більше 25000 бюлетнів. Таким чином, 78% - досить умовне число. В дійсності – це трохи більше 60% із всього числа виборців (847364 чол.). Ці результати стали основним мотивом домагання обласним керівництвом внесення змін і доповнень до Конституції України [467, 132]. Була створена робоча комісія облвиконкому (під керівництвом новообраного голови обласної Ради і виконкому М.Країла), а згодом і “тимчасова творча група” (під керівництвом С.Устича) для підготовки проекту Закону “Про статус спеціальної самоврядної адміністративної території Закарпаття” [146, 62-65; 155, 47]. Згідно рішення від 24 січня 1992 р. у 1 частині статті 77 пропонувалось доповнити словами: “В Україні є спеціальна самоврядна адміністративна територія” [125, 233].

Після цих подій з боку обласної владної еліти розпочалась активна “процедура” домагання більш ширших сфер політико-економічного впливу в контексті автономістських прагнень, а ідеологи неорусинства та представники нечисельних русинських громадських організацій понині продовжують у своїх заявах та деклараціях домагатись імплементації результатів референдуму 1 грудня 1991 р. З боку ж обласної влади питання домагання самоврядної території трансформувалось у потребу вільної економічної зони, участі в рамках проекту Карпатського Єврорегіону [421]. Як відзначав історик І.Поп, “після короткої хвилі активності у 1991 р. маси знову стали апатичними до політичних справ, в “товариствах” і “партіях” розколи, боротьба за лідерство, у деяких політична мімікрія” [634, 16]. На наш погляд, навіть в 1989-1991 рр., не могло бути справжньої “активності мас.” Активність проявляли політичні еліти, а не народні маси. Це словосполучення – данина марксистсько-ленінській методології. “Народ” тільки сприйняв ту лінію, яку вміло застосувала партійно-

номенклатурна еліта у протистоянні із новою демократичною, націонал-патріотичною силою [461; 465].

Таким чином, можна твердити тільки про суспільні та етнополітичні “хвилі активності” на початку 90-х рр. Фактично, хвилю активності в краї можна розглядати в контексті суспільно-політичних трансформацій, які охопили всю Центрально-Східну Європу, країни пострадянського простору. Закарпаття, маючи особливості державно-правового статусу через багатовікове перебування в чужих державно-політичних організаціях, через крах СРСР, реабілітувало політичне русинство. Зауважимо, що цей елемент етнополітики на теренах краю уміло використовували угорська та чехословацька адміністрації. В умовах розвалу СРСР він прислужився еліті, яка сповідувала партикулярні інтереси і роздмухувала сепаратистські настрої серед населення області. Це протиріччя знайшло наступні канали реалізації: напруження міжетнічних стосунків в краї, етнополітична активізація угорської національної меншини краю, становлення ситуативно спровокованого русинського етнокультурного та політичного руху.

3.3. Етнополітичний розвиток краю в умовах державної незалежності України.

Становлення та формування широкого спектру політичних партій, громадських організацій, національно-культурних товариств протягом десятиліття незалежності України впливало на політичну ситуацію та етнополітичний розвиток Закарпаття 1991-2001 рр. Водночас, поряд із загальнонаціональними процесами державотворення (формування органів державної влади, діяльність обласних осередків загальноукраїнських партій та громадських об'єднань) спостерігались регіональні особливості етнополітичних процесів.

В обласній Раді народних депутатів продовжували вирувати емоційні заклики щодо імплементації результатів референдуму 1 грудня 1991 р. В березні 1992 р. обговорювався проект Закону України “Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття”. Президент Асоціації нерадикальних демократів В.Фангич виступав як проти проекту “групи устичів, семераків, вчорашніх теоретиків і практиків комунізму”, так і проти проекту “зілгалових, чучок, герців, бедів...”. Він прямо звинувачував групу національно-демократичного спрямування у причетності до акту вандалізму проти угорського Консульства та русинського Дому в м.Мукачеві, де були поламани прапори та інші символи [124, 10-12]. А голова русинського товариства І.Туряниця зауважував, що “як і минулий раз ми видимо назад

опозицію тоту, то не опозиція, то просто група, котра ся зговорила і кідь чесно говорити, непрофесіонально баламутить світом на нашій рідній землі” [124, 43]. Депутат В.Коцан навіть пропонував пункт про використання поряд з національною грошовою одиницею грошових знаків сусідніх країн. На це професор Г.Ємець професійно зауважував про некоректну постановку такого питання, оскільки в жодній країні немає такого, завжди гроші можна поміняти в обмінних конторах [124, 77-78].

Рішення щодо проекту Закону України “Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття” було прийняте обласною Радою 6 березня 1992 р. У зверненні обласної Ради народних депутатів до Верховної Ради наголошувалось, що 24 січня 1992 р. обласна Рада затвердила підсумки референдуму, де 78% позитивно відповіли на питання референдуму [124, 172-174]. В проекті Закону України, зокрема в ст.4. “Адміністративно-територіальний устрій” вказувалось, що в місцях компактного проживання національних груп за волевиявленням громадян можуть бути утворені відповідні національні адміністративно-територіальні одиниці. Статті 5 і 6 декларували використання поряд із державною мовою мов національних груп населення краю та використання поряд із державною регіональної символіки [124, 176]. Цей проект був підписаний членами робочої групи С.Устичем, О.Семеракон, Г.Ємцем, М.Макарою, Х.Олексиком, О.Передриєм та ін.

Однак, крім цього рішення обласна Рада прийняла ухвалу “Про організацію виконання рішення обласної Ради від 06.03.1992 р. “Про проект Закону України “Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття”. Згідно цього рішення утворювалась комісія обласної Ради “по сприянню проходженню у Верховній Раді України у встановленому порядку проекту Закону...”. Головою комісії став М.Країло, заступниками – Д.Дорчинець та С.Устич, всього 22 членів комісії. Редакції “Новин Закарпаття” рекомендувалось широко висвітлювати проходження законопроекту у ВРУ, а облвиконкому доручалось підготувати проекти Статуту та інших нормативних актів щодо легітимності спеціальної самоврядної адміністративної території Закарпаття [124, 183]. Водночас рішенням “Про зміни в адміністративно-територіальному устрої області” підкреслювалось, що відповідно до результатів референдуму в Берегівському районі направлялось звернення про Берегівський угорський автономний округ з центром у м.Берегове в складі Закарпатської області. Відзначалось, що 81,4% (43482 чол.) населення Берегівщини віддали голоси за ідею створення округу, проти – 7842 чол. із 53442 чол., що взяли участь у голосуванні [124, 218, 272-273].

Рішення щодо надання органам ЗАГСу та внутрішніх справ Закарпатської області дозволу на внесення в документи у графу національність запису “русин” було прийнято без запитань та обговорення, одногосно. У виступі Г.Вереша обґрунтовувалась доцільність такого кроку через міжнародну практику (Чехословаччина, Югославія) [124, 132-134, 219-220].

Із березня 1992 р. почала діяти Українська Народна Рада Закарпаття (УНРЗ). До її складу входили обласні осередки НРУ, УРП, ДемПУ, обласна організація товариства української мови “Просвіта”, крайова “Просвіта”, товариство політв’язнів і репресованих та спілка майстрів народного мистецтва Закарпаття. Всього – 15 організацій. Голова УНРЗ Ю.Балега відзначав, що створення організації “... треба розглядати як альтернативу, опозицію компартійній більшості в Закарпатській обласній Раді, яка затіяла необільшовицькі проавтономістські партігри, свідомо ігнорує більш як 80 процентів українського населення краю, його товариства, пресу, підтримує політичний русинізм...” [558].

УНРЗ організувала на кінець 1992 р. у своїх рядах 31300 чол. Основні погляди, критика на адресу політичного русинства була представлена на сторінках обласних газет “Карпатська Україна” (тираж – 2200 екз.), “Закарпатська правда” (50 тис. екз.), згодом до них приєдналась “Срібна Земля” (12 тис. екз.). Важливо, що 9 членів УНРЗ були депутатами облради, 135 – депутатами міських, сільських та районних Рад, 7 чол. працювали у владних виконавчих структурах, 5 були членами Колегії при Представнику Президента в області, 13 – в районах [190, 149]. Їх опонентами виступала Демократична ліга національностей Закарпаття. До неї входили ТУКЗ, словацьке національно-культурне товариство ім. Л.Штура, товариство німців краю “Відродження”, товариство євреїв області “Менора”, “Русский Дом”, “Рома” та русинське товариство. Ліга об’єднувала 36600 членів згаданих товариств: 6 із них були депутатами обласної Ради, 20 чол. – депутати різних рівнів, 5 чол. були членами колегії при Представнику Президента в районах області. Інформаційна підтримка була з боку газети “Подкарпатська Русь” (5 тис. екз.) [190, 148]. Крім цього їхню позицію висвітлювали “Єдинство-плюс”, “Новини Закарпаття”, “Карпаті ігоз со”. Зокрема, в останній публікувались представники ТУКЗ, які виступали проти “українського націоналізму” у, власне, українській державі [384, 70]. Створена в березні 1992 р. Пудкарпатська республіканська партія (голова – В.Заяць) реанімувала русофільські настрої, пропагувала ідеї панславізму, ідеалізувала історію та перспективи майбуття Закарпаття за прикладом Швейцарії [526, 10].

В той же час в обласній владі переймалися проблемами проходження у ВРУ законопроектів про статус Закарпаття та про вільну економічну зону. С.Устич 29 квітня 1992 р. звітував, що заступник голови постійної комісії з міжнародних відносин О.Дупталов обіцяв до кінця лютого – початку березня 1992 р. доопрацювати і внести на розгляд проект спільного Закону України “Про вільні економічні зони в Україні”. Потім, на підставі цього Закону, відзначав С.Устич, Президент обіцяв Указом надати області статус спеціальної економічної зони. Майбутній голова облдержадміністрації констатував факт, що М.Країло “... буквально щотижня дзвонить чи Голові Верховної Ради, чи першому заступнику. Остання інформація така, що цей законопроект обіцяють розглянути в першій декаді травня” [127, 59].

Одночасно проект Закону “Про спеціальну самоврядну адміністративну територію” так і залишався проектом. 20 екземплярів проекту було залишено у постійній комісії з питань законодавства і законності, однак відповіді не було. На засіданні конституційної комісії ВРУ був присутній М.Волощук, який піднімав питання про необхідність врахування в проекті майбутньої Конституції пропозицій обласної Ради та обіцянки, яку давав Л.Кравчук в листопаді 1991 р. Питання обговорювалось також у депутатських комісіях [127, 60]. М.Волощук зауважував, потрібно прийняти звернення до ВРУ із зауваженнями про те, що депутатський корпус облради “стурбований зволіканнями” і просить прискорити вирішення питання спеціальної адміністративної території краю. Звучали й інші думки. М.Джанда, зокрема, відзначив, що важливим є прийняття власне Конституції взагалі, а не питання вільних економічних зон. Він твердив: “Можете ви тут шуміти. Поки що ви ще не весь закарпатський народ” [127, 64-65].

Лідери національно-демократичного спрямування критикували подібні дії колишнього облвиконкому. Л.Караванська відзначала, що “... з кінця серпня минулого року ми багато наробили біди, шкоди для спокою нашої області, починаючи від післяпутчівської сесії і т.д., аж до референдуму” [128, 41]. Адже, крім питання самоврядності, гостроти набувала і проблема угорського автономного округу. М.Товт заявляв, що “... угорці Закарпаття живуть надією на те, що в новій державі... зможуть знайти свою Батьківщину” [128, 49]. Втім, висловлювались думки й про те, що потрібно говорити про “автономний округ”, а не про “угорський автономний округ”. Адже, як зауважувала Є.Деркач, угорці живуть і Мукачівському, Виноградівському та Ужгородському районах, а отже “мають вам заздрити, що ви відділились?” [128, 51-52].

Відповідь національно-патріотичних сил краю не забарилась. 14 травня 1992 р. УНРЗ на сторінках газети “Карпатська Україна” було опубліковано звернення до ВРУ, Президента і Представника Президента у Закарпатській області. У зверненні діяльність обласної Ради оцінювалась антиукраїнською, політичне русинство пов’язувалось із партноменклатурними інтригами. Пропонувалось вжити заходи щодо припинення антидержавної діяльності товариства підкарпатських русинів, Асоціації нерадикальних демократів, Пудкарпатської республіканської партії. Документ був підписаний лідерами 15 організацій демократичного спрямування [128, 131-135]. Однак обласна Рада 22 липня прийняла власне рішення. Вона визнавала звернення “таким, що суперечить дійсності”, а в окремій заяві облради говорилося про безпідставність звинувачень депутатів у нагнітанні антиукраїнської кампанії. Це повністю узгоджувалось із репліками І.Турянці, який говорив про “націонал-шовіністичну” газету “Карпатська Україна” і однозначно твердив, що “... ми не є українці” [128, 88, 128-130].

Поряд із такими заявами та рішеннями обласна Рада прийняла ухвалу “Про реалізацію права громадян на вільний вибір та відновлення національності”. Рекомендувалось вже до 1 січня 1993 р. державним органам статистики представити уточнену національну структуру населення області. Крім цього постійній комісії обласної Ради з міжнародних відносин та засобам масової інформації краю доручалось “... провести широку роз’яснювальну роботу серед населення області про порядок реалізації права вільного вибору та відновлення національності”. Була розроблена анкета, де бажаючі відновити національність мали тільки вписати дані [128, 143-146].

В той же час на адресу УНРЗ надходили “аналітичні записки” голові обласної Ради, де говорилося: “Дмитре Федоровичу, на якій підставі “вони” назвалися Народна Рада де, який народ обирав цю “Раду!!!” Депутат І.Майороші звертався до головного прокурора Закарпатської області О.Бондаренка, твердячи про безпідставне звинувачення ТУКЗ у взаємодії з обкомом Компартії України та в інспіруванні антиукраїнського руху на Закарпатті. І.Майороші заявляв, що депутатський склад обласної Ради зобов’язаний “... зберегти цю безцінну гідність – єдність закарпатського народу” [128, 224, 227-228].

Продовжувалась боротьба за надання області статусу самоврядної адміністративної території. С.Устич закликав депутатів про доцільність “освіжити, так би мовити, наше рішення 1990 року”. А саме – змінити формулювання “зона вільного підприємництва” на “спеціальна (вільна) економічна зона”. Оскільки, як мовив С.Устич, щодо цього була згода з КМУ та ВРУ

[129, 109-111]. Отже, послідувало відповідне рішення обласної Ради “Про клопотання перед Кабінетом Міністрів України про надання Закарпатській області статусу спеціальної (вільної) економічної зони” [129, 174-175]. Показово, що в той день було прийнято ще рішення “Про проект Конституції України”, де в розділі “Територіальний устрій” передбачалась глава “Самоврядна адміністративна територія Закарпаття” [129, 134].

Натомість послідували звернення УНРЗ від 14 та 27 листопада про сепаратистські дії обласної влади. У виступі В.Приходька вони були оцінені наступним чином: “... нині, одягнувши націонал-соборні і унітарні одяжі, перетворює (УНРЗ – М.З.) цілком об’єктивну і закономірну проблему економічного і адміністративного статусу області, проблему, що ставиться іншими регіонами держави в предмет політичної гри” [130, 85]. За твердженням В.Приходька, УНРЗ – тільки “конгломерат” українських партій та демократичних організацій і вона ніде не зареєстрована. Тому пропонувався проект рішення, де вказувалося б, що “так звана” УНРЗ та Закарпатська організація НРУ роблять спроби “зірвати конституційний порядок надання Закарпатській області спеціального адміністративного економічного статусу” [130, 88]. Представник Президента М.Країло також заявляв, що деякі громадські організації та партії займаються політиканством, “втягують у непотрібні дискусії маси людей” [130, 122].

Як бачимо, знову продовжувались взаємні звинувачення та відповіді на кроки опонентів. У відповідь на заяви-звернення УНРЗ від 14 і 27 листопада 1992 р. послідувало спеціальне рішення обласної Ради, яка виявляла стурбованість через зволікання із розглядом документів у вищих інстанціях держави. Крім цього додавалось звернення Форуму громадськості від 28 листопада, де вказувалось про “безпідставність” заяв “крайніх політичних сил” [130, 279-280]. На згаданому Форумі в м.Ужгороді взяло участь біля 130 чол. з Волівця, Сваляви, Мукачева та Ужгорода. Це були представники від товариств русинів, угорців, німців, словаків, євреїв, циган, закарпатської молодіжної демократичної спілки та Асоціації демократів Закарпаття. Із доповідями виступили М.Рушак, М.Бойко, І.Кривський, І.Гранчак та М.Болдижар. Обговорювали виступи 11 чол. Робота Форуму увінчалась рішенням “Шляхи реалізації результату обласного референдуму 1 грудня 1991 р. про статус Закарпаття спеціальної самоврядної адміністративної території в складі України”. В цьому документі вказувалось, що референдуми 1991 р. “... були першою в історії Закарпаття демократичною формою волевиявлення всього багатонаціонального населення краю в доленосних для нього питаннях” (підкреслено в оригіналі – М.З.). Більше того, рекомендувалось протягом грудня

1992 – січня 1993 р. скликати з'їзд уповноважених представників всіх Рад народних депутатів для вирішення питання реалізації результатів народного волевиявлення 1991 р. [130, 295-297].

В 1993 р. ідея домагання спеціальної (вільної) економічної зони знайшла своє продовження. В листі М.Країла та Д.Дорчинця до Кабінету Міністрів України від 4 лютого 1993 р. зокрема було відзначено, що зацікавленість до створення економічної зони проявляють ЧСФР (до 1 січня 1993 р.), Угорщина, Румунія, Польща, ФРН, Австрія, США, Канада та інші держави. Представлений пакет документів щодо створення зони вільного підприємництва “Закарпаття” (рішення облради від 7 грудня 1990 р.) проходив апробацію у 8 міністерствах та відомствах і був схвалений Радою Міністрів УРСР. Втім, ВРУ не був прийнятий до розгляду через відсутність відповідного закону про спеціальні економічні зони. Із прийняттям ВРУ Закону “Про загальні засади утворення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон” з'явився вдалий момент втілення в життя цього проекту. Перед КМУ ставилось питання розглянути пакет документів та висловити свої зауваження і пропозиції [168, 2-5].

Зауважимо, якщо в КМУ було прихильне ставлення до реалізації вільної економічної зони, то у ВРУ навпаки. Представник Президента М.Країло та голова обласної Ради народних депутатів Д.Дорчинець висловлювали щире подяку прем'єр-міністру Л.Кучмі за об'єктивне та доброзичливе ставлення до розгляду згаданого листа. З іншого боку, лідери області відзначали, що в Постанові КМУ “Про стан підготовки документів для створення спеціальної (вільної) економічної зони у Закарпатській області” дано правильну оцінку стану справ; однак не вказано, що головним винуватцем зриву розгляду документів є віце-прем'єр В.Пинзеник [168, 56].

У постійних комісіях ВРУ щодо питання вільної економічної зони (ВЕЗ) виникли зауваження. Комісії вважали, що документи підготовлені не по формі, оскільки питання не обговорювалось на засіданні КМУ і не внесено у ВРУ в якості законодавчої ініціативи. Тобто, постійні комісії відмовлялись офіційно розглядати питання створення ВЕЗ [168, 64]. Отже, в області 1993 р. поряд із проблемою самоврядності постало питання домагання ВЕЗ. Крім цього рішенням облради від 14 травня було схвалено текст Статуту Асоціації прикордонного співробітництва “Карпатський Єврорегіон”. Українську сторону при підписанні документів про створення “Карпатського Єврорегіону” в м.Дебрецен (Угорщина) представляла Закарпатська область. В документах фігурували підписи Д.Дорчинця та М.Країла [131, 288, 294; 165, 10].

Поряд із цими подіями 15 травня 1993 р. в м.Мукачеві було проголошено “Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі” на чолі з І.Турянцею, до якого ввійшли і громадяни Словаччини та Угорщини. Самопроголошений уряд розпочав кампанію шельмування української державності, привернення уваги громадськості до становища русинів на Закарпатті, визнання нечинності радянсько-чехословацького договору 1945 р. Обласна влада опинилась перед фактом і задля відмежування від свого “дітища” – політичного русинства спробувала дистанціюватись від нього. Однак, це була тільки декларація. Лідери русинства надалі продовжували виступати на сесіях облради, продовжувалась їх підтримка. С.Устич на сесії облради 31 травня 1993 р. заявив, що створення “тимчасового уряду” – провокація, “... ніякого сумніву немає”. А Д.Дорчинець твердив, що “... мова йде не про все русинство, а частину керівництва, яка нагнітає обстановку...”. Депутат М.Вереш висловив стурбування з приводу ігнорування офіційним Києвом домагання самоврядності, яке трансформувалось у вирішення питання БЕЗ, потім Карпатського Єврорегіону. Втім, “ніяких зон немає, крім одної, яка потім з’явиться. А ми тут зробимо малу Югославію!”. Депутат М.Волощук також зауважував, що “якщо б ми доводили до кінця референдум Закарпаття, ми б мали набагато більше” [132, 53-54, 57-58].

Дистанціювання від радикального напрямку політичного русинства з боку обласної влади було дійсно декларацією. Адже розпорядження Представника Президента М.Країла за № 06-35/84 від 2 лютого 1993 р. про виділення автомобіля “Таврія” І.Турянці було dokonаним фактом. На депутатський запит М.Джанди з приводу цього питання М.Країло відповідав, що пан Турянця про це звертався неодноразово [132, 247-248].

В день сесії обласної Ради народних депутатів 31 травня 1993 р. на пл.Народній відбувався мітинг-пікет представників УРП, християн-вірників, репресованих, громадян м.Ужгорода. Пікетуючі засуджували дії облради та сепаратистського “тимчасового уряду”, вимагали його оцінки депутатами. Також учасники мітингу вказували про недопущення будь-яких антиконституційних “з’їздів Рад усіх рівнів” [132, 249]. З іншого боку, від членів Свалявської міськрайонної організації товариства підкарпатських русинів (ще 30 квітня) на адресу обласної Ради надійшло звернення про включення в порядок денний сесії питання скликання з’їзду, де був би прийнятий Маніфест чи Декларація про статус краю. Представники Асоціації демократів Закарпаття (М.Ердевді), Форуму громадськості Закарпаття (І.Кривський), русинського товариства (І.Турянця), товариства словацької культури (Й.Горват) та

молодіжної демократичної спілки у своєму зверненні констатували занепокоєння зволіканням вирішення проблеми нового статусу краю, адже воно "... спричиняє конфронтацію між певними прошарками населення, зумовлює політичну нестабільність в краї". Відзначимо також, що прохання обласної організації УРП та організації "Меморіал" щодо виступів Б.Дикого та В.Зіггалова на сесії не були взяті до уваги депутатами [132, 250-251, 256, 259].

Після проголошення "тимчасового уряду" до голови ВРУ І.Плюща, КМУ та Президента України Л.Кравчука знову надходила кореспонденція від керівників області М.Країла та Д.Дорчинця. В листах вказувалось, що зволікання із затримкою розгляду питання ВЕЗ та передбаченням окремої статті в майбутній Конституції "Спеціальна самоврядна адміністративна територія Закарпаття" підриває довіру до центральних владних структур та ускладнює політичну обстановку в області. Л.Кравчуку окремо "нагадувалось", що жителі добре пам'ятають його перебування в області та обіцянки щодо вирішення питання самоврядності. Окремо зауважувалось, що течія політиканства в русинстві немає серйозної соціальної бази [168, 81, 96-98, 101-104]. В листі від 1 грудня 1993 р. першому заступнику голови ВРУ В.Дурдинцю констатувались прикрі для обласної влади факти. Зокрема, щодо самоврядності краю. Обласна Рада народних депутатів із жовтня 1992 р. тричі зверталась до голови ВРУ, чотири рази до Президента, один раз до прем'єр-міністра, "однак відповідей на ці звернення не одержали" [168, 131]. Природньо, що офіційний Київ зволікав із сепаратистськими проявами, що дедалі активніше проявлялись у середовищі обласної влади, яка навіть проводила спільні прес-конференції з "тимчасовим урядом". Останній також підтримали словацьке та російське національно-культурні товариства, Асоціація демократів Закарпаття, "Народна рада громадянської злагоди", "Громадянський конгрес України". Угорське телебачення 13 серпня 1993 р. рекламувало міністрів "тимчасового уряду", лідера І.Туряницю. Угорська преса активно мусувала ідею автономії, Карпатського Єврорегіону та політичного русинства [385, 66-69]. До підтримки автономістських домагань 11 червня 1993 р. вдалось і оргбюро Закарпатського відділення Союзу комуністів [385, 70]. 5 жовтня 1993 р. голова облради Д.Дорчинець опублікував розпорядження про скликання 29 жовтня 1993 р. сесії обласної Ради для проголошення самоврядності, однак через спротив демократичних організацій та обговорення у ВРУ питання ВЕЗ сесія не була скликана [384, 72].

Наростання незадоволення діяльністю Президента та ВРУ, проведення дострокових виборів до ВРУ, обрання Президентом Л.Кучми у 1994 р. були об'єктивними чинниками

державорчих процесів в Україні. Загальноукраїнські політичні процеси дещо загальмували нестабільну етнополітичну ситуацію на Закарпатті. Легітимний характер самоврядності краю був приречений на провал. З іншого боку, змінена геополітична розстановка 1993-1994 рр. вже не відповідала початку 90-х рр., домагання самоврядного статусу та ВЕЗ, участь у проєкті Карпатського Єврорегіону мало проводитись в рамках правового поля української держави. Втім, з боку радикальної течії русинства саме з 1994 р. розпочалась кампанія вираженого антидержавного та антиукраїнського характеру.

У передвиборчій програмі кандидата у депутати обласної Ради по Ужгородському виборчому округу №2 І.Турияниці було задекларовано: “... добитися реалізації результату обласного референдуму про встановлення автономної державності Подкарпатської Русі на основах и принципах демократичних державностей Європи и Світа – діла русину, мадяру, українцю, руских, румыну, рому, словаку, єврею, и представителю других національностей, які живуть на подкарпатській землі”. Кандидат твердив, що “... доста было опусто говорити, час діло робити” [133, 104]. Ю.Думнич, що балотувався по Ужгородському виборчому округу №4, декларував намір домагання федеративного устрою України, “... всіма політичними засобами домагатися автономного статусу нашої області...” [133, 60].

Тому не дивним є те, що серед національного складу обласної Ради ХХІІ скликання поряд із 51 українцем та 7 угорцями був 1 русин [110, 2]. В той же час згідно даних ЗАГСу із багатотисячного населення краю тільки близько 100 громадян звернулись із приводу відновлення їх національності, близько половини з яких захотіли бути русинами, однак завадив юридичний аспект. Органи ЗАГСу та МВС не мали відповідних компетенцій. У листі до голови обласної Ради Д.Дорчинця заступник міністра України у справах національностей та міграції Р.Чілачава зауважував, що “... ця проблема вже вирішена. За затвердженням Верховною Радою України “Положенням про паспорт громадянина України” запису про національність у паспорті не передбачено”. Отже, держава відмовилась від функцій врегулювання питань національності громадян, “... надавши їм можливість обрання національності за власним розсудом” [170, 45, 47].

Вже на першому засіданні новообраної Ради народних депутатів 21 липня 1994 р. проблему повернення національності русинам підняв Є.Жулан [110, 10]. Від товариства підкарпатських русинів, “тимчасового уряду”, депутатів обласної Ради, особисто лідера “тимчасового уряду” І.Турияниці до Президента України Л.Кучми надійшло звернення про

повернення державності Підкарпатської Русі. В оригіналі документу російською мовою вказувалось, що “... Вы, высокопочтенный Президент, подтвердите и осудите антинародный пакт Фирлингера-Молотова от 29 июня 1945 г. и противоправную ликвидацию нашей государственности 22 января 1946 г. с уничтожением нашего законного правительства” [110, 93]. Водночас на адресу Президента надходили звернення заступника генерального секретаря Організації Непредставлених Народів (ООН) Л.Мялль. У зверненні учасників міжнародної конференції в серпні 1994 р. зокрема відзначено: “У нас вызывает большое беспокойство судьба подкарпатских русинов, которые длительное время не могут реализовать свое право на самоопределение” [175, 4].

7 вересня 1994 р., за депутатським поданням Є.Жупана, розглядалось питання про статус автономії краю. У підготовленій “Заяві про включення в порядок денний питання про статус автономії нашого краю” констатувалось проголошення Підкарпатської автономної республіки та в її складі Березівського національно-культурного округу. Обласну Раду пропонувалось перейменувати на парламент Подкарпатської автономної республіки у складі України. Під цим проектом стояли підписи депутатів Філіпа, Дубинця, Борисова, Ковбаско, Дідо, Туряниці та інших (всього 17 депутатів) [111, 3-5]. Після зачитання такого документу виступив М.Джанда, який повідомив, що обласна Рада може бути достроково розпущена в разі порушення Конституції та прийняття рішень, які були б спрямовані на порушення територіальної цілісності України [111, 6].

Поіменне голосування виявило наступну картину: 6 – “за” (І.Туряниця, В.Васюта, С.Калабішка, Є.Жупан, В.Ковбаско, І.Фітак), 9 – “утримались”, 33 – “проти”, 10 – відсутні. Після дебатних перепалок між І.Туряницею та М.Джандою новий голова обласної Ради С.Устич застеріг депутатів від перетворення роботи сесії на вияснення особистих стосунків [111, 8-9]. На IV засіданні сесії 29 листопада 1994 р. надійшла телеграма від виборців м.Мукачева до депутата Є.Жупана: “Просим поднять вопрос об автономии добиваться положительного решения”. Втім, на цій сесії варіанти створення комісії для вироблення проекту про спеціальну самоврядну територію, всенародного обговорення та опублікування в пресі Положення про спеціальну самоврядну територію не були підтримані більшістю депутатів [112, 6-8].

Акції з боку радикалів політичного русинства спонукали до вироблення єдиної узгодженої на рівні міністерств та відомств позиції. Адже існували різні підходи вищих

інстанцій держави щодо русинства. Така пропозиція знайшла відображення у листах голови обласної Ради С.Устича до Президента Л.Кучми [180, 44]. Така позиція є зрозумілою з точки зору зволікання із розглядом питання ВЕЗ. Так, згідно Постанови КМУ від 4 червня 1994 р. “Про затвердження Положення про Міжвідомчу комісію з розгляду і підготовки документів щодо створення спеціальних (вільних) економічних зон та порядку розгляду документів...” було встановлено процедуру розгляду відповідних документів. Це означало, що обласна влада мала подати новий пакет документів, які були визначені вказаною постановою [216, 172]. Знову це зайняло тривалий час.

На постійні листи з приводу реабілітації національності “русин” Міністерство України у справах національностей та міграції давало чітку відповідь: “... в Україні національний статус русинів (меншина, народ) не визначено, оскільки, автохтонне населення Закарпаття традиційно вважається локальною етнографічною групою українців, а їх мова – діалектом української” [186, 85]. Отримавши таку відповідь 13 березня 1996 р., обласна влада вже 15 березня відправляє листа на адресу Адміністрації Президента України. В ньому стурбовано повідомляється, що 2 грудня 1995 р. в м.Ужгороді знову відбувся Форум громадськості Закарпаття, де були присутні близько 120 чол. з міст краю Мукачеве, Сваляви, Перечина, Виногорова; саме вони представляли “русинське населення області”. В ході проведення мітингу навіть висувався заклик пікетування залізниці з метою привернення уваги до “русинської проблеми” [186, 113].

Поряд із тривалим процесом домагання самоврядності, політичним русинством на Закарпатті вже в 1995 р. визрівала інша етнополітична проблема – зіткнення угорських та українських громадських організацій з приводу відзначення угорцями 1100-річчя здобуття батьківщини в 1996 р. Вище ми звертали увагу на активну підтримку Угорщини та угорських організацій краю політичного русинства в контексті власних домагань автономного статусу. Відзначимо також про неодноразові нехтування угорськими товариствами державного законодавства.

Якщо на початку 90-х рр. самовільно встановлювались угорськомовні надписи населених пунктів, нехтуючи при цьому державну мову, то в цей період частими стали випадки використання виключно національної угорської символіки та ігнорування державної. На будинках сільських Рад поряд із державними майорили прапори Угорщини [223, 44]. Під час відзначення річниці національно-визвольної боротьби угорців (1703-1711 рр.) в с.Вилік

Виноградівського району 3 липня 1995 р. учасниками використовувалась виключно національна угорська символіка. Ця подія не пройшла поза увагою обласної влади. З метою попередження подібних випадків відбулась нарада із керівниками національних товариств, були надані тимчасові рекомендації порядку використання символіки [195, 23-24].

На п'ятому засіданні українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин в м.Будапешті 28-29 березня 1995 р. було вирішено провести низку заходів із нагоди 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини. Закарпатською ОДА був створений оргкомітет по проведенню ювілею, передбачено проведення міжнародної конференції та інші заходи [184, 170]. Серед 24 пунктів плану проведення в області заходів до святкування 1100-ї річниці здобуття угорцями батьківщини значився пункт 10 “Подати на розгляд обласної художньої ради проект пам'ятного знаку, який планується встановити на Верецькому перевалі (Управління культури, ТУКЗ до 15.04.96)”, пункт 11 стосувався підготовки рішення про встановлення знаку. Відкриття пам'ятного знаку і проведення мітингу на Верецькому перевалі за окремим сценарієм передбачалось 15 серпня 1996 р. [200, 35, 38].

Такий хід подій однозначно викликав обурення з боку національно свідомої інтелігенції краю, громадських товариств національно-демократичного спрямування. 16 червня 1996 р. УНРЗ звернулась до Президента, Голови ВРУ та прем'єр-міністра України, де було рішуче засудила дії обласної влади. У зверненні під назвою “Протест проти угорської історичної агресії на Закарпатті” відзначалось, що “... верхом глумління над українським народом і його державою є споруджування при мовчазній згоді київських та ужгородських безбаченків грандіозного пам'ятника на Веречанському перевалі...”. Лідери громадських організацій, що входили до УНРЗ (Ю.Балега, В.Піпаш, П.Чучка, О.Борець, І.Мешко, М.Потушняк, М.Баник, М.Сюсько, М.Вегеш, Н.Вигодованець, С.Бобинець та інші) закликали припинити історичну агресію сусідньої держави [206, 130-131]. З боку закарпатської обласної організації КУН (голова – В.Гурзан) дії голови ОДА називались непродуманими та такими, що компрометують Президента і уряд України. КУН пропонував для розв'язання угорського питання власний варіант – назвати його пам'ятником “українсько-мадярського примирення” [213, 94]. У зверненні до Президента України, Міністра закордонних справ, Надзвичайного і Повноважного посла Угорщини в Україні обласний осередок КУН вимагав відмінити рішення Закарпатської ОДА про будівництво, звільнити С.Устича від обов'язків голови ОДА [213, 95-96].

Поряд з цими зауваженнями ТУКЗ (голова М.Ковач) звертався до голови облдержадміністрації С.Устича про необхідність розпочати будівельні роботи по відкриттю пам'ятника, що покликано “зміцнити історичну дружбу між нашими народами”. Одночасно лідер угорського товариства вказував: “Якщо до зазначеного строку, що вже відомо цілому світові, пам'ятник не буде побудований, це може викликати небажаний (політичний) резонанс, що негайно призведе до падіння престижу України на міжнародному рівні” [183, 10].

ТУКЗ неодноразово зверталось до Воловецької районної держадміністрації із проханням дозволити провести 17 листопада 1996 р. мітинг на Верецькому перевалі та богослужіння з нагоди 1100-річчя віднайдення угорцями батьківщини. Товариство планувало здійснити ці заходи після завершення офіційного візиту в Україні Президента Угорщини А.Гьонца та відвідання Закарпаття Президентами України та Угорщини 16 листопада. З цілком протилежними заявами до ОДА звертались обласні організації УРП, КУН та НРУ. Рішенням Воловецького суду 15 вересня акції встановлення пам'ятника з боку ТУКЗ та українських організацій, що прагнули вшанувати пам'ять загиблих січовиків 1939 р. на місці поблизу перевалу були заборонені. Таке рішення суду Держкомнаціміграцій визнав цілком правомірним [219, 149]. Міністерство закордонних справ (міністр Г.Удовенко) також відповіло відмовою. Мотивація була наступною: акції можуть привести до “... непередбачуваних заходів, загострення міжнаціональних відносин, загрози здоров'ю людей”. Угорській стороні під час візиту пропонувалось пояснити державну позицію у питанні спорудження пам'ятника [225, 62-63].

Позиція представників обласних громадських організацій та партій українського патріотичного спрямування була одностайною. Навіть після зустрічей 18 і 22 липня 1996 р. із представниками обласної влади, товариствами національних меншин якогось компромісу знайти не вдалось [183, 14-15]. Більше того українські громадські організації та осередки партій висловлювали своє обурення активною підтримкою домагань встановлення пам'ятника на місці розстрілу угорцями у 1939 р. січових стрільців. Голова обласної організації УРП О.Малець повідомив через газету “Срібна Земля”, що із встановленої гранітної стели була збита чавунна дошка з пам'ятним знаком. Натомість на граніті були вибиті слова: “Тут починається Велика Угорщина” [685]. Ми погоджуємось із думкою доктора історичних наук, професора УжНУ В.Худанича, що спорудження подібного пам'ятника природньо знайшло спротив в українців краю. Доцільно було б дозволити встановлення такого пам'ятника на

сучасному кордоні України та Угорщини, адже українці краю “... так само, як угорці, мають власну національну гідність” [409]. Історична пам’ять етносу є довготривалою та прямо вписується в етнічні стереотипи. З іншого боку, зауважимо, що саме спорудження цього пам’ятника викликало напруження українсько-угорських стосунків. В той же час, якщо уважно проаналізуємо кількісне співвідношення пам’ятників історії та культури національних меншин краю, то, власне угорських, тільки за останні 6 років було встановлено більше 50-ти [254]. У порівнянні із пам’ятниками історії та культури інших національних меншин краю угорці є явними лідерами [608, 74-76].

Проте з боку обласної влади вже в січні 1997 р. знову підтримувалась ідея встановлення пам’ятного знаку, хоча були змінені акценти: встановлення пам’ятного знаку передбачалось встановити на автомобільному мосту через р.Тису. Таким чином, від ідеї встановлення пам’ятного знаку на Верецькому перевалі ОДА відмовилась, не заперечивши його відвідання угорцями [166, 74, 77]. Показово, що члени угорської частини Міжнародної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин 10-11 квітня 1997 р. перебуваючи на Закарпатті, на цей раз не порушували питання про спорудження пам’ятника на Верецькому перевалі [194, 142].

Однак угорська сторона не покидала надії на реалізацію цього проекту. Через рік, 10-11 грудня 1998 р., на засіданні змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин в рамках відзначення 1000-річчя угорської державності та 2000-ої річниці християнства було рекомендовано “... повернутися до розгляду питання встановлення пам’ятного знаку на Верецькому перевалі”. УНРЗ і на цей раз відповіла рішучим протестом. 24 січня 1999 р. на адресу Закарпатської ОДА була надіслана “Заява Української народної Ради Закарпаття з приводу дальшого продовження угорської історичної агресії на Закарпатті”. Лідери громадських організацій Ю.Балега, В.Піпаш, П.Чучка, О.Орос, О.Ганич, Б.Галас, В.Худанич, Е.Шуфрич та ін. вимагали припинення диктування угорською стороною близько 30 вимог, “які є безцеремонним втручанням у наші внутрішні справи” [182, 17-18]. ТУКЗ вимагало більшого – на адресу голови Держнацкомміграції М.Рудько від лідера ТУКЗ М.Ковача були надіслані тези із 21 пункту [229, 46-47].

Грудневе засідання згаданої комісії 1999 р. у резолюції чітко зафіксувало: “Українська сторона, розглянувши питання встановлення пам’ятного знаку на Верецькому перевалі на основі вивчення історичних засад цієї проблеми, зазначає: як показало опитування громадської

думки, місцеве населення неоднозначно сприймає, а представники певних політичних партій на місцях виступають проти встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі. З огляду на це встановлення пам'ятного знаку в попередньому вигляді є неможливим” [409].

Втім, аналіз архівних документів чітко засвідчує факт постійного тиску угорської сторони (на засіданнях змішаної українсько-угорської комісії з питань прав національних меншин) щодо будівництва пам'ятника протягом 2000-2001 рр. [260-261]. Крім цього, в засобах масової інформації за вказаний період розголосу набула ідея створення Притисянського району, що була висловлена у листі до Президента Л.Кучми від 25 січня 2000р. М.Ковачем. Притисянський район – це Берегівський, частина Ужгородського, Мукачівського та Виноградівського районів, де угорці складають більшість населення. Створення, власне, роздмухування самої ідеї такого віртуального району активно підтримувалось політичними силами Угорщини, зокрема головою партії “Фідес” Л.Ковером [600, 3].

Якщо українські патріотичні організації чітко висловили свою позицію недопущення акту глумління над народною пам'яттю, то з боку представників політичного русинства була повна підтримка угорських етнополітичних амбіцій. Власне, на вже черговому Форумі громадськості Закарпаття 7 грудня 1996 р. звучали слова підтримки спорудження доленосного пам'ятника на Верецькому перевалі. Крім звинувачень на адресу української держави, виступаючий С.Лендел запитував: “... що у нас мають робити націонал-галичани, а мадярам пам'ятника Арпаду покласти не дали? Нас обманюють, дурять, а закону ніякого немає” [193, 47]. В той же час політичне русинство із другої половини 90-х рр. втрачає колишню прихильність з боку обласної влади, тільки в окремих моментах ілюструється як вагомий фактор специфіки області в контексті домагання ВЕЗ. Так, на сесії обласної Ради 11 квітня 1996р. пропозиція Є.Жупана щодо інформування відділу у справах національностей та міграції про порушення прав русинів була відхилена абсолютною більшістю депутатського корпусу [114, 8, 10].

Активна антидержавницька позиція “тимчасового уряду” на чолі з І.Туряницею повністю дискредитувала русинський рух. Звернення до російського Президента в 1994 р. із вимогою скасувати договір 1945 р., меморандум Президентам США та Угорщини “Волю і демократію Закарпаттю” ілюстрували іноземні чинники політичного русинства [526, 11]. У заяві до Верховного суду України І.Туряниці, Ю.Думнича, П.Годьмаша в січні 1996 р. позивачі

вимагали скасування Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. про утворення Закарпатської області [314, 18]. І.Турянця на засіданнях сесій облради 1997 р. виступав із чіткими антиукраїнськими та антидержавними поглядами. Часто це виглядало комічно: “...мусимо давити на Київ, щоб дав замість “маловрядування” України, дав, розумієте, самоврядування справжнє. Поки ми із болота лиш “крякати” будемо”; “... що стосується України, котра тормозить, бо розбудова іде. Пікіруємо, а ми кажемо, що розбудовуємо.” Такі порівняння та образи щодо держави головуючий С.Устич різко критикував [121, 23, 53].

Турбувало політичних русинів і питання відновлення національності. І.Турянця скаржився на адресу голови облради С.Устича: “Кулько раз подавалисьме документи наші, в т.ч. і от депутата Жупана, Ви всьо віддавали у комісію, і изучали, і всьо ся кончало печально. Тисячі заяв, наприклад, підписаних на ваших (адміністрації) бумажках, що хотять вернути національність... Комісії цьої не було, я з тими тайстрами, розумієте, носився, толку не було” [123, 58]. І.Турянця вступив у дискусію з С.Устичем щодо дискредитації його в засобах масової інформації та ігнорування головою облради прохання про зустріч. Така позиція привела до участі в організації “лідером політичного русинства” І.Турянцею поряд із головою Ужгородської міськради С.Ратушняком, заступником голови партії справедливості С.Слободянюком та заступником голови ХДПУ В.Бедем пікету VIII сесії облради 11 серпня. Біля будинку Ради були розміщені 4 палатки. Вимоги пікетуючих зводились до недоцільності прийняття обласного бюджету, що значно урізував виплату зарплати жителям Ужгорода, звучала вимога переобрання голови обласної Ради [123, 105-107, 265].

Підготовка до виборів депутатів усіх рівнів навесні 1998 р. викликала непорозуміння етнополітичного характеру. Товариство угорської інтелігенції Закарпаття (ТУІЗ) виступили із зверненням до голови ЦВК М.Рябця, де висловлювали невдоволення фактом роз’єднання виборчих округів. Так, при встановленні виборчого округу №4 м.Чоп і 15 сіл із компактним проживанням угорців були виключені та приєднано частину Тячівського і Хустського районів, де угорці живуть дисперсно. Угорські села Ужтордського району (Малі Геївці, Павлове, Струмківка, Цеглівка, Добронь та ін.), на думку представників ТУІЗ, повинні бути приєднаними до виборчого округу №4. Найбільш радикально виступав М.Ковач. Він пропонував створити виборчий округ №1, до складу якого ввійшла б вся територія краю із компактно проживаючим угорським населенням. Румунське культурно-освітнє товариство імені Дж. Кожбука також виступило із заявою-протестом проти поділу румунського населення

на два виборчі округи в Тячівщині та Рахівщині [126, 51-53]. Згідно рішення облради 20 листопада 1997 р. “Про одномандатні виборчі округи по виборах народних депутатів” (п.1, ст.7 Закону “Про вибори народних депутатів України”) ЦВК пропонувалось утворити на території краю 5 одномандатних округів із врахуванням компактного проживання національних меншин та адміністративно-територіального устрою [126, 45]. Згодом позитивне рішення щодо округу №4 дало результат. 29 березня 1998 р. голова ТУКЗ М.Ковач став депутатом Верховної Ради України [457, 7].

До ВРУ за партійними списками КПУ також пройшов І.Мигович. Вже в листопаді 1998р. він виступав із трибуни ВРУ із закликом захисту русинів Закарпаття, вказував на агресивний менталітет галичан, через який русини опинились в стані асиміляції та вимушені заявляти про себе [599]. Поступ, власне, русинства на Закарпатті вже в 1996 р. зайшов в глухий кут. В серпні 1996 р. в м.Пряшеві (Словачина) Світова Рада русинів висловила недовіру І.Туряниці, як “провокатору в русинському русі”. 29 березня 1997 р. в м.Мукачеві на позачерговій конференції товариства підкарпатських русинів І.Туряниця був позбавлений будь-яких прав та повноважень. Виступаючі звинувачували його у привласненні оргтехніки та коштів, зволіканні із перереєстрацією товариства. Було обрано нове Правління та делегати на IV Світовий конгрес русинів в м.Будапешті. Співголовами стали І.Талабішка, Л.Лецович та І.Петровці [204, 69-70].

18 квітня 1997 р. товариство було перереєстроване у встановленому порядку, отримавши офіційну назву: “Общество подкарпатських русинів”. Метою товариства є “...консолідація всіх русинів, що проживають на Закарпатті та за його межами, на русинське етнокультурне відродження” [289]. Ця організація оголосила чітку етнокультурну орієнтацію на плекання традицій корінного населення краю. Зокрема, вже тоді члени товариства проводили підготовку до фестивалю русинської культури “Червена Ружа”, присвяченого 1100-річчю м.Мукачева. Поряд з цим в м.Ужгороді 4 квітня 1997 р. відбулась конференція прихильників І.Туряниці, які підтвердили його повноваження. 20 серпня вони зареєстрували організацію “Общество карпатських русинів”, серед завдань якого було “...перетворення сучасного Закарпаття в екологічно чисту, демілітаризовану заповідну зону”. Головна мета – офіційне визнання русинської національності в Україні. Показово, що символікою товариства стало полотнище із синьо-біло-червоних смуг [288]. Виникло Русинське науково-освітнє товариство, яке проводить науково-пошукову і видавничу роботу (голова – М.Макара) [296].

У складі новообраної облради вже не проявлялись заяви подібні до 1998 р. Однак, надходили ухвали та резолюції від русинських товариств. Так, 5 липня 1998 р. в м.Сваляві відбувся мітинг. Серед організаторів – голови осередків товариства карпатських русинів та ТУКЗ, добровольці, ветерани та афганці Свалявщини. У резолюції мітингу містились зовсім недоречні вимоги. Наприклад, щодо заборони прописки приїжджаючим в Свалявський район через безробіття та важке матеріальне становище жителів [238]. Від громадськості краю до депутатів облради надійшла “Заява-протест”, де відзначалось: “Надумали якусь окрему націю русинів, глаголять про якусь автономію, сіють ненависть і розлад в нашій краї”. У заяві зауважувалось про підтримку деякими російськими шовіністами, які розпалюють ворожнечу між східними та західними регіонами України, діяльності І.Туряниці та отця Д.Сидора. Правильно відзначали автори листа, що на V конгресі русинів мають взяти участь І.Чендей, П.Скунць, Ю.Герц, представники “Просвіти”, знані люди нашого краю [239]. Однак, такі пропозиції не були втілені в життя.

Про байдужість обласної влади до політичного русинства в кінці XX ст. свідчить той факт, що на сесії облради 8 грудня 2000 р. депутатський запит Є.Жупана щодо присвоєння ідентифікаційного коду русинам при майбутньому переписі був проігнорований депутатами. Не приймалось жодного рішення для захисту політичного русинства [240]. Обласна Рада народних депутатів обходила подібні випадки з боку представників русинства. Про це влучно констатовано в “Заяві об’єднання демократичних партій і громадських організацій області УНРЗ з приводу нового шабашу міжнародних та внутрішніх антиукраїнських сил на українському Закарпатті” – антиукраїнська задумка обласної Ради провалилась, бо “в русини записалось лише 36 закарпатців” [231, 110].

Відзначимо також про роль державної позиції щодо політичного русинства. Багато дискусій точилось через “План заходів щодо розв’язання проблем українців-русинів” за підписом віце-прем’єра КМУ І.Кураса від 7 жовтня 1996 р. З боку русинських організацій цей документ Держнацкомміграції викликав рішучі протести. Лідер “Общества карпатських русинів” І.Туряниця навіть оцінив його “неприкритим расизмом” української влади [230, 31]. Якщо уважно проаналізувати документ, виходячи із науково обґрунтованих положень теорії етносу, то позиція представників політичного русинства не витримує критики. По-перше, будь-яка унітарна держава повинна тримати під контролем чітко виражені прояви сепаратизму, що має зовнішньополітичні причини та канали існування. Тому, навіть не називаючи себе

русином, антидержавні акції будь-якого характеру мають бути контрольовані. По-друге, лідери товариств русинів є нечисельними і в основному борються самі між собою за фінансування та гранти іноземних інституцій, прихильність районних та обласної влади [441; 692]. По-третє, в середовищі закарпатських українців наразі переважає українська етнокультурна ідентифікація (96%) [273]. Деяка частина має бінарну етноідентичність (локальну русинську та українську загальноетнічну), зовсім мала частка – виключно русинську. Власне, останні й представляють синдром політичного русинства області. Тому роздмухувати питання “агресії” чи “расизму”, “етноциду” є нерациональним з точки зору історичного поступу та розвитку української нації. Власне, в “Плані заходів...” і відзначена позиція запобігання впливу сепаратистської діяльності лідерів політичного русинства, недопущення створення політичних структур із вираженими сепаратистськими проявами [327, 171].

Вимоги політичного русинства продовжували лунати на Форумах громадськості, акціях русинських товариств. На форумі громадськості Закарпаття 23 січня 1999 р. звучали заклики прийняти “врешті-решт” статус спеціальної самоврядної адміністративної території та забезпечити відновлення національності “русин” [222, 98]. Продовжувалась також робота по приверненню світової громадськості до русинства на Закарпатті. 24-27 червня 1999 р. в м.Ужгороді проходив V Світовий Конгрес русинів. Основний лейтмотив виступів на зібранні та в прийнятому “Зверненні V Світового Конгресу русинів до органів державної влади” – визнання русинської національності, внесення “русинів” до офіційного переліку національностей, припинення інформаційного блокування русинства, низка культурних заходів [182, 149]. Після проведення конгресу, вже в липні 1999 р. з’явилась чергова “депеша” до вищого керівництва іноземних держав. Це був лист Президенту Чехії В.Гавелу від “председателя Республиканской Партии Подкарпатской Руси” С.Ача. В листі, написаному російською мовою, знову піддавалась сумніву приналежність краю до України. Адресант твердив про “військове становище” Закарпаття та пропонував вибір: “якщо Підкарпатська Русь не возз’єднається із Чехією, то допоможіть (пан В.Гавел – М.З.) русинському народу добитись незалежності від України” [328]. В обласній пресі цей факт справедливо оцінювався як засіб окремих нечисельних представників політичного русинства домагатись визнання та фінансування [482].

Спроби повернутись та реабілітувати ситуацію початку 90-х рр. проявились у зверненні Сойму підкарпатських русинів до голови Закарпатської ОДА Г.Москаля з приводу обласної

символіки [323]. В серпні 2001 р. голова ОДА оголосив конкурс на прапор, герб та гімн області. Однак, через деякий час дію рішення від 30 серпня було призупинено.

Питання домагання обласною елітою створення ВЕЗ на всій території області, пройшовши величезну процедуру у вищих інстанціях держави, знайшло своє вирішення через десятиліття після бурхливих автономістичних інтриг. ВРУ 24 грудня 1998 р. був прийнятий Закон України “Про спеціальний режим інвестиційної діяльності в Закарпатській області”. 9 грудня 1998 р. Президентом був підписаний Указ “Про спеціальну економічну зону “Закарпаття”. Проте, інвестиційний проект спеціальної економічної зони “Закарпаття” мав виключно економічне обґрунтування. Територія СЕЗ “Закарпаття” обмежувалась Ужгородським районом, м.Мукачево загальною площею 737,9 га [224, 55, 58]. І тільки 22 березня 2001 р. Президентом Л.Кучмою був підписаний власне Закон України “Про спеціальну економічну зону “Закарпаття” [319]. Отже, довготривалий процес, що розпочався із кризи на теренах пострадянського простору на початку 90-х рр., знайшов своє логічне завершення в соціально-економічному проекті, працюючи на Україну та її населення. При цьому повністю відкидаються сепаратистські домагання в інтересах іноземних країн.

Таку агітацію проводили нечисельні групи, які мають підтримку за кордоном. Так, в 1999-2001 рр. агітація русинських товариств розгорнулася і через проведення 5-14 грудня 2001р. Всеукраїнського перепису населення. Основні аргументи висвітлювали газети “Подкарпатська Русь” та “Християнська родина”. Представники русинських товариств поширювали також листівки та календарі на 2002 р. із закликом “Запишися русином!”. До того ж за інформацією І.Петровця, на агітацію напередодні перепису населення Д.Поп отримав від П.Магочія “рівно п’ять тисяч доларів” для транспортних витрат (“на бензин”) [646].

Характерно, що навіть загальноукраїнська газета “Дзеркало тижня” опублікувала напередодні перепису розгорнуту публікацію про русинство на Закарпатті та проблему етноідентифікації українського населення краю [522]. Вже після проведення перепису представники русинства на сторінках “Подкарпатської Русі” говорили про фальсифікацію даних перепису [560]. Однак, відзначимо, що етноідентичність “русин” не була повністю проігнорована переписувачами під час акції Всеукраїнського перепису населення. Згідно кодифікатора органів статистики етніконім “русин” фіксувався як регіональна чи етнографічна назва українського етносу, поряд із поліщуками, гуцулами та ін. [315]. Таким чином, невдовзі

результати перепису 2001 р. засвідчили реальну кількість електорату русинських організацій краю – 10 063 чол. з числа постійного населення краю [350].

Відзначимо, що крім етнополітичної проблеми русинства, дестабілізації українсько-угорських стосунків на офіційному рівні через проблему встановлення пам'ятника на Верецькому перевалі, мала місце нестабільна політична ситуація в краї. Насамперед, через протистояння з весни 2000 до літа 2001 рр. команди голови ОДА В.Балоги та обласної організації СДПУ(о). Процес департизації привів і до загострення міжетнічної напруги.

Протиріччя прихильників голови ОДА В.Балоги та обласного осередку СДПУ(о) вилилось у мітинг, де звучали антисемітські гасла. Ця акція відбулась 26 червня 2000 р. в обласному центрі [332]. Втім цей ситуативний факт не набув масового розголосу і не справив якогось значного впливу. Зауважимо, що про сам факт антисемітських закликів на мітингові прихильників обласної влади проілюструвала на своїх шпальтах тільки газета “Соціал-демократ”. Також зазначимо, що на Закарпатті протягом 90-х рр. не фіксувались випадки вираженого антисемітизму. Виняток становив хіба-що випадок вандалізму над 57 надгробками на цвинтарі в м.Хуст психічно хворого громадянина В.Цяпця. Також у квітні 1996 р. в м.Ужгороді на старому кладовищі у мікрорайоні Горяни було зруйновано 116 надгробків єврейських поховань (порушено 4 кримінальні справи з приводу цієї акції). Комісія США по збереженню американської спадщини за кордоном і особисто співголова Американсько-Української Комісії з охорони культурної спадщини, конгресмен І.Столберг у своєму запиті твердили і про руйнацію мавзолею рабина в м.Сваляві та значно більше число зруйнованих могил (127) в м.Ужгороді. Однак з боку органів МВС ці факти не підтверджувались [220, 5-6].

В рамках протистояння обласної влади, лідерів В.Балоги та І.Іванча із СДПУ(о) погіршилися також стосунки із Берегівщиною, представниками райдержадміністрації очолюваної І.Гайдошем. Протиріччя з приводу визначення бюджетних показників, розподілу дотацій та субвенцій з обласного бюджету, інших економічних аспектів життя Берегівського району знайшло своє відображення у зверненнях від виборців району до депутата облради від Берегівщини та голови Ради І.Іванча та від депутатів усіх рівнів, голів сільських Рад, керівників району до виборців Берегівського району. В цих зверненнях підтримувались дії І.Гайдоша та критикувалась позиція І.Іванча [320; 322]. Ситуація була врегульована із призначенням на посаду голови Закарпатської ОДА краю Г.Москаля 2 червня 2001 р. [607]. Цю політичну конкуренцію оцінив колишній перший секретар обкому КПУ М.Волощук, який відзначив, що

це був конфлікт, який постійно назрівав “... між політичними силами і їх представниками, що намагаються командувати, розпоряджатися і розтавляти кадри в нашому краї, не аналізуючи наслідки цих дій і ефективність в економічному і політичному плані” [515]. У цьому протистоянні домінували локал-патріотичні мотиви команди голови Закарпатської ОДА В.Балоги.

Таким чином, в умовах української державності етнополітичні процеси на Закарпатті мали свої особливості. Насамперед, їх слід пов'язувати з інерцією домагань автономного статусу краю колишньою обласною комуністичною політичною елітою і радикалізацією окремих організацій та діячів політичного русинства. Крім того, в середині 90-х рр. проявилось протистояння між українськими громадськими організаціями, осередками політичних партій області та угорськими національно-культурними товариствами з приводу встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі в честь 1100-річчя віднайдення угорцями батьківщини. Кінець 90-х рр. також позначений протиріччями між облдержадміністрацією та Березівською райдержадміністрацією, політичними лідерами краю В.Балогаю, І.Іванчо та І.Різаком, І.Гайдошем, що створило несприятливий фон українсько-угорських відносин в області. Крім цього, були окремі ситуативно спровоковані прояви антисемітизму на адресу лідерів СДПУ(о).

Підводячи підсумки, можемо твердити, що кінець 80 – початок 90-х рр. був етапом протистояння націонал-патріотичних сил із партноменклатурною владою краю. Рішучий протест українських демократичних сил області привів до послаблення позицій комуністичної безнаціональної еліти. До початку 90-х рр. поряд із українськими організаціями активно виступала угорська інтелігенція краю, але остання із розгортанням кампанії політичного русинства стала на бік неокомуністичних сил. Це привело до дестабілізації етнополітичної ситуації в краї 1991 р. Обласна влада, товариство русинів та національно-культурні товариства національних меншин (за винятком румунів) домагались автономії області та створення угорського національного округу. Зміна геополітичної ситуації із становленням національних держав на пострадянському просторі стала зовнішнім чинником провалу політичного русинства.

Проте інерція домагання самоврядності знайшла своє продовження в умовах державної незалежності України. Зважена державна етнополітика, патріотична позиція українських сил краю звели нанівець партикулярні амбіції місцевої неокомуністичної еліти. Політичне

русинство в Україні зазнало фіаско і через діяльність русинських товариств етнокультурного спрямування. Воно також засуджене міжнародними конгресами русинів. Крім цього, етнополітичний розвиток краю 1991-2001 рр. позначений загостренням відносин між українськими та угорськими громадськими організаціями з приводу встановлення пам'ятного знаку на Vereцькому перевалі. Фактично це питання продовжує залишатись однією із вимог угорської сторони в рамках діяльності змішаної українсько-угорської комісії із прав захисту національних меншин. В останні роки через протистояння СДПУ(о) та обласної влади мали місце загострення відносин із представниками Берегівщини. Останнє, в ряді випадків, в засобах масової інформації розцінювалось як міжнаціональні протиріччя. Загалом етнополітична ситуація на Закарпатті протягом 1991-2001 рр. регулювалась в рамках державного правового поля.

РОЗДІЛ 4

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

В системі розгортання етнічних процесів протягом історичного часу важливу ланку займає етнокультурна трансформація етнічних спільнот. Безперечно, наявність культурного поліформізму як засобу соціальної адаптації етносів зумовлює культурно-просторові розмаїття етнічних культур та культури етносу [378, 143-144, 166]. Власне, тому на Закарпатті, де представлені ареали компактного проживання інших етносів (угорці, румуни, німці), етнокультурні процеси завжди зберігали чітко виражену специфіку як етнічної культури українців, так етнонаціональних меншин. В досліджуваній період проблема висвітлення етнокультурних процесів зумовлена врахуванням умов трансформаційного періоду (1989-1991рр.) та першого десятиліття державності українського етносу (1991-2001 рр.). Тобто, національно-демократичне відродження та становлення нової ідентичності української нації зумовили зміст та сутність перебігу етнокультурних процесів в середовищі українства Закарпаття.

З одного боку, національно-державний розвиток українського етносу “автоматично” працює на посилення національної свідомості населення України, етнічної самосвідомості українського етносу [669, 75]. Отже, встановлюється загальнонаціональна модель культури українського етносу. З іншого, в середовищі українства Закарпаття 1989-2001 рр. спостерігається бурхливий розвиток історико-етнографічної складової етнічної культури. Відродження історичної пам’яті славних і трагічних сторінок історії краю (міжвоєнний період, Карпатська Україна і т.ін.), збереження та плекання кращих зразків народної пісні, танцю, образотворчого мистецтва, традиційних зібрань, фестивалів виразно доповнюють палітру багатой етнічної культури українського етносу. Спроби представити цей пласт етнокультурного відродження закарпатських українців лідерами окремих організацій політичного русинства сепаратизмом “окремої республіки” зазнав краху з боку членів самих русинських організацій.

Крім етнокультурного розвитку українців Закарпаття, вагомого значення набув етнокультурний ренесанс національних меншин краю. Умови демократизації суспільства сприяли творенню національно-культурних товариств, які розгорнули активну роботу по відродженню власної етнічної культури. Нижче, на основі даних архівних матеріалів і

опублікованих джерел, дається аналіз змісту та перебігу етнокультурних процесів на Закарпатті 1989-2001 рр. Методологічним принципом аналізу є врахування динаміки етнокультурного виміру етнічних процесів через призму кількісних та якісних трансформацій в житті українців та етнонаціональних меншин області.

4.1. Етнокультурний розвиток українців Закарпаття.

Вже в рамках трансформаційного етапу 1989-1991 рр. визрівала проблема стимулювання розвитку рідної мови українців. 22 серпня 1989 р. Закарпатський облвиконком прийняв рішення на виконання постанови Президії Верховної Ради УРСР “Про заходи по реалізації постанови З’їзду народних депутатів СРСР “Про основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР”. Широкий комплекс практичних заходів щодо реалізації положень постанови зводився до головної мети – “здійснювати заходи по вільному розвитку і рівноправному використанню в області української мови та мов інших народів СРСР” [135, 79].

Кінець 1989 р. позначений активним впровадженням в життя Закону УРСР “Про мови в Українській РСР”. В області була створена комісія по розробці плану впровадження в області цього закону. Серед членів комісії були відомі науковці та громадські діячі краю – П.Чучка, В.Сливка, П.Лизанець, В.Габорець та ін. Окремим рішенням облвиконкому передбачалось ряд заходів щодо створення необхідних умов поширення української мови (вивіски, назви населених пунктів, офіційні бланки, печатки, штампи, товарні знаки) [136, 51-52, 54]. Однак, критичний аналіз тексту цих документів свідчить, що всі надписи мали дублюватись російською мовою [136, 51-52].

Крім сприяння розвитку української мови, вже в кінці 1989 р. було затверджено склад 14 цільових робочих груп по розробці комплексної програми розвитку української національної культури в області на період до 2005 р. Групи охоплювали весь спектр плекання національної культури – мова, освіта, музика, кіно, образотворче мистецтво, екологічне виховання. Так, професор П.Чучка очолив робочу групу по розширенню сфери застосування української мови та інших національних мов. Голова обласної організації товариства дружби і культурного зв’язку із зарубіжними країнами Ю.Джурджа – групу сприяння розвитку та пропаганді української національної культури за межами УРСР [151, 94, 96-97].

Створювались різнопланові національно-патріотичні громадські об'єднання. Обласне відділення республіканського товариства “Україна” було створено в лютому 1991 р. В статутному документі відзначалось, що товариство є “відділенням добровільної громадської самоврядної організації, яка діє у відповідності до Декларації про державний суверенітет України, Акту проголошення незалежності України, Конституції України, чинного законодавства України...” Основна мета товариства полягала у “національному відродженні, консолідації українців у світі...” Президію обласного відділення очолили В.Данканич і М.Поп [69, 114-115]. Представники обласних організацій протягом досліджуваного періоду були учасниками не тільки регіональних форумів, але й загальноукраїнських. Зокрема, таких представницьких як Конгреси українців, Всесвітні форуми українців, Всеукраїнські збори інтелігенції [59; 62; 74; 85; 154].

В грудні 1991 р. було створено обласну організацію Союзу українок – “... добровільну, громадсько-просвітницьку, позапартійну і позаконфесійну організацію, яка є спадкоємницею традицій Союзу українок, що діяв на Україні з 1917 року, на Закарпатті – в 20 – 30-х рр.” [150, 139]. Союз українок очолила О.Ганич, заступником стала Н.Вигодованець, головою секретаріату – Г.Божук. Було створено широку мережу Союзу українок по області (Ужгородська та Мукачівська міські, Свалявська райміська, Хустська, Тячівська міськрайонні, Перечинська, Великоберезнянська, Іршавська, Міжгірська районні, Ясінянська та Тересвянська сільські, Ужгородська університетська та об'єднання “Патент”). Навіть із здобуттям незалежності України серед числа виступаючих делегатів на Установчих зборах товариства звучали побоювання щодо формулювання самої назви “Союз українок”. Так, вчитель-словесник СШ №2 смт.Ясіня М.Никирка запропонувала назвати товариство “Жіночою спілкою” або “Жіночий союз”, бо “... назва “Союз українок” – це націоналістична назва...” Методист Інституту вдосконалення кваліфікації вчителів М.Гаврилюк також зауважила, що на Закарпатті національні питання сприймаються досить болюче, тому доцільно назвати товариство “Жіночий союз”, оскільки “наші вороги вчепляться за назву “Союз українок”. В таких умовах важливою стала репліка із робочої президії росіянина за національністю П.Пономарьова: “... чого ви так боїтесь назви “українець”, “українська”, “українське”? Гордиться надо ими” [150, 151, 158].

На початковому етапі активну позицію щодо впровадження української мови на всіх рівнях займала обласна організація товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка “Просвіта”,

її лідер професор УжДУ П.Чучка. Принагідно відзначимо, що через майже десятиліття, в 1998 р., до 70-річчя як “провідника в боротьбі за утвердження української мови державною, в розбудові і зміцненні української державності” П.Чучку було народжено Почесною Грамотою облдержадміністрації [107, 42]. Рішенням Ужгородського міськвиконкому від 28 лютого 1989р. була створена комісія по вивченню історії найменування вулиць, площ міста (голова – проф. І.Гранчак). Комісією було обговорено близько 90% назв вулиць та запропоновано перейменування цілого ряду з них. Вивіски, назви вулиць обов’язково оформлювались українською мовою [248, 43-44]. Так, в обласному центрі м.Ужгороді пл.Леніна була перейменована на пл.Народну, пл.Возз’єднання на пл.Петефі. Нове звучання отримували вулиці: Волошина (колишня Жовтнева), Корзо (Суворова), Капітульна (Кремлівська), Доманинська (Горького), Бачинського (Невського), Собранецька (Совецька), Брацайків (Першотравнева) і т.п. [247, 80]. Насамперед, це утверджувало історичну справедливість в плані формування національної української ідеї. Відтворюючи пам’ять етносу, відтак відбувається формування нового покоління, позбавленого тоталітарного пресингу радянської доби, коли імена видатних діячів замовчувались або таврувались як антигерої.

Поступово запровадження українського слова ставало практичною справою, насамперед, в культурно-освітній сфері, в засобах масової інформації краю, видавничій діяльності тощо. Однак, на цьому шляху були відповідні труднощі, пов’язані із небажанням окремих представників влади культивувати як українську мову, так символіку молодій держави. Давались взнаки і рудименти тоталітарного минулого. Депутати ВРУ національно-демократичного спрямування (М.Косів, С.Хмара, С.Павлюк, І.Заєць, Ю.Гайсинський та ін.) справедливо зауважували у зверненні до Президента Л.Кравчука, глави ВРУ І.Плюща та прем’єр-міністра України Л.Кучми: “... працівники, володіючи державною мовою і не користуючись нею в офіційних стосунках, сподіваються на відродження імперії та закріплення російської мови. Цей комплекс меншовартості носіїв української мови автоматично перекидається на українську державу” [198, 109].

У вересні 1993 р. у відповідь на урядову телеграму щодо ліквідації в державних установах та організаціях символів неіснуючого СРСР та УРСР з боку керівництва Закарпатської облдержадміністрації повідомлялось наступне – “... на більшості підприємств промисловості, транспорту, зв’язку впровадження нової символіки здійснюється повільно” [163, 92]. Наочна агітація (лозунги, плакати, вивіски) на заводі “Електродвигун”, об’єднанні

молочної промисловості, обласному телевізійному передавальному центрі, об'єднанні “Закарпаткнига”, обласному підприємстві автомобільної станції була виконана російською мовою із використанням символіки СРСР і УРСР. Організації “Союздрук”, Ужгородського м'ясокомбінату та ін. використовували печатки з гербами неіснуючої держави. Крім цього, вивіски із гербами СРСР були при вході до СШ №3 м.Ужгорода, обласного онкологічного диспансера, в приміщенні обласного ТСОУ так і не знято агітацію із закликами до виконання рішень XXVII з'їзду КПРС [163, 92-93]. Крім того, у листуванні на адресу Адміністрації Президента вказувались ряд порушень використання символіки України, збереження агітації та вивісок колишнього СРСР в 13 районах Закарпаття, порушення законодавства про використання державної мови [163, 95].

В грудні 1992 р. було прийнято розпорядження “Про реалізацію законів України “Про мови в Українській РСР” та “Про національні меншини в Україні”. В тексті цього розпорядження чітко зафіксовано припис використання державної мови та мов національних меншин в місцях компактного проживання етнонаціональних груп. Однак, особливості законодавства спонукали до наступної тези в тексті розпорядження, що аж ніяк не характеризує державу із сильними позиціями націєтворення: “Незнання громадянином української або національної мови не є підставою відмови йому у прийнятті на роботу” (?! – М.З.). Оскільки, як вказувалось нижче, після прийняття на роботу службова особа “повинна оволодіти мовою роботи органу чи організації в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків” [81, 149-150]. В таких умовах важко розмежувати “необхідний рівень” володіння мовою для виконання службових обов'язків.

В 1996 р. облдержадміністрація звітувала про стан виконання в краї вимог законодавства про мови. Зокрема, відзначалось, що діловодство ведеться українською мовою, відбулись певні зрушення у функціонуванні державної мови в медичних закладах, транспортних організаціях, в органах МВС, військових частинах. “В основному” маркування товарів, етикетки на підприємствах, написи на будівлях установ та організацій, науково-дослідні роботи здійснювались українською мовою [67, 117]. Втім, продовжували фіксуватись недоліки. Так, російською мовою залишались оформлені стенди, плакати, бланки на Буштинському заводі “Електроавтоматика”, райкіновідеомережі Тячівського району, на Великобичківському комбінаті, заводі “Конденсатор” Рахівського району, взуттєвій фабриці Хустського району, залізничної станції смт.Воловець, на підприємствах споживчої кооперації

Воловецького району, авто і залізничній станції м.Свалява, Свалявській автошколі, швейній фабриці Виноградівського району, ВВК “Патент”, заводі “Електродвигун” та ін. Прикметно, що на адміністративному будинку Чопської міської Ради народних депутатів надписи були виконані російською мовою, а на “височенному флагштоці” встановлений угорський національний прапор, в той же час державний пошарпаний стяг майорів у непримітному місці. Подібна ситуація в Берегівському районі. Вивіски колишнього СРСР зберігались в управлінні сільським господарством Тячівської райдержадміністрації та Дібровському відділенні ощадбанку. Діловодство обласного підприємства електрозв’язку “Закарпаттелеком” провадилося російською мовою, навіть, не видавши внутрішнього розпорядження про впровадження державної мови на підприємстві та структурних ланках на місцях [67, 118-119].

Зауважимо, що дедалі політизувалась проблема використання двомовних надписів в Берегівському районі, насамперед, через бездіяльність керівництва на місцях. Так, надписи окремих населених пунктів, вулиць, майданів, підприємств та організацій продовжували залишатись на російській і угорській мовах, а в м.Берегові “жоден надпис на 26 пам’ятниках і меморіальних дошках не відповідає вимогам чинного законодавства”. Також проблемними залишались заповнення карток хворих у лікувальних закладах області, веденні слідчих справ в органах МВС, що традиційно провадились російською мовою. Проблемою залишалось відсутність кіно та відеопродукції українською мовою, адже більше 80% кінострічок та відеофільмів були російською мовою, а видавництво “Карпати” через брак коштів в 1995 р. видало тільки 55,5 тис. прим. україномовної продукції (порівняймо із 462 тис. прим. в 1990 р. – М.З.). У ВНЗ I-II рівнів акредитації, ПТУ через відсутність підручників частина спецдисциплін продовжувала читатись російською мовою (“Автосправа”, “Машинобудування”, “Електротехніка”) [67, 119-120]. Якщо на початковому етапі державотворення актуальними були рубрики та передачі присвячені вивченню державної мови, її популяризація насамперед для російськомовного населення та представників національних меншин краю, то вже на середину 90-х років вони практично зникли із сторінок обласних та районних газет, радіо та телебачення.

В таких умовах патріотичну позицію каталізатора державотворчих процесів в етномовній сфері зайняли українські громадські організації краю, осередки політичних партій області. Зокрема, лідери товариств об’єднаних в УНРЗ (Ю.Балега, П.Чучка, В.Худанич, С.Бобинець, Н.Вигодованець, О.Борець, С.Біляк, І.Чендей, М.Вегеш та ін.) виступили із заявою

“Про антиукраїнську кампанію та мовну політику на Закарпатському державному радіотелебаченні”. Вони твердили, що на 78% українського населення краю відводиться тільки 54% ефірного часу, в той час як на 12% угорців – 33,3%. Крім цього, в угорських засобах масової інформації українське населення продовжує йменуватись русинами, а область – Підкарпаттям [181, 1-2].

В заяві УНРЗ вказувалось про факти непрофесійного виконання державної мови на обласному телебаченні: “Під виглядом “народної мови” ці “артисти”, що удають із себе підпилих кумів щотижня по кілька разів виходять у дуже дорогий ефір із вульгарними побрехеньками і управляються в тому, хто гірше перекрутить українську мову”. Представники УНРЗ вимагали припинити відкрити українофобію, розподілити ефірний час відповідно до відсотків етнонаціональної структури краю, Закарпатській облдержадміністрації відмовитись від підтримки політичних русинів та угорських сепаратистів [181, 2-3]. Однак, з боку обласної вдали послідувала лаконічна відповідь-пояснення: окремі кадри, анекдоти, картини з народного життя “звучать на всім зрозумілій народній говірці”, а відсоток подібного ефіру менший за 1 % [181, 5].

Лідери обласної організації КУН В.Гурзан і Я.Каричак також виступили із протестом та “глибоким стурбуванням” через стан виконання Закону “Про мови в Українській РСР”. Вони справедливо вказували, що в органах внутрішніх справ записи часто виконуються російською мовою, а в обласних, районних та місцевих органах влади “стало модним” говорити з людьми на місцевому “жаргоні” не найкращого зразка. Вони риторично запитували: “Чи не тому, що можновладці тим самим хочуть показати, що вони, а не якісь “зайди” тут господарі?” [179, 8]. Потрібно зауважити, що низка подібних зауважень, окремих нарікань характерна для першої половини 90-х років. Утвердження української державності поступовими кроками давалось взнаки. Вже наступного 1997 р. була затверджена постанова КМУ № 998 “Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови”. Відповідно до цієї постанови, законодавства про мови, міністерських наказів закладами культури і мистецтва Закарпаття спільно з громадськими організаціями краю, національно-культурними товариствами здійснювалась постійна робота по утвердженню державної мови.

Так, в бібліотеках краю були організовані постійно діючі книжкові виставки: “Наша пісня, наша мова не вмере, не загине”, “Барви рідного слова”, “Наш скарб – рідна мова”, “Мова моя солов’їна”, “З Кобзаревих джерел” та інші. В клубно-бібліотечних закладах області

проводились літературні і тематичні вечори, вікторини, свята української мови, усні журнали на теми: “Українська мова: історія і сучасність”, “Живі джерела рідної мови”, “Свято чистої краси – фольклор” [282]. Багатою та різноплановою стала обласна акція “Передаймо нащадкам наш скарб – рідну мову” в 1998 р. Зокрема, порадували тиждень дитячої та юнацької книги “Мова наша рідна – мова материнська”, конкурс “Учитель року – 98” в номінації “Українська мова і література”. Проведення круглого столу “І поки живе мова – житиме народ як національність”, конференції “Українська мова як державна в Україні”, заходи до 130-річчя товариства “Просвіта” вкотре акцентували увагу на українськості Закарпаття [79, 195-197; 100].

Резонансним стало проведення у навчальних закладах краю Тижня української мови в листопаді 1999 р., відзначення днів української писемності та мови. Протягом вересня-жовтня 1999 р. в навчальних закладах області презентувались стенди та виставки на теми: “З історії української літератури”, “Історія книжкової справи на Закарпатті”, “Нові літературні видання”, “Роль мови у формуванні молодого особистості”, “Пам’ятки давнього літописання” та ін. В смт. Міжгір’я було інсценізовано цікаву тематичну виставку “Літературна Міжгірщина”. В м.Свалява були проведені зустрічі старшокласників із активістами “Просвіти”. В школах Рахівського району проводились семінари “І поки живе мова – житиме й народ як національність”. В навчальних закладах Великоберезнянщини проведено усні журнали “Національні символи України”, в школах Перечинщини – журнали на тему “Від кирилиці – до Кобзаря”. Тижні книг проводились на Хустщині та Мукачівщині. В рамках позакласних заходів відбулись зустрічі з письменниками, мовознавцями, просвітянами; вчителі та учні шкіл спричинились до проведення фестивалів української пісні [236, 10-12].

Щорічними в краї стали традиційні відзначення річниці дня народження Т.Шевченка. Тематами літературно-мистецьких вечорів, дитячих ранків, вечорів поезії стали “Тарасові вінок”, “В сім’ї вольній, новій”, “Земний уклін тобі, Кобзарю” (до 186-ї річниці). Постійними стали проведення театралізованих свят української культури “Народні джерела”, пісенного фестивалю “Вечори над Латорицею”, конкурсів ім.М.Машкіна, гуцульських фестивалів на Рахівщині, фестивалів народної творчості “Карпатські візерунки”, “Музичне сузір’я Закарпаття” [282]. Так, з грудня 1993 р. по листопад 1994 р. в рамках обласного фестивалю народної творчості “Карпатські візерунки” було проведено місцеві (кущові), районні та обласні огляди-конкурси усіх жанрів народної творчості у 2 тури. Протягом цього фестивалю було проведено свято “Вертеп” в Хусті та Ужгороді, огляди-конкурси митців пензля, драматичних

колективів, виконавців народної та аматорської пісні, проведено обласну виставку виробів майстрів народної творчості, свято “Народні джерела” та “Вечори над Латорицею” [104, 207-208]. Тільки в м.Ужгороді у середині 90-х рр. налічувалось 70 майстрів народної творчості, 2 з яких мали звання “народних” [246, 88].

Відзначимо, що активна діяльність окремих фольклорних об’єднань заохочувалась і з боку обласної влади. В травні 1997 р. було нагороджено Почесною Грамотою Закарпатської облдержадміністрації за успіхи у “розвитку і пропаганді українського та словацького пісенного мистецтва та з нагоди відзначення творчої діяльності народного самодіяльного фольклорного чоловічого ансамблю “Бетяри”. Керівник ансамблю Й.Горват, учасники І.Баранчик, І.Крайникович, П.Міцовда, Ю.Віраг, В.Стойка та інші виконували репертуар більше 100 творів українського та словацького фольклору, різдв’яний “Бетлегем” Закарпаття XVII-XVIII ст. [66, 76, 79]. Цей творчий колектив неодноразово ставав переможцем обласних конкурсів “Вертеп”, був учасником та переможцем Всеукраїнського фестивалю “Ми діти твої, Україно” в Києві, фестивалів в Словаччині (1992-1993, 1995 рр.).

Координуючу позицію в плані збереження та систематизації народної творчості займав обласний Будинок (згодом – Центр) народної творчості [92]. В 1997 р. була створена експериментальна наукова творча лабораторія (філія Українського центру культурних досліджень) під головуванням В.Кобалю. Співробітники лабораторії, серед яких фольклорист І.Хланта, збирають та вивчають, публікують народнопоетичну творчість. Так, вийшли друком книги “Рости терен, рости...” (народні пісні з с.Арданово Іршавського району), “Через плин років...” (портрети відомих митців краю) і “Вчора була неділенька” (тексти та мелодії пісень), підготовлено до друку ще ряд видань живого народного фольклору [642]. Важливо, що дослідники в складних умовах модернізації українського суспільства зуміли виявити обдарованих інформаторів в селах Закарпаття.

Періодичне проведення фестивалів русинської культури “Червена ружа” обласним товариством подкарпатських русинів, на наш погляд (дистанціюючись від політичного популізму), також потрібно оцінювати як етнокультурний розвиток закарпатських українців. Адже, на святах виконуються пісні живою народною мовою, утверджуючи континуїтет етнічної традиції. В 1995 р. було проведено перше свято русинської культури “Червена ружа” [234, 5]. В кінці 2001 р. в Мукачеві у приміщенні драмтеатру за ініціативи благодійного фонду “Жінки-русинки Общества карпатських русинів” (голова М.Кучера) було проведено

літературно-музичний вечір “Дружба народів – мудрість та велич зусиль всього народу”. Жіночий хор “Ліра”, народна співачка О.Прокоп та аматор-співак С.Савчук-Середнянський, колектив коломийкарів з Хуста “Зелена папороть” відтворили традиційну народну пісню закарпатців [703].

Подібно до плекання народної пісні українців Закарпаття заслугою русинського науково-освітнього товариства було видання двох томів збірників “Руснацький світ”, де представлені зразки народних говірок, зібраних П.Лизанцем, іншими дослідниками; народнопісенної творчості, віршів сучасних майстрів слова, що вважають себе самобутніми русинами. Серед останніх письменник-модерніст В.Фединишинець, письменник В.Сочка-Боржавін, народні поети І.Калинич, А.Даліда, В.Молнар, М.Чекан, Т.Керча, М.Кеминь, Н.Глеба, Н.Русинка, Р.Пищальник, В.Танчинець та інші. В цьому аспекті видання поезій І.Петровця також підкреслюють виключно народні корені закарпатоукраїнської культури. Проведення вечорів пам’яті видатних закарпатських культурно-освітніх та громадсько-суспільних діячів (О.Духновича, А.Добрянського, М.Лучкая та ін.) товариством карпатських русинів мало також культурно-просвітницьке спрямування. Вважаємо, що потрібно акцентувати увагу власне на такому рівні “русинської проблематики”, адже він тільки виразно доповнює багату палітру загальноукраїнського етнокультурного тла. Ця тема потребує окремого науково виваженого дослідження. Наразі зауважимо, що гіперполітизація цієї “проблеми” під приводом ініційованих русинськими товариствами зібрань як дискусії з русинських питань (1999 р.), конференції “Місце і роль підкарпаторусинської нації в суверенній Україні”, “За об’єктивний погляд на події в Підкарпатській Русі – Закарпатській Україні 1944-46 рр.”(2000 р.) і т.д. не сприяє виваженому та плідному розвитку народної традиції закарпатців [259-260].

Зауважимо, що політизація етнокультурних відмінностей Закарпаття в умовах становлення української державності, нової ідентичності української нації є наразі недоцільною. Адже український етнос вступив у фазу державотворення. Так, до першого десятиліття української державності було проведено комплекс заходів етнокультурного змісту. В музейних установах краю повсюдно були організовані експозиційні комплекси, що висвітлювали шлях до незалежності України. В обласному краєзнавчому музеї було розширено експозицію “До тебе, мати Україно”. В клубно-бібліотечних установах краю проходили літературно-музичні тематичні вечори, диспути, читацькі конференції на теми: “Є

така держава – Україна!”, “Для всіх одна – єдина наша Україна”, “Що дала нам незалежність?”, “Духовні скарби України”, “Живи, Україно, для краси, для сили, для правди, для волі”. З листопада 2000 р. по травень 2001 р. в області відбувались заходи за програмою другого Всеукраїнського огляду народної творчості до 10-ї річниці незалежності [281].

Огляди в 477 закладах культури області (більше 30 тис. учасників, об'єднаних у 3096 аматорських колективів; 12599 творів 2504 авторів, 1169 фоторобіт 108 майстрів) завершилися відкриттям обласних виставок образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва в художньому музеї ім. Й.Бокшая та музеї народної архітектури і побуту 1 червня 2001 р. та наступного дня заключним концертом кращих аматорських художніх колективів різних жанрів в облмуздрамтеатрі та театрі ляльок в м.Ужгороді. Також проводилися масові культурницькі заходи, фестивалі, конкурси приурочені до ювілею незалежності [281].

Крім цього, відповідно до загальнодержавних програм, розпорядженням голови Закарпатської ОДА (квітень 2000 р.) дедалі активніше звертається увага на формування етнічної самосвідомості, національної свідомості, поваги до держави, культурної спадщини українства, любові до рідної землі. Задля цього обласними мистецькими колективами систематично проводяться заходи, що сприяють формуванню демократичного світогляду, естетичного сприйняття мистецьких творів. До прикладу – “Андрійкова школа етики”, тиждень “Театр і діти” в обласному театрі ляльок, в Ужгородському училищі культури працював клуб правових знань “Щит і меч”, проводилися зустрічі з працівниками правоохоронних органів. В обласній бібліотеці для юнацтва, в молодіжному клубі “Орієнтир” юнаки мали можливість зустрітись із фахівцями-юристами, лікарями, психологами. Традиційним протягом недавнього часу стало відзначення свята Дня матері, в обласній дитячій бібліотеці – під назвою “Є у кожної дитини матінка єдина”, Перечинській районній бібліотеці – “Уклін, тобі мамо!” [277]. Таким чином, загін працівників мистецько-культурних закладів, клубно-бібліотечних установ спільно з батьківськими комітетами, навчальними закладами районів області, громадськими та благодійними організаціями спричинились до необхідної та нагальної програми патріотичного виховання. Такий підхід в умовах подолання “постколоніального синдрому” є виправданим з точки зору формування морально здорового і національно свідомого покоління українців.

Відзначимо також роль українського музично-драматичного театру в м.Ужгороді. За роки творчої діяльності колективом було поставлено більше 450 вистав світової, сучасної та

класичної української драматургії. В колективі працювали 2 народних артисти України, 4 заслужені артисти України, 1 заслужений працівник культури України. Обласна філармонія, в якій працює Закарпатський народний хор, камерний оркестр, ансамбль “Гармонія” виконував закарпатський фольклор, твори українських та закарпатських композиторів. У філармонії працювало 3 народних артисти України, 1 заслужений діяч мистецтв та 10 заслужених артистів України. Потрібно вказати на роботу камерного хору “Кантус” управління культури ОДА. В умовах української державності він пропагував вокально-хорове мистецтво на Україні і за кордоном. Колектив створив біля 50 концертних програм [280]. Концертними програмами за досліджуваний період радували народні артисти України І.Попович, С.Гіга, Н.Копча та ін.

Окремо варто зупинитись на проблемі формування бібліотечних фондів, врахування питомої ваги україномовних видань. На цю проблему звернув увагу голова крайового товариства “Просвіта” П.Федака. Він справедливо констатував, що русифікаторська політика комуністичної системи “знайшла свій вияв і у виховному процесі через книжку, яка у всіх цивілізованих народів на всіх етапах їхнього історичного розвитку була важливим чинником формування національної свідомості, збереження і розвитку рідної мови й культури” [689].

Про це переконливо свідчать статистичні факти. В 1991 р. до області надійшло 53,5% літератури російською і 44,2% українською мовою. У 1992 р. фонди бібліотек Закарпаття нараховували 8 млн. 463 тис. примірників, з яких російською мовою – 57,2%, а українською – 42,2% [419, 22]. Наступного року книжковий фонд бібліотек збільшився до 8,7 млн. екземплярів в основному за рахунок української книжки. Оскільки відсоток україномовної літератури збільшився до 53,5%, а російськомовної зменшився до 46,7% [418, 39]. Вже на 1995р. співвідношення української та російської книжки становило відповідно 40,1% та 59,9% [689].

Ці статистичні дані засвідчують проблематичність утвердження українського слова на регіональному рівні. А вже 1997 р. в 592 бібліотечних установах краю було наявно 3200 тис. примірників українською мовою (41,9%) та 4102 тис. російськомовних екземплярів (53,2%) [220, 109]. Станом на 2001 р. обсяг літератури в бібліотеках області становив 7242186 екземплярів, з яких – 2983921 українською мовою (41,2%), в той час російськомовна книжка представлена 3 795487 екземплярами (52,4%) [608, 73]. Картина в плані забезпечення української книги в бібліотеках краю далека від задовільної. Продовжується масована русифікація українського споживача друкованого слова. В такій ситуації важлива заслуга

окремих загальноукраїнських видавництв (“Основи”, “Либідь”, “Критика”), обласних видавництв (“Карпати”, “Закарпаття”, “Патент”, “Мистецька лінія”, “Колір прінт” та ін.), науковців, митців художнього слова, щирих меценатів завдяки яким поступово утверджується історична місія українського друкованого слова.

Становлення української державності поставило на порядок денний проблему виховання та навчання українською мовою. Ця обставина сприяла зменшенню російськомовних шкіл та дошкільних навчально-виховних закладів, вивченню державної мови представниками національних меншин краю. В 1989 р. в області функціонувало 686 загальноосвітніх шкіл. З них в 563 навчання проводилось українською мовою, в 19-ти – українською та угорською, в 2 – трьома мовами (українською, російською та угорською), 10 – українською та російською. Важливим моментом було те, що в 1986/87 навчальному році українською мовою навчалось 164,1 тис. учнів (80,8%), а в 1989/90 % - 165,2 тис. (81%) [35, 46-47]. Тобто, зростання кількості учнів, що навчались українською мовою відбувалось вже в радянський час. Однак, зауважимо, попри декларацію змішаного україно-російського навчання, звично пріоритет надавався російській мові, особливо у містах Ужгороді та Мукачеві.

Із утвердженням українського державотворення в області відбувалось розростання мережі денних загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання. Вже 1992 р. на Закарпатті їхня кількість становила 574; крім цього функціонувало 20 українсько-російських, 20 українсько-угорських, 7 російсько-угорських, 3 російсько-румунські, 3 українсько-російсько-угорські школи. Протягом 1989-1992 рр. в 10 школах з російською мовою навчання було відкрито класи з українською мовою навчання, також українська мова та історія (поряд із вивченням історії рідного краю, етнографії та фольклору, історії угорців та румунів) розпочала викладатись в румунських та угорських школах краю. Такі показники свідчили про “збільшення інтересу для вивчення української мови. Зараз (1992 р. – М.З.) українською мовою навчається понад 80% учнів загальноосвітніх шкіл” [190, 12, 14]. Вже 1992 р. в краї залишилось тільки 4 школи, де навчання здійснювалось тільки російською мовою (2 в м.Ужгороді, 2 в м.Мукачеві). В той же час виникла проблема перекваліфікації російських філологів на українських, яких не вистачало [191, 40, 42]. Про прогресивні наслідки українського шкільництва переконливо свідчать наступні дані: якщо в 1991 р. в області функціонувало 547 шкіл з українською мовою викладання (164 тис. учнів або 81%), то в 1997 р. кількість шкіл

становила 583 (177,5 тис. учнів або 85,3% від загального числа). Практично у всіх школах національних меншин, навчальних закладах I-II рівня акредитації, ПТУ викладалась українська мова. Крім цього в 1997 р. вже функціонувало 15 українсько-російських шкіл, 29 українсько-угорських, 2 українсько-словацькі [220, 109].

Відначимо також важливий момент – співвідношення розподілу учнів денних середніх навчальних закладів з українською мовою навчання за місцем проживання (місто-село). Так, 1999 р. в містах українською мовою навчалось 64257 учнів (84,3%), а в сільській місцевості краю – 110971 учень (86,2%). З іншого боку, в містах російською мовою навчалось 3704 учні (4,8%), а в селах тільки 370 учнів (0,3%) [369, 35]. Це ще раз підтверджує традиційну українську сутність села, його роль у подоланні маргінальної або експортної зросійщеної культури. Наступного 2000 р. кількість учнів, які навчались українською мовою зменшилась на 534 учні (всього 174 694 учні або 85,7%), а тих що навчались російською на 638 учнів (всього 3436 учнів або 1,6%). Причина ситуації в негативних демографічних процесах, зменшенні природного приросту та міграційному зменшенні населення. Зауважимо, що за період 1999-2000 рр. зменшилась також кількість учнів, що навчались угорською та румунською мовами. Виняток становила словацькомовна освіта, кількість учнів із 87 збільшилась до 102 [369, 35].

Водночас з кожним роком помітною є тенденція збільшення числа шкіл з українською мовою викладання. В 2001 р. із 708 шкіл області в 580 навчання велось українською мовою, в 27 – українсько-угорською, в 1 – українсько-російсько-угорською, в 14 – українсько-російською, в 1 – українсько-російсько-румунською, в 2 – українсько-словацькою; у 8 гімназіях та 3 ліцеях учні також отримували освіту українською мовою [608, 65-66]. Це має особливе значення з точки зору вдосконалення української системи шкільництва області.

Відзначимо, що вища освіта в області (за винятком 6-ти угорськомовних груп в ПТУ №11 та Закарпатського угорського педагогічного інституту м.Берегова, окремих угорськомовних груп у вузах краю) отримується українською мовою. З іншого боку, в 424 (84,8%) із 500 дошкільних закладів області виховання ведеться українською мовою, в 9 – українсько-угорською та 1 – українсько-німецькою мовами [455, 2]. Власне, такий підхід забезпечить виховання патріотично налаштованого молодого покоління українців Закарпаття.

Високі числа відсотків свідчать про прогресивний поступ у розвитку і функціонування української мови. Зауважимо, що на фоні загальноукраїнських процесів подолання постколоніального стану в освітньо-культурній сфері ситуація на Закарпатті була порівняно

сприятливою. Так, 1990 р. в Україні тільки 40%, а в 1998 р. 71,7% проводилось виховання в дошкільних закладах українською мовою, тільки 65% учнів навчалися українською мовою [235, 61-62]. Ситуація, коли 40% учнів держави навчається російською мовою, а 90% ефірного простору заповнено тією ж мовою є загрозовою з точки зору руйнування етнонаціональної ідентичності, національної безпеки загалом [559, 266, 268]. В 2001 р. на Закарпатті функціонували 3 школи виключно з російською мовою викладання, крім цього більше 10 шкіл, де навчання проводиться змішаною російсько-українською мовою. Це – переважно в містах області як наслідок ревного ставлення російськомовного населення та представників емігрантських груп та національних меншин краю до “загальнозрозумілої” мови. Потрібно погодитись із зауваженням Г.Скрипник, що проблема “деколонізації міського лінгвокультурного середовища” в Україні має вирішуватись державною політикою через засоби маскультури, освіти, професійної культури, всіма елементами інформаційно-комунікаційних систем [657, 378]. В таких умовах вкрай вагомим значення набуває відродження історичної пам’яті народу, патріотичне виховання в контексті діяльності громадських організацій свідомого українства. В цьому плані важливим каталізатором етнокультурного розвитку українців стало створення в 1990 р. та активна діяльність протягом всього досліджуваного періоду крайового товариства “Просвіта”.

Постановою Ради Ужгородської територіальної організації Народного Руху України від 21 вересня 1990 р. було задекларовано проведення 23 грудня установчої конференції по відродженню на Закарпатті товариства “Просвіта” [325, 3]. 23 грудня 1990 р. на установчій конференції 187 делегатів з міст та районів області ухвалили відновлення діяльності “Просвіти”, Статут організації. У Статуті зафіксовано, що “Просвіта” є “добровільна, самодіяльна культурно-освітня громадська організація, яка є спадкоємцем і продовжувачем традицій “Просвіти” 1920-1938 рр” [334]. 23 квітня 1991 р. Статут крайової “Просвіти” був зареєстрованим виконкомом обласної Ради народних депутатів. Головою товариства став П.Федака. У спискові засновників товариства відомі культурно-освітні та громадсько-політичні діячі краю – П.Федака, Ю.Керекеш, Ф.Сас, Г.Божук, М.Басараб, В.Олашин, В.Зілгалов, М.Бандусяк, М.Джанда [141, 190, 208, 212].

Голова товариства відзначав, “що нас чекає щоденна праця – ми знали, але що вона буде такою тяжкою – не могли передбачити навіть найбільші реалісти” [690, 9]. Дійсно, серед декларованих статутним документом завдань і основних напрямів діяльності товариства були

збереження та примноження культурних надбань, наукове вивчення історії і культури краю, організація наукових конференцій, видавнича діяльність, створення архіву та бібліотеки, народознавчого центру, сприяння відродженню традицій і звичаїв закарпатських українців [141, 191-192].

На шляху до утвердження провідних позицій крайової “Просвіти” стояла й проблема повернення Народного Дому товариства в м.Ужгороді, де за радянських часів розмістили Будинок офіцерів. Перипетії довкола повернення історичної будови товариства зумовили накопичення цілої справи на 93 аркушах в Архівному відділі Ужгородської міськради. Це – низка листів-звернень, архівних довідок, скарг, протоколів і актів тощо [241]. Спочатку відбувся компроміс із військовими (1 листопада 1991 р.), згодом тривалий період судових, адміністративних клопотань, нарешті рішення сесії Ужгородської міської Ради від 30 вересня 1997 р. ухвалило факт історичної справедливості повернення Народного Дому “Просвіти”.

Не дивлячись на труднощі організаційного характеру “Просвіта”, здійснила по-суті революційні зміни в крайовій культурі. Протягом 90-х рр. було видано більше 40 окремих видань. Це праці П.Федаки, М.Токаря, Л.Белея, Й.Баглая, М.Гурзан та ін., календарі та наукові збірники “Просвіти”, перевидання праць міжвоєнного періоду, збірники казок, пісень [690, 28-30]. Створення бібліотеки при товаристві, де зосереджено рідкісну краєзнавчу літературу сприяє освітньо-виховному процесу, адже студенти, вчителі, викладачі вузів щораз звертаються до просвітнянської книгозбірні. Однак, найважливіший аспект діяльності товариства протягом 90-х рр. – це організація масових науково-практичних форумів та літературно-мистецьких акцій. Їх тематика – донесення до широкої громадськості краю імен відомих митців, письменників, суспільно-громадських діячів краю у минулому. Красномовно про це свідчить 110 масових культурно-просвітницьких заходів протягом десятиліття діяльності (1990-2000 рр.) [690, 19-27].

Діяльність “Просвіти” крім, обласного центру та міст краю, поширена і в селах. Зокрема, вагомою подією став святковий вечір 6 лютого 1998 р., присвячений 73-річчю заснування в с.Сторожниця Ужгородського району читальні товариства “Просвіта”. На святі виступали відомі діячі “Просвіти” П.Федака, О.Росул, М.Банник, М.Токар, С.Пойда, було зіграно виставу “Сторожницькі вечорниці”, звучали українські та словацькі народні пісні [690, 26-27]. З високими досягненнями в царині культурного життя області зустріли просвітняни 10 річницю незалежності України. Зокрема, свідченням високої місії крайового товариства “Просвіта” у

розвитку культури, освіти, науки та громадського життя є президентська нагорода 21 серпня 2001 р. орденом “За заслуги” III ступеня голову товариства П.Федаку [480].

Розглядаючи питання етнокультурного розвитку українців Закарпаття протягом 1989-2001 рр., відзначимо важливий елемент відродження історичної пам'яті істориками, письменниками, суспільно-громадськими діячами краю. Фактично протягом 90-х рр. було повернуто із забуття ім'я президента Карпатської України А.Волошина, славної сторінки в історії Закарпаття – Карпатської України (осінь 1938 – весна 1939 рр.). До цього значною мірою спричинились творчі потуги істориків М.Вегеша, В.Худанича, П.Федаки та ін. Зауважимо, що крім цілого ряду окремих наукових видань, вченими на сторінках періодики області висвітлено тріумф і трагедію тих подій, що має виняткове освітньо-виховне значення. Міжвоєнний період в історії досліджений вченими І.Гранчаком, І.Ліхтеєм, В.Керецманом, М.Палінчаком, В.Лемаком, П.Ференцом, М.Токарем та іншими. Гортиська окупація та її наслідки висвітлені в працях О.Довганича та Р.Офіцинського. Проблема сталінського режиму, репресивні акції щодо закарпатців, їхні долі протягом тривалого часу скрупульозно досліджували в рамках підготовки книги “Реабілітовані історією” відомі історики О.Хланта та О.Довганич. Народознавча тематика Закарпаття стала предметом наукових та науково-популярних студій М.Тиводара, І.Сенька, І.Хланти, Ю.Чорі та ін. Вони активно висвітлювали результати власних студій, доносили багатий етнографічний скарб українства краю на сторінках обласної періодики, радіо та телебачення.

Важливою подією стало видання двох томів праці “Нариси історії Закарпаття” (1993, 1995), посібників з історії краю В.Олашина, Ю.Мудри. Виняткової ваги набула популяризація Д.Данилюком історії Закарпаття, імен видатних діячів – вихідців із Закарпаття. Результат його роботи – видані окремі монографії, сотні наукових та науково-популярних статей, участь у науково-практичних конференціях, підготовка молоді когорти дослідників історії, історіографії Закарпаття. Праці І.Хланти “Література Закарпаття XX століття” (1995), “Педагоги-науковці” в 2-х частинах (В.Туряниця), “Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX-XX ст.)” В.Гомоная, “Діячі історії, науки і культури Закарпаття” (1998, 1999) Г.Павленка, “Енциклопедія Підкарпатської Русі” І.Попа та інші стали надбаннями у розвитку збереження та примноження крайової етнокультурної спадщини. Адже на цих працях зростають і зростатимуть нові покоління.

Чільне місце в організації науково-пошукової роботи краєзнавчого плану зайняв НДІ карпатознавства УжНУ. За 9 років роботи (1992-2001 рр.) інститут зосередив значний науковий потенціал, видання 13 тематичних випусків збірника праць “Карпатика” проілюструвало вагомим напрацюванням в царині дослідження історії краю [391, 313-321]. Інститут карпатознавства неодноразово ставав ініціатором, організатором проведення науково-практичних зібрань, що безперечно стимулювало творчі пошуки молодих вчених, викристалізовувало концептуальні аспекти новітньої історіографії Закарпаття.

Проведення міжнародних конференцій – важлива складова утвердження колективної думки делегатів подібних форумів. Ще на зорі незалежності конференція “Українські Карпати: етнос, історія, культура” засвідчила однаковість думок солідних науковців щодо української етнічної належності закарпатців. Проведена конференція “Українська мова на Закарпатті: у минулому і сьогодні” 5-6 травня 1992 р. також розсіяла туман довкола різного білянаукового тлумачення термінів “русин” та “українець”. У зверненні до громадськості краю учасники наукового форуму однак вимагали відмежування від політизації русинства [318, 8]. Наступного року на міжнародній конференції “Культура Українських Карпат: традиції і сучасність” в тексті ухвали учасників зібрання рекомендувалось органам державної влади відмовитись від довільного вживання понять “закарпатський народ”, “народи Закарпаття”, “закарпатська мова” [336, 647]. Загалом протягом 90-х рр. відбулось більше трьох десятків науково-практичних конференцій, зібрань, тематикою яких були проблеми міжетнічного контактування, державного регулювання міжетнічних відносин, етнополітичних змін в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, форуми, присвячені видатним історичним діячам краю тощо [589, 132-133]. Безперечно, що опублікування матеріалів подібних наукових зібрань, висвітлення їх діяльності на сторінках преси, популяризація висновків науковців в загальноосвітніх школах, ВНЗ різних рівнів акредитації сприяє пізнанню історичної долі, української етнічної сутності закарпатців.

Таким чином, етнокультурний розвиток українців Закарпаття протягом досліджуваного періоду зазнав вагомим вдосконалення. Відбувалась реалізація законодавства щодо активного впровадження української мови як державної. Попри деякі труднощі державна мова стала ментальним чинником державотворчих процесів на теренах краю. Створення та діяльність українських патріотичних громадських організацій, відродження крайової “Просвіти” активізували етнокультурні процеси українства в громадсько-організаційній та культурно-

мистецькій сферах. Порівняно із загальноукраїнськими етномовними процесами в освітньо-виховній царині в області (поряд із школами та дитсадками національних меншин) функціонує та вдосконалюється україномовна система освіти і виховання. Однак, негативним елементом утвердження українства є труднощі в бібліотечній галузі, поширення українського друкованого слова. Поряд з цим відбувались масові культурницькі акції, заходи, творчі зібрання, що сприяли національно-патріотичному вихованню молоді. Відродження історичної пам'яті істориками та митцями художнього слова краю, проведення науково-практичних форумів, конференцій є невід'ємними складовими етнокультурного ренесансу українства Закарпаття в незалежній українській державі. Справа майбутнього – зберегти наявні та примножити ці важливі досягнення.

4.2. Етнокультурні процеси в середовищі національних меншин області.

В умовах трансформаційного періоду (1989-1991 рр.) та першого десятиліття української державності (1991-2001 рр.) відбувались різнопланові процеси творення етнонаціональної культури етнічними і національними групами Закарпаття. Демократизація суспільства, становлення плюралізму в суспільно-політичній площині спонукало активістів – представників національних меншин витворювати складові задоволення та захисту етнокультурних запитів національних груп краю. Насамперед, через наступну структуру етнокультурного життя представників національних меншин Закарпатської області:

- національна освіта і виховання;
- інформаційне поле (бібліотечні фонди, преса, радіо, телебачення);
- професійна та художньо-самодіяльна культура (театри, клубні установи, музеї, колективи художньої самодіяльності);
- культурно-пропагандистські заходи, свята і фестивалі;
- діяльність національно-культурних товариств;
- духовно-релігійні потреби (“національна” церква).

Проаналізуємо головні тенденції, кількісні та якісні показники етнокультурного розвитку національних меншин краю за досліджуваний період. Такий підхід дозволить на загальному тлі етнокультурного життя збагнути зміст етнокультурних трансформацій національних груп Закарпаття в незалежній Україні.

4.2.1. Угорці.

Угорська національна меншина Закарпаття є найбільш чисельною і представляє компактні ареали проживання в Берегівському, частково Ужгородському та Виноградівському районах. Природньо, що найбільш суттєві зміни етнокультурного плану протягом 1989-2001 рр. стосуються саме угорців краю.

В загальній структурі розподілу шкіл за мовами навчання в 1989 р. було 55 шкіл з угорською мовою викладання, 19 – українсько-угорською мовами, 10 – російсько-угорською мовами і 2 – з українсько-російсько-угорською мовами викладання [35, 46]. Починаючи з 1989 р. система угорськомовної освіти постійно вдосконалювалась. Так, 1 вересня 1989 р. було відкрито середню школу з угорською мовою навчання в с.м.Солотвино Тячівського району. Того ж року відкрито групи з угорською мовою навчання в 2 дошкільних дитячих закладах в Ужгороді, окремі групи в м.Мукачеві, м.Виноградіві, с.м.Вишкове, с.Шаланки. Також було враховано побажання батьків про відкриття 6 груп з угорською мовою навчання в двох ПТУ м.Берегове, а ПТУ №14 м.Виноградіві угорська мова і література, історія Угорщини вивчалась факультативно. Зауважимо також, що в усіх школах з угорською мовою навчання вивчався курс “Історія Угорщини”, було видано спеціальний підручник [164, 96].

Вже 1992 р. система угорськомовної освіти вдосконалилась. Мережа шкіл з угорською мовою навчання складалась з 59 шкіл; в 20 навчання проводилось українською та угорською мовами, 7 – російською та угорською, 3 – трьома мовами (українською, російською та угорською). Факультативне забезпечення вивчення угорської мови проводилось в 26 школах з українською та російською мовами навчання, в 1 школі з румунською мовою навчання [190, 12-13]. Відповідно до “Державної програми відродження і розвитку освіти національних меншин в Україні на 1994-2000 рр.”, затвердженій 3 червня 1994 р., передбачалась оптимізація мережі навчально-виховних закладів відповідно до національного складу регіонів України, підготовка та перепідготовка національних педагогічних кадрів, проведення широкої організаційної роботи в розвитку мережі навчально-виховних закладів національних меншин, вдосконалення навчально-методичного комплексу шкіл та ін. [207, 30-45]. Обласне управління освіти Закарпатської ОДА інформувало Міністерство освіти про те, в області станом на 1994 р. функціонувало 8,8% шкіл з угорською мовою навчання, а частка дошкільних навчально-виховних закладів становила 7,6% [207, 46]. Важливо, що ще в жовтні 1993 р. роботу управління належно оцінив Форум угорців Карпатського регіону [207, 47]. А обласний

Інститут методики навчання і виховання, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів видав “Програми і методичні рекомендації з української мови для угорськомовних шкіл I-IV років навчання”, проведено відповідні семінари щодо перепідготовки вчителів української мови угорськомовних шкіл, було підготовлено до друку посібники для учнів 1-2 класів, подано їх до Міністерства освіти України [171, 22].

У вересні 1994 р. було відкрито спеціальні угорські педагогічні курси. В Ужгородському училищі культури відкрито авторське відділення, де навчалась група студентів угорської національності. З 1 жовтня 1994 р. на базі угорського театру в Берегові було відкрито дитячу театральну студію [171, 22]. Зауважимо, що відповідна оптимізація угорськомовної навчально-виховної системи краю – результат роботи періодичних засідань українсько-угорської змішаної комісії з питань забезпечення прав національних меншин, ліберальної політики України до етнокультурного розвитку національних груп. Результати переконливо свідчать про успіхи угорськомовної системи освіти на Закарпатті. Так, в 1997 р. угорською мовою навчались 21,1 тис. учнів (10,1%), навчально-виховний процес забезпечували 98 шкіл (в тому числі із двома-трьома мовами навчання). Крім цього, 1309 учнів вивчали угорську мову факультативно. Прикметним є порівняння: в 1990 р. угорською мовою навчались 17,6 тис. учнів (8,6%) та функціонувало 88 шкіл, де навчання проводилось угорською мовою [232, 73].

Наступного 1998 р. в краї налічувалось вже 99 загальноосвітніх шкіл з угорською мовою навчання, в тому числі 63 виключно з угорською, 29 – українською та угорською, 2 – російською і угорською мовами, 4 ліцеї та 1 гімназія з угорською мовою навчання. В 90 дошкільних закладах виховувалось 2,4 тис. дітей угорською мовою. В Берегівському медучилищі 180 студентів-угорців навчались рідною мовою, в Ужгородському училищі культури – 64 студенти, в Берегівському ПТУ №11 працювало 9 угорських груп (284 учні), в філіалі Мукачівського радгоспу-технікуму с.Яноші навчалось 68 студентів угорською мовою [169, 119].

Важливе місце відводилось вихованню педагогічних кадрів для вищеназваних навчальних закладів. Цим займався відкритий ще 1988 р. Центр гунгарології УжДУ, Закарпатський угорськомовний педагогічний інститут в м.Берегово (відкритий 1996 р.). В 1998/99 навчальному році тут навчались 79 студентів. При угорському відділенні філологічного факультету УжДУ тоді ж навчалось 130 студентів, а в Мукачівському педучилищі – 143 студенти. На різних факультетах УжДУ в 1998 р. навчалось 690 студентів-угорців [169, 119].

Облдержадміністрація на початку жовтня 1999 р. надала допомогу на суму 54 тис. грн. на придбання підручників з української мови для угорськомовних шкіл області [236, 11].

Автори угорськомовної монографії “Мова, освіта, політика” наводять таблиці про зростання кількості учнів та шкіл із угорською мовою навчання за період 1989-2000 рр. Ці показники переконливо підтверджують нашу тезу про істотне зростання кількісних показників угорськомовної системи освіти краю [720, 35]. З іншого боку, автори праці формулюють проблему “безнадійності” угорськомовних шкіл перед складанням вступних іспитів рідною мовою, “абсурдності” подібної ситуації, вказують на труднощі викладання української мови в угорськомовних школах через краще сприйняття угорцями “русинської” мови, через російськомовність викладачів та викладання української мови неспеціалістами, відтак брак педагогічних кадрів та навчально-методичної бази тощо [720, 86-89, 91-96, 109-113]. Можна погодитись із точкою зору авторів щодо проблеми підготовки навчально-методичного обладнання, підручників і т.д. Така проблема існує через труднощі освітньо-виховного процесу загальнодержавного рівня, складні процеси переходу на державну (українську) мову викладання. Вимоги про складання вступних іспитів до УжДУ, були зайвими, бо вступні іспити рідною мовою для всіх без винятку представників національних меншин, які закінчили відповідні національні школи, тут проводилось ще за радянських часів. Це регулювалось відповідним дозволом Міністерства освіти України. Проблема не в цьому, а в рівні атестації випускників національних шкіл. Тобто, якщо вони не атестовані із державної мови, то складають вступні іспити рідною мовою. В 1996 р. розголосу також набули чутки про рішення “не приймати” студентів на відділення угорської філології. Члени ТУКЗ виступили проти. Втім, в газетах “Карпаті ігоз со”, “Молодь Закарпаття”, “Новини Закарпаття”, “Ужгородський університет” була опублікована стаття ректора УжДУ В.Сливки під назвою “Чутки безпідставні” [179, 1-3].

З боку угорських товариств (ТУКЗ та ТУПЗ) протягом другої половини 90-х рр. проводились постійні домагання з приводу “вдосконалення” угорськомовної системи освіти, нехтуючи державним правовим полем України. Так, у зверненні І.Орос на адресу голови ОДА С.Устича від 9 квітня 1996 р. говорилось про проблему заборони ведення шкільної документації угорською мовою, вказувалось на неприпустимість проекту об’єднання Берегівської угорськомовної гімназії з українською гімназією, об’єднання шкіл №4 і №6 в

Берегові, відкриття груп з українською мовою навчання в Іванівському (с.Яноші – М.З.) філіалі Мукачівського сільськогосподарського технікуму [179, 5].

26 листопада 1999 р. в Будапешті проходила конференція на тему: “Економічне та культурне становище угорців Закарпаття”, організована Американським інститутом зовнішньої політики. Крім нарікань на зволікання із встановленням “невинного” пам’ятника на Верещькому перевалі, цікавість угорських науковців до ідеї автономії Закарпаття та русинської “проблеми”, на конференції прозвучала ідея створення окремого навчального округу угорців, створення спеціального відділу для управління угорськомовною освітою області. У виступі голови Закарпатського угорськомовного педагогічного товариства І.Орос вказувалось, що “починаючи з 1997 року відчуваються певні утиски у сфері освіти угорською мовою, пов’язані, зокрема, з розробкою концептуальних засад освіти в національних школах України, гальмуванням вирішення питання створення угорськомовної гімназії в Тячеві, незабезпеченням підручниками шкіл Закарпаття, невирішеністю правового забезпечення можливості складання вступних іспитів в вузи рідною мовою, нез’ясованістю ситуації з окремим навчальним округом для угорськомовних шкіл” [192, 95-99]. Реагуючи на виступ, представник управління освіти Закарпатської ОДА Ю.Герцог висловив незгоду з такими однозначними зауваженнями. Він наголосив, що проблеми в угорськомовних школах області не відрізняються від інших шкіл України, питання розробки Концепції національної освіти вже зняте із порядку денного, а в Тячеві вже відкрита угорськомовна гімназія (в 2000 р. на базі ЗОШ № 3 – М.З.) [192, 99]. У виступі Я.Баторі прозвучала думка, що причиною проблемних явищ угорської громади Закарпаття є не воля Києва, а місцевий бюрократизм та посилення націоналістичних тенденцій в українському суспільстві [192, 97].

Проблема створення автономної системи угорськомовної освіти звучала і в грудні 1998 р. на засіданні змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин. На прес-конференції Т.Сабо заявив, що “є домовленість про створення при ОДА спеціального відділу для керівництва угорськомовними школами”. Втім, попередньо мова йшла про створення спеціального відділу або методичного центру в рамках управління освіти ОДА, а не окремої структурної одиниці ОДА. На це не звернули увагу журналісти “Карпаті ігоз со”, відзначивши про створення “самостійного відділу в Закарпатській ОДА, який буде займатися наглядом тільки за угорськомовними школами” [182, 26].

Отже, ситуація із угорськомовною освітою в краї є неоднозначною. Оцінки з боку представників угорських національно-культурних товариств (ТУКЗ і ТУПЗ) є критичними. Кожного року їхні претензії обговорюються в рамках засідань змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин. Про це говориться і в листі народного депутата М.Ковача до радника Президента України В.Литвина. Він ратував за створення у складі Закарпатської області Притисянського району. Серед дванадцяти невирішених проблем угорців краю М.Ковач називає чотири, що стосуються угорськомовної освіти: випуск підручників для угорськомовних шкіл, фінансування угорськомовних шкіл із держбюджету, клопотання про отримання можливості складання вступних іспитів до УжДУ, питання часткового фінансування недержавного ВНЗ – Закарпатського угорського педагогічного інституту з державного бюджету [279]. На наш погляд, таке обґрунтування далеке від реалій життя, тому й було відхилено на вищому державному рівні.

З іншого боку, потрібно зважити високі показники забезпечення угорців краю рідномовною освітою. Про це свідчать факти. Так, 2000/01 навчальному році у 64 дошкільних закладах області (71 група із 1674 дітьми) виховання проводилось угорською мовою. Крім цього, функціонувало 9 українсько-угорських дитсадків із 12 групами (231 вихованець), 1 – із російсько-угорською мовами (2 групи із 54 дітьми). В області функціонувало 68 шкіл із виключно угорською мовою навчання (16551 учнів), 27 шкіл із українсько-угорською мовами навчання (4243 учні навчались угорською мовою), 1 російсько-угорсько-українська школа (152 учні навчались угорською мовою). До послуг угорської меншини – 1 угорськомовна гімназія (392 учні), 2 ліцеї державної форми власності (232 учні) і 3 ліцеї приватної форми власності (257 учнів). В 2001 р. кількість учнів, які вивчали угорську мову факультативно становила 678 чол. В ПТУ №11 м.Берегово 6 груп учнів навчались угорською мовою. В УжНУ на відділенні угорської мови та літератури навчалось 210 студентів. Всього в УжНУ студентів-угорців навчалось 530 чол. В Мукачівському педучилищі 101 студент навчався угорською мовою. В Ужгородському училищі культури 45 студентів, в Берегівському медичному училищі – 80, в Мукачівському державному аграрному технікумі – 50 студентів навчались угорською мовою. В Закарпатському угорському педагогічному інституті м.Берегово навчалось 125 студентів [608, 64-69].

Наступною складовою аналізу етнокультурних трансформацій угорців краю є характеристика медіа-інституцій національної меншини. Адже, інформаційне поле рідною

мовою активно впливає на умови соціалізації та виховного процесу етнофора, формує систему ціннісних орієнтацій, етнічного та соціального самопочуття як на індивідуальному, так і груповому рівнях. Бібліотечні фонди Закарпаття в умовах розвалу СРСР активно поповнювались пропагандистською літературою національними мовами. Втім, робота комісії у справах молоді, народної освіти і культури засвідчила “негативні” тенденції у фондах районних і сільських бібліотечних установ, “де проживає населення некорінних національностей”. Так, в Берегівській центральній бібліотечній установі нараховувалось 28,2% угорськомовної літератури, в Ужгородській ЦБС – 15,9%, Виноградівській ЦБС – 9,6%, Хустській ЦБС – 0,36% загального фонду. Констатувалось, що в багатьох бібліотечних установах заходи по патріотичному і інтернаціональному вихованню “... носять формальний характер, малоефективні” [237, 44-45]. В інформаціях про роботу бібліотек Закарпаття обліковиком вказувалось, що не перекладені угорською мовою навіть програмні твори золотого фонду дитячої радянської літератури. Така ж справа з перекладом суспільно-політичних журналів СРСР (“Під прапором ленінізму”, “Политсамообразование”), дитячих журналів. Виявлялось незадоволення передплатою кожною сільською бібліотекою в місцях компактного проживання національних меншин 20-25 назв газет і журналів, “що зовсім недостатньо” [237, 47-56]. Ця проблема, за винятком стурбованості через комуністичну ідеологію мала місце і в умовах української державності.

Книжковий фонд угорськомовної літератури в 1992 р. складав 414,9 тис. примірників, що складало лише 5,2% [410, 14; 419, 22]. Наступного року в 128 клубних установах, що обслуговували угорське населення краю вже налічувалось 462626 примірників книг (5,3% книжкового фонду) [418, 37, 40]. Давались ознаки кризові моменти у видавничій справі, республіканське видавництво “Карпати” зменшило тиражі видань. Створене в 1992 р. спільне українсько-угорське підприємство “Інтермікс” з метою видання літератури угорською мовою не вирішувало проблеми. В таких умовах угорськомовна книга почала надходити з Угорщини. В 1993 р. надійшло близько 7 тис. примірників друкованої літератури, значна частина з якої угорські періодичні видання; 1 тис. з них – на адресу обласної універсальної наукової бібліотеки. Вже наступного року ця бібліотека не отримала жодного примірника. Певною мірою вирішували проблему угорськомовного слова щорічні “Дні угорської книги” в бібліотеках області. Таким чином, популяризувались угорські письменники. Важливу виховну

функцію виконував клуб шанувальників угорської культури імені Г.Дравой при обласній універсальній науковій бібліотеці [171, 23].

Проблему задоволення угорськомовною літературою вирішували і активісти ТУКЗ. Так, автобусом “Ікарус – 250” товариством здійснювалась доставка періодичних видань для угорськомовного населення краю [199, 96]. Пан Е.Ковач, житель м.Виноградова, з 1995 р. завозив на власному автомобілі літературу з Угорщини. Протягом 1997 р. бібліотеки краю отримали з Угорщини 2478 примірників книг угорською мовою [218, 149]. Того ж року книжковий фонд угорськомовної літератури складав 433 тис. примірників (5,6%) [220, 109]. Наступного року фонд складав 435 тис. примірників [226, 31]. В 1999 р., через зміни у митному законодавстві, що передбачали грошові платежі за перевезення друкованої продукції активістам товариства угорської інтелігенції (голова Ю.Дупко) довелось оформляти перевезення книг як гуманітарну допомогу [203, 129-131]. Станом на 2001 р. рівень задоволення літератури угорською мовою становив 6% (431774 примірників) [608, 73]. Отже, можна стверджувати про прагнення до вдосконалення ситуації із забезпеченням угорськомовної літератури для угорців краю, частка яких у загальнодемографічній структурі складала 12,5%.

Якщо існували проаналізовані проблемні ситуації у забезпеченні книжковою літературою угорців області, то цього не можна стверджувати про угорськомовні періодичні видання. Із 1967 р. угорською мовою виходить газета “Карпаті ігоз со”, виходили дубляжі обласних газет “Молодь Закарпаття”, “Вісті Ужгородщини”, “Вісник Берегівщини”, “Новини Виноградівщини”, “Свалявська хроніка”. Певний час виходили дубляжі “Срібної Землі” та “Панорами”. В умовах української державності на Закарпатті почали виходити угорськомовні видання художньо-освітнього плану: “Ірка”, “Паншіп”, “Бобіта”, “Тарогото”, “Сіварвань”, “Шоста сопілка”, “Освіта” [519, 14-15]. Як орган ТУКЗ виходив щомісячник “Закарпатський огляд”. Товариство угорської інтелігенції ініціювало видання місячника “Угорська хроніка” та молодіжного часопису “Міраж”. Форум угорських організацій Закарпаття в 2000 р. випустив пробний номер газети “Суспільство, економіка, культура”. Закарпатська угорська асоціація скаутів має друкований орган “Слідопит”. Всього в 2001 р. виходило 12 періодичних видань угорською мовою із загальним тиражем 27800 примірників [608, 19, 22, 28, 71]. Отже, ефективність роботи обласної угорськомовної преси є покращеною, особливо у умовах активізації етнокультурної діяльності національно-культурних товариств [227, 145]. Важливим

моментом є етнокультурне забарвлення періодичних видань та центристське спрямування обласної газети “Карпаті ігоз со” [187, 81]. Така праця була відзначена з боку обласної влади. “За вагомий внесок у розвиток журналістики, висвітлення на сторінках преси актуальних проблем державотворення та з нагоди 50-річчя від дня народження” Почесною Грамотою ОДА було нагороджено Е.Фазекоша, заступника головного редактора “Карпаті ігоз со” [58, 10]. Серед групи нагороджених журналістів з нагоди дня журналіста 5 червня 1997 р. була і завідувач відділом “Карпаті ігоз со” Ж.Кікінеші [102, 63].

Подібні тенденції спостерігаються з угорськомовним радіо та телебаченням. Населення області, особливо низинних районів, межуючи з Угорщиною, мало можливість приймати 1-ий та 2-ий угорські телеканали, а останнім часом і телеканали RTL та Zemplén TV. Широкий спектр угорських радіопрограм (Шлягер-радіо, Донобіус-радіо та ін.) протягом 90-х рр. угорці краю мали та мають можливість приймати передачі на FM-хвилях. Крім цього оптимізуючого чинника на Закарпатті протягом досліджуваного періоду постійно вдосконалювалась система радіо та телепрограм, збільшувалась кількість ефірного часу для угорської національної меншини. Станом на 1993 р. угорською мовою проводились радіопередачі по 40 хвилин щоденно, а в неділю 3 години. Телепередачі угорською мовою – 1-1,5 год. на тиждень та 2 год. один раз на місяць [366, 67]. Вже 1997 р. на місяць проводилось 24,2 год. або 33% від загальної структури національних радіопрограм краю. Тоді ж угорськомовні телепрограми транслювались тривалістю 5,7 год. на місяць (7,5%) [220, 109]. В 2001 р. в структурі телепрограм національними мовами угорцям належало 6 год. і 22,5 год. радіопрограм на місяць (відповідно 72 год. телепередач та 270 год. радіопередач на рік). В угорській редакції Закарпатської телерадіокомпанії працювало 11 штатних працівників. Крім цього, комерційне обласне “Радіо-107” також 29 год. відводило угорцям краю [254]. Отже, можемо констатувати прогресивний поступ угорськомовних радіо та телевізійних медіа, особливо в незалежній Україні.

За досліджуваний період відбувалось вдосконалення професійної та художньо-самодіяльної культури через діяльність угорського театру, клубних установ, музеїв, аматорських виступів колективів художньої самодіяльності угорської національної меншини Закарпаття. Рішенням виконкому Закарпатської обласної Ради народних депутатів від 8 лютого 1992 р. “Про відкриття угорського національного театру в м.Берегове” було започатковано добру справу становлення угорського театрального мистецтва [148]. Цьому передувало

направлення в 1989 р. до Київського інституту театрального мистецтва 16 студентів [173, 78]. В березні 1993 р. професійний угорський драматичний театр розпочав свою діяльність. Ідею створення театру підтримав фонд імені Д.Іййеша (м.Будапешт). Він надав значну матеріальну допомогу. Тому згодом було прийнято рішення про присвоєння йому імені Д.Іййеша [177, 47]. Для реконструкції і ремонту приміщення Берегівського угорського театру були виділені також кошти Міністерства культури України (в 1994 – 1,5 млрд. крб.) [173, 22]. Проте нестача коштів, брак фінансування та відсутність житла для артистів театру спричинила кризу в 1996 р. [200, 25, 30-31, 60-62]. Тільки згодом життя театру ввійшло у нормальне русло. В 1998 р. на обласному рівні було відзначено 5-ту річницю угорського драматичного театру на Закарпатті [63, 22]. В ньому працювало 74 творчі працівники. До акторського складу ввійшли випускники цільового набору акторського факультету Київського театрального інституту імені І.Карпенка-Карого. Вистави театру здобули звання лауреатів Всеукраїнських театральних фестивалів “Херсонські ігри” в м.Севастополі, “Золотий меч” у Львові, міжнародних фестивалів у м.Кішварда (Угорщина), в Бресті. В 1999 р. театр гастролював у Швейцарії і Норвегії. За 8 років творчої діяльності театром показано близько 1,5 тис. вистав, обслужено понад 240 тис. глядачів [276; 278].

Протягом досліджуваного часу угорське населення краю обслуговували 115 клубних установ та 5 музеїв на громадських засадах. При Ужгородській філармонії працював художній колектив “Угорські мелодії”, діяв 641 колектив художньої самодіяльності (8,3 тис. учасників) [366, 69]. В 1997 р. вже діяло 570 колективів, у 1998-2001 рр. – 467 колективів. Серед них вирізняються 24 аматорські хорові колективи, 93 аматорські танцювальні колективи, 23 аматорські музичні ансамблі [169, 120; 220, 109; 254; 608, 72].

Широким є спектр музеїв на громадських засадах із експозиціями, присвяченими духовно-культурній спадщині угорського етносу. Це – музей при Ужгородському музичному училищі імені Д.Задора, Мукачівський меморіальний музей М.Мункачі, Берегівська картинна галерея, Петрівський історичний музей, етнографічний музей (скансен) та картинна галерея в с.Петрово Виноградівського району, етнографічний музей в с.Береги Берегівського району. Окремі експозиції присвячені угорцям краю в музеї Солотвинського солерудника та в Центрі культур національних меншин Закарпаття. В Закарпатському краєзнавчому музеї представлена експозиція присвячена 150-річчю національного героя угорців Ф.Ракоці ІІ та засновника музею, відомого етнографа Т.Легоцькому [608, 77-78].

Варто відзначити, що угорці краю найбільш ревно, з високим почуттям патріотизму ставляться до вшанування відомих діячів угорського народу різних історичних часів. В попередньому розділі згадувались проведення в 1989 р. святкування 140-ої роковини угорської буржуазно-демократичної революції 1848-1849 рр., проведення мітингу на честь Ф.Ракоці ІІ в с.Вилок Виноградівського району (липень 1990 р.), їх суспільно-політичний резонанс в тодішніх умовах. В часи української незалежності угорці продовжували вшановувати видатних угорців, частково відмовившись від територіальної сепарації і національно-територіальної автономії. До прикладу, в березні 1994 р. було проведено ряд заходів до відзначення 100-річчя з дня смерті Л.Кошута: тематичні вечори, лекції, екскурсії на базі самодіяльного музею ім.Ш.Петефі в школі мистецтв м.Ужгорода; в державних музеях експонувались розділи, присвячені революційно-визвольному руху проти Габсбургів; проведено засідання клубу імені Г.Дравой. В м.Тячеві біля пам'ятника Л.Кошуту відбувся мітинг та покладання квітів активістами ТУКЗ разом із представниками районного відділу культури [188, 117].

Щорічно угорці краю проводили дні угорської культури, фестивалі угорських колективів “Золота осінь”, свята угорської народної творчості. Так, в травні 1992 р. в смт.Вишкове Хустського району відбувся ІV обласний угорський фольклорний фестиваль, в травні 1993 р. – в м.Берегове проходив V фестиваль угорської народної творчості, в червні 1994 р. – проведено обласне свято угорського народного мистецтва в с.Есень Ужгородського району [77, 100; 86, 182; 156, 124]. Широкий спектр заходів відбувся в області з нагоди 1100-ої річниці здобуття угорцями батьківщини [90, 72-73; 95; 96, 346]. В червні 1996 р. відбулась наукова конференція “Шляхом Верецького перевалу”, міжнародна конференція, присвячена 1100-річчю приходу угорських племен в басейн р.Тиси і Дунаю. Проводились різнопланові зустрічі з керівниками угорських національно-культурних товариств [223, 99-100].

Обласні свята та фестивалі народного мистецтва, фестивалі-конкурси художнього читання угорської поезії активно проводились протягом 1997-2001 рр. В 1997 р. відбувся фестиваль угорської народної творчості в с.Береги Берегівського району. В 1998 р. проведено обласний фестиваль-конкурс художнього читання угорської поезії та X обласний фестиваль угорського народного мистецтва в с.Сюрте Ужгородського району [60, 55; 76, 125; 87, 203].

В червні 1998 р. в с.Вилок біля пам'ятника птаху Турул відбувся мітинг з нагоди 225-річчя повстання куруців під керівництвом Ф.Ракоці ІІ. В січні 1999 р. за ініціативи ТУКЗ проведено

дні угорської культури. В березні 1999 р. проведено урочисті заходи в місцях компактного проживання угорців до 151-річчя національно-визвольної боротьби угорців. В травні в смт.Вишково відбувся фестиваль угорського мистецтва, а в липні біля пам'ятника Турул в смт.Вилок відбувся мітинг до чергової річчя повстання куруців під керівництвом Ф.Ракоці ІІ. Аналіз документів поточного архіву відділу у справах національностей та міграції Закарпатської ОДА свідчить, що протягом 2000-2001 рр. вищезгадані міроприємства (дні культури, святкування угорської революції, традиційні мітинги, свята "Турул" та Св.Іштвана) відбувались в календарно визначені дні та місяці. З кожним роком доповнювались історико-пропагандистські акції. До прикладу, вшанування в жовтні 2001 р. пам'яті героїв угорської революції 1956 р. [258-260].

Культурно-пропагандистські акції знайшли втілення у встановленні пам'ятних знаків, пам'ятників на честь історичних подій, відомих діячів угорської культури. Угорська національна меншина має найбільший відсоток пам'ятників історії та культури національних меншин краю. Тільки протягом другої половини 90-х рр. було встановлено більше 50 пам'ятників та меморіальних дошок, де увіковічнювалась угорська історія: пам'ятники Д.Ййешу, Ш.Петефі, Л.Кошуту, Ф.Ракоці ІІ, М.Мункачі, Г.Дайці, М.Берчені, Ж.Перені, Г.Бетлену, Ш.Холлоші. Відзначені увагою будинки життя та праці, перебування видатних угорських громадсько-культурних і суспільно-політичних діячів: будинки, в яких жили і працювали І.Д'єндеші, Д.Іяс, Д.Д'єрі, Ж.Перені, Ю.Віраг, Х.Шімон, І.Лашшу, Т.Легоцький; місця перебування Ш.Петефі, І.Сечені, Т.Есе, Ф.Казінці, Ф.Ракоці ІІ [608, 72-76].

Наступний аспект етнокультурного життя угорців краю – задоволення духовно-релігійних потреб. Відзначимо, що в 1989 р. традиційно угорською продовжувала залишатись реформатська церква, що налічувала 88 громад. Національна меншина мала також 41 громаду в структурі римо-католицької церкви. Угорці належали в умовах тоталітарного пресингу і до російської православної церкви (15 угорськомовних громад), євангельських християн баптистів (4 громади), християн віри євангельської (1 громада), адвентистів сьомого дня (3 громади) [35, 52]. Умови демократизації суспільства внесли суттєві корективи в релігійні пріоритети угорців краю. Вже 1997 р. угорці Закарпаття, згідно даних відділу у справах релігій ОДА, належали до 11 релігійних напрямів. Найбільш впливовою продовжувала залишатись Закарпатська реформатська церква (ЗРЦ). До неї, за даними керівництва ЗРЦ належало 90-100 тис. чол. Громади ЗРЦ діяли у 97 населених пунктах краю 8 районів (Берегівський – 37,

Виноградівський – 23, Ужгородський – 20, Мукачівський – 12 громад). При 80 громадах діяли курси релігійного навчання на зразок недільних шкіл. На базі шкіл в с.Береги Берегівського району, с.Велика Добронь Ужгородського району і с.Федорово Виноградівського району створені спеціалізовані ліцеї інтернатського типу. З 1995 р. діє Благодійний фонд ЗРЦ, що займається опікунством будинку-інтернату для розумово відсталих дітей в с.Велика Добронь. На адресу ЗРЦ надходила значна допомога з Угорщини. Тільки за 1996 р. гуманітарної допомоги (одяг, продукти харчування, медичне обладнання) у розмірі близько 200 тис. грн. ЗРЦ видавала релігійний кварталник “Місія” [221, 84-85].

Значний вплив для угорців справляла Апостольська Адміністрація римо-католицької Церкви (РКЦ). Із 78 громад в 1997 р. – 50 були угорськими та 3 громади, де угорці входили поряд із німцями (с.Чинадієво Мукачівського району, м.Свалява) та словаками в м.Ужгороді. Із 1995 р. в м.Ужгороді діяв філіал Коледжу імені Св. Фоми Аквінського, що готував місіонерів, помічників священників та катехизаторів. В рамках РКЦ в краї діяла благодійна організація “Милосердя” (м.Рахів та м.Тячів) та соціально-карикативний центр в м.Виноградіві. Специфікою їх роботи була опіка притулку для дітей-сиріт, безкоштовної їдальні для одиноких і малозабезпечених громадян похилого віку. РКЦ видавала “Новий паросток” (з 1996 р. – угорською мовою) [221, 86-87]. Всі угорці – греко-католики входили до окремого Угорського деканату Мукачівської греко-католицької єпархії. Всього налічувалось 32 угорськомовні громади. Втім, угорці – греко-католики дедалі наближались до римо-католицького богослужіння та дотримання свят за Григоріанським календарем. В с.Палло Ужгородського району угорські громади ГКЦ і РКЦ будували спільний храм [221, 87; 275]. В Берегові, Мукачеві, селах Дзвінкове, Боржава, Вилок, Бобове, Нове Клинове та Пушкіново діяли православні громади. Певний вплив на угорців справило поширення неопротестантських напрямів. В 1997 р. вже нараховувалось 12 зареєстрованих громад Свідків Єгови, а в 24 населених пунктах із компактним проживанням угорців вони були незареєстрованими. Всі вони об’єднані в угорський теократичний район, який очолював старший наглядач з Угорщини. У 5 зареєстрованих громадах харизматичної євангельської церкви Живого Бога більшість становили угорці. Громади церкви Адвентистів сьомого дня діяли в Берегові, селах Мужієво, Чомонин, Ракошино і смт.Вишково (більше 320 угорців). Угорці краю частково належали до євангельських християн баптистів (5 громад), церкви християн віри євангельської, методистської церкви, окремі угорці – до громади буддистів в м.Ужгороді [221, 87-88].

На 2001 р. структура забезпечення духовно-релігійних потреб тільки вдосконалилась за рахунок збільшення громад ЗРЦ. Вона нараховувала вже 104 громади, що означало збільшення частки угорськомовних вірників [254; 274].

Найбільш істотних успіхів етнокультурного плану угорці краю досягли в організації національно-культурних товариств різних спрямувань. На 2001 р. в краї налічувалось 10 громадських організацій угорської національної меншини обласного значення, що мали ряд районних, міських та сільських осередків. Як відзначали І.Мигович та А.Колібаба, на початку 90-х рр. в угорськомовних районах спостерігалось своєрідне тривладдя: місцеві Ради, представники Президента та ради і осередки ТУКЗ, найбільш потужного угорського товариства краю [588, 105]. Окремі національно-культурні товариства угорців краю входять до Форуму угорських організацій Закарпаття та Демократичної спілки угорців України з центром у столиці України. Творення цих товариств, специфіка їх роботи потребує окремого дослідження. Наразі відзначимо, вони охопили важливі елементи життєдіяльності соціуму: угорськомовна творча інтелігенція, науковці, студенти та молоді дослідники, скаути, журналісти, педагоги, бібліотекарі, працівники охорони здоров'я, приватні підприємці, фермерські спілки [608, 15-30].

Це підкреслює високу соціально-культурну мобілізацію угорців Закарпаття, що ставлять перед за собою мету плекання рідномовної освіти, культури. Так, в статутному документі Закарпатського угорського педагогічного товариства відзначено, що метою товариства є "... організація Закарпатського угорського педагогічного суспільства, створення основ для формування професійної спілки, сприяння самостійної угорськомовної системи освіти на Закарпатті" [108, 294]. В Статуті Закарпатської Асоціації угорських скаутів сказано, що її метою є "... вдосконалення релігійних, моральних, духовних та фізичних здібностей угорської молоді Закарпаття на основі скаутських директив" [103, 318]. Спілка угорських підприємців Закарпаття переслідує мету активізації господарської діяльності угорців Закарпаття, інтеграції в господарство України, збереження його своєрідності. Створено фонд для підтримки угорських підприємців тощо [293]. Діє також угорська спілка "Газда" [297].

Важливу роботу проводив Центр гунгарології, Закарпатське угорськомовне наукове товариство. Їх пріоритетами є науково-пошукова та видавнича діяльність ("Acta Hungarica", "Вісник Закарпатського угорськомовного наукового товариства", монографії, підручники, словники, діалектологічні атласи, методичні посібники) [57; 520, 95-100]. Відзначимо також,

що на Закарпатті зареєстровано угорське відділення Спілки письменників України. Його членами були Л.Балла, К.Балла, М.Фізеши, Б.Салаї, І.Ковтюк. Крім цього 12 письменників краю були членами Спілки письменників Угорщини. Творили на Закарпатті в кінці 90-х рр. понад 70 угорськомовних поетів і прозаїків. Серед художників, скульпторів, композиторів, артистів, науковці є чимала кількість угорців [519, 11].

4.2.2. Румуни.

На порозі утвердження української державності румунська національна меншина виступила із домаганнями покращення власного етнокультурного розвитку. По-суті в радянський період щодо румунів краю спостерігалась прихована дискримінація. Найбільш виразно це виявлялось у освітній сфері. В 1989 р. в області існувало 9 шкіл із молдавською (не румунською – М.З.) мовою навчання, 8 з яких були в селах Тячівщини. Крім того в 4-х школах навчання проводилось російською та молдавською мовами [35, 46].

Створене в жовтні 1989 р. товариство румунів Закарпаття імені Дж.Кошбука проводило важливу роботу для переходу із кирилиці на латинь, залучивши допомогу із Румунії. В 1990 р. при кафедрі французької мови та літератури було відкрито румунське відділення [138; 551, 112-113]. Діяльність товариства мала неабиякий резонанс. Вже в березні 1990 р. в листі до Міністерства культури УРСР під назвою “Пропозиції відносно подальшого розвитку зв’язків Закарпатської області з Румунією” відзначалось про створення “більш предметніших” контактів із соціально-культурним товариством румунів імені Дж.Кошбука, із партнерами з Румунії; про перехід із молдавської мови навчання на латинський правопис та збільшення випуску книг румунською мовою видавництвом “Карпати”; вказувалось на негайне вирішення здійснення переходу на латинську графіку учнів румуномовних груп відділення початкових класів Мукачівського педучилища [201, 12].

В такому аспекті дивними є тексти листування обласного управління освіти із Міністерством освіти України від 5 травня 1999 р. (! – М.З.). Зокрема, лист останнього під назвою “Про питання щодо необхідності друкування підручників із врахуванням специфіки молдавського населення для шкіл з румунською мовою навчання Закарпатської області”. Управління освіти справедливо повідомляло, що це питання не є актуальним. Адже у селах з компактним проживанням румунського населення громадянами молдавської національності були тільки вчителі (біля 50 чол.), які приїхали за направленнями з Молдавської РСР; а їхні діти

– вихідці із змішаних з румунами сімей і повноцінно навчалися румунською мовою. Таких дітей було по 3-4 у кожній кожній школі, що “робить неможливим замовлення і навчання по окремих специфічних підручниках в класах з румунською мовою навчання” [233, 99].

В 1992 р. в структурі шкіл із національними мовами навчання знаходилося 10 шкіл із румунською мовою навчання та 3 школи із російською та румунською мовами навчання. В школах вивчалась історія румунського народу [190, 12, 14]. В 1996/97 навчальному році в 13 школах із навчанням румунською мовою (2 з них російсько-румунські) навчалось 4568 учнів, працювало 369 вчителів (з них – 204 з вищою освітою). Також у 2 дошкільних румуномовних закладах проводилось виховання дітей. В УжДУ на румунському відділенні навчалось 32 студенти. Студенти-румуні навчалися і на інших факультетах університету. В Мукачівському педучилищі продовжувалась підготовка вчителів для румуномовних шкіл. Крім цього біля 50-ти студентів навчалось в Румунії, а 60 вчителів проходили перепідготовку в м.Бая Марє (Румунія) [220, 27].

В 2000/2001 навчальному році румунською мовою навчалось 3516 учнів в 11 школах, в 1 школі з російською та румунською мовою навчалось 452 учнів, а 1 школі з російською, українською та румунською мовами навчання – 666 учнів румунською мовою [608, 65]. Всього румунською мовою навчалися 4619 учнів, що становило 2,3% школярів області. В цих школах викладали 310 вчителів. В УжНУ навчалися 11 студентів на румунському відділенні, 30 студентів навчалися у ВНЗ області, близько 40 – в Румунії. Поряд з цим з 1 вересня 2000 р. при Солотвинській ЗОШ №2 створено ліцейний клас гуманітарного профілю, де підібраний якісний кадровий потенціал та створені умови добротного навчально-методичного забезпечення [283]. Це підносить румуномовну освіту на порівняно високий рівень.

Порівняльний статистичний матеріал засвідчує, що кількість учнів румуномовних шкіл залишався протягом 90-х рр. стабільним: в межах 4,3 – 4,6 тис. учнів [720, 35]. Це виразно показує традиційну ендогамність сіл із компактним проживанням румунів у Тячівському районі (сmt.Солотвино, села Діброва, Глибокий Потік, Топчино, Подішор, Бескеу, Корбунешти, Малий та Великий Боуц) і Рахівському районі (села Біла Церква, Середне Водяне, Плаюц і Добрик). Адже рівномірний приріст населення та відсутність еміграції створюють умови для наступності генерацій румунів Закарпаття.

Важливим елементом у процесі етнокультурної наступності є інформаційні канали – книги, преса, радіо та телебачення рідною мовою. Аналіз рівня забезпечення румуномовною

літературою свідчить про її недостатність для повноцінного забезпечення запитів румунів краю. Так, в 1993 р. в бібліотечних фондах області нараховувалось 43746 примірників румуномовної літератури, що складало 0,6% [418, 37, 40]. В 2001 р. ця цифра впала до 12501 примірників (0,2%). Румунське населення обслуговували 8 бібліотек в Тячівському та Рахівському районах [608, 72-73]. Певною мірою заповнила цю лакуну єдина румуномовна газета краю “Апша”, що з’явилась 1 жовтня 2001 р. Принагідно зауважимо, що випуск дубляжу тячівської районної газети “Дружба” через перехід на латинську графіку було припинено. Рішення ж про створення газети румунською мовою було прийняте ще в часи домагання самоврядності, 23 грудня 1992 р. [130, 270-272]. Втім через причини матеріально-технічного плану рішення не було втілено в життя. Цю ідею матеріалізувала Закарпатська обласна спілка “Дачія”. На сторінках газети з’явилися публікації, що висвітлюють відродження традицій румунів краю. Тисячний тираж розповсюджувався серед населення безкоштовно. Головним редактором видання виступив викладач румунського відділення УжНУ Т.Дацьо [512]. Це стимулювало подальші пошуки пропаганди румунського слова, за ініціативи товариства імені Дж.Кошбука з’явилась газета “Мараморошці”.

Обласна телерадіокомпанія в 1993 р. до уваги румуномовного населення презентувала щоденні радіопередачі по 20 хвилин (за винятком неділі) та телепередачі 45-50 хвилин на тиждень по вівторках та четвергах [366, 67]. Згодом теле- та радіоефір румунською мовою було розширено. В 1997 р. на обласному телебаченні румуномовному відділенню було відведено 4,3 години на місяць (5,6%), а радіо – 8,4 години на місяць (11,3%) [220, 110]. В 2001 р. ці показники збільшились: 4,8 годин (радіо) та 8,6 годин на місяць (телебачення) [608, 70]. Крім цього зауважимо, що в місцях компактного проживання румунів краю була можливість приймати телепрограми та радіопередачі з Румунії.

Румуни Закарпаття розвивали і традиційну аматорську художньо-самодіяльну культуру. В 90-х рр. діяло 10 клубних установ, що забезпечували румунське населення, при яких діяло 80 колективів художньої самодіяльності. До них були залучені більше 1100 учасників. Поряд з цим в с.Діброва та смт.Солотвино працювали 2 музичні школи. Важливо відзначити успіхи румунського аматорського мистецтва. Ансамбль пісні та танцю “Апшиця” в с.Діброва отримав звання народного [196, 143].

В 2001 р. культурне життя румунів краю було наповнене діяльністю 2-х аматорських театрів, 2-х аматорських хорових колективів, 3-х танцювальних колективів і 3-х ансамблів [608,

72]. Таке розмаїття культурно-мистецького життя румунів постійно пропагувалось через обласне радіо та телебачення, а головним чином через участь у обласних святах румунського народного мистецтва “Мерцішор”. Вони проходили кожного року, змінюючи власну географію: 1991 р. – смт.Солотвино, 1992 р. – с.Біла Церква, 1993 р. – с.Глибокий Потік, 1994 р. – с.Середнє Водяне, 1995 р. – с.Діброва, 1996 р. – смт. Солотвино, 1997 р. – с.Біла Церква, 1998р. – с.Топчино, 1999 р. – с. Середнє Водяне, 2000 р. – с.Глибокий Потік, 2001 р. – с.Діброва [64, 319; 70, 212; 73, 287; 78, 228; 93, 117; 161, 324; 722]. Важливим моментом стало виділення в 2000 р. в смт. Солотвино приміщення для створення центру румунської культури [253].

Організатором етнокультурних пропагандистських заходів серед румун краю виступало соціально-культурне товариство румунів Закарпаття імені Дж.Кошбука. З часів створення ядро організації, сільські вчителі та лікарі, зуміли вирішити чимало проблем задоволення етнокультурних потреб румун краю (театралізовані вистави, колядкові хори та ін.). Товариство не раз зверталось до керівництва краю із приводу румуномовної газети та розширення румуномовних програм Закарпатського телебачення, відображення життя румунів краю в цих програмах. Поряд із духовно-культурними проблемами товариство займало чітку позицію у залученні румунських кадрів до управлінської роботи, налагодженні співпраці з Румунією тощо [175, 8-20].

В червні 1999 р. в області з’явилась ще одна організація румунської національної меншини – соціально-культурне товариство румунів Закарпаття імені І.М. де Апша. Воно мало 8 місцевих осередків. Своєю метою товариство проголосило захист культурних, економічних та інших спільних інтересів румунів краю, членів товариства [292]. З ініціативи товариства була закладена традиція святкування разом із румунами Румунії національного свята румунської держави – Дня об’єднання. Товариство організовувало виступи на культурно-масових зібраннях румунів краю, при проведенні національних свят “Мерцішор”, участі в обміні досвідом із румунськими колегами. Зокрема в 2001 р. в м.Сигет (Румунія) товариство підготувало виступ Бетлегема [416].

В листопаді 2000 р. на загальних зборах засновників було утворено Закарпатську обласну спілку “Дачія”. Засновниками виступили І.Ботош, Т.Дацьо, Н.Філіп. Спілка блискуче розпочала реалізовувати поставлені перед нею завдання заснування періодичного видання (“Апша”), проведенні семінарів та конференцій, створення бібліотеки та ін. [304; 310-312]. Спілка виступила ініціатором перейменування Дібровської СШ у школу ім.Міхая Марини та

Дібровської центральної вулиці ім.В.Леніна на вулицю ім.Миколи Марини. “Дачія” також ініціювала виділення в урочищі Думбрава с.Діброва земельної ділянки під будівництво монастиря [305-306; 308-309]. Товариство “Дачія” провело в серпні 2001 р. симпозиум “610 років Ставропігії Грушівського монастиря”, а вже в грудні цього ж року було проведено другий симпозиум на тему “Румуни правобережної Тиси у історії Румунії”, на якому брали участь науковці Румунії та України. Протягом більше одного року діяльності керівництво “Дачії” зуміло зібрати солідну бібліотеку (біля 4 тис. примірників книг) [307]. Таким чином, етнокультурний поступ румунів краю завдячує діяльності ініціативної еліти.

Важливі зміни відбулись в духовно-релігійному житті румунської національної меншини краю. Умови “релігійного голоду” за часів радянської доби спричинили унікальну можливість поширення з кінця 80-х рр. серед румунів краю ідеології неопротестантського спрямування Свідків Єгови. В краї за досліджуваний період діяла окрема румунська теократична область Свідків Єгови поділена на 4 теократичні райони (Дібровський, Середньоводянський, Глибокопотіцький, Солотвинський). Діяло більше 50 зібрань Свідків Єгови, що відправляли богослужіння в “залах царств”. Кожного року румуни-вірники проводили обласний та 4 районні релігійні конгреси Свідків Єгови. Загалом кількість віруючих-Свідків Єгови серед румун краю сягала 12-15 тис. чол. З кінця 80-х рр. діяли 5 православних громад, 4 громади греко-католиків в с.Діброва, сел.Солотвино, с.Середнє Водяне та с.Біла Церква. З 1995 р. діяли 2 громади Новоапостольської церкви. Незначна кількість румунів входила до громад РКЦ в смт.Солотвино та с.Великий Бичків, окремі румуни відвідували храми адвентистів сьомого дня та євангельських християн баптистів [35, 52; 221, 89-90].

Етноконфесійна структура вдало прослідковується, аналізуючи кількісний склад храмів та вірників окремого села. До прикладу, в с.Біла Церква Рахівського району всі жителі – румуни, за винятком до 30 українців та росіян, 1 вірмена та 1 угорця. В селі були 2 храми царств Свідків Єгови, 1 греко-католицька церква, тільки 12 чоловік належали до Новоапостольської церкви [30, 8-9]. Серед жителів с.Діброва Тячівського району (98% румунів) поширені православ'я (2 церкви), греко-католицизм, єговізм (більше 2 тисяч вірників), окремі жителі були адвентистами сьомого дня та євангельськими християнами баптистами [31, 11]. В смт.Солотвино на Тячівщині серед 8965 чол. – 60% румуни. Більшість румунів населеного пункту є Свідками Єгови (діють 2 зали царств) та православні, окремі греко-католики. Незначною мірою поширені адвентизм, баптизм, новоапостольська доктрина [32, 5-6].

В рамках роботи спільної румунсько-української етнографічної експедиції в смт.Солотвино Тячівського району (квітень 2002 р.) довелось зафіксувати цікавий факт тяглості етномовних процесів в незалежній Україні. Школярі-румуні розмовляли добротною українською мовою, а їхні батьки зазвичай традиційно спілкувались з українцями краю російською мовою [466]. Отже, в середовищі румунської національної меншини краю протягом досліджуваного періоду проходили важливі етнокультурні процеси. Це сприяє інтеграції румунів Закарпаття в український соціум та збереженню їхньої етнонаціональної ідентичності.

4.2.3. Росіяни.

Становище російської національної меншини Закарпаття було привілейованим за часів СРСР. В умовах незалежної України її етнокультурне становище зазнало відчутної корекції. Насамперед в сфері національної освіти та виховання. В 1989 р. в краї функціонувало 14 російськомовних шкіл, 10 шкіл із російською та угорською мовами навчання, 10 із українською та російською мовами навчання, 4 російсько-молдавські школи та 2 школи із трьома мовами навчання (українською, російською та угорською) [35, 46]. Вже в 1992 р. в області існувало лише 4 російськомовні школи. Проте, 20 шкіл функціонувало із українською та російською мовами навчання, 7 – із російською та угорською, 3 – з російською і румунською, 3 – українською, російською та угорською мовами навчання [190, 14]. В 1994 р. російською мовою навчались 7,2% учнів області та в дошкільних навчально-виховних закладах виховувалось 7% дітей російською мовою. Навчальний процес забезпечували 4 російськомовні школи та 26 шкіл з українською та російською мовами навчання [207, 46].

На 1997 р. сумарна кількість шкіл, де навчання проводилось російською мовою зменшилась до 22. Якщо в 1990 р. російською мовою навчалось 14,8 тис. учнів (7,3%), то в 1997 р. – 5,2 тис. учнів (2,5%) [232, 73]. Традиційно російськомовними в 1997-1998 рр. залишались 3 школи, 15 українсько-російських, 2 російсько-румунські та 2 російсько-угорські [220, 109; 226, 30]. Статистичні дані засвідчують, якщо в 1989/90 навчальному році російською мовою навчалось 16598 учнів, то в 1999/2001 навчальному році – 4074 учні [720, 35]. В 2000/01 навчальному році в краї функціонували 3 російськомовні школи (1614 учнів), 14 шкіл з російською та українською мовами навчання (російською навчалось 1432 учні), 1 школа із українською, російською та угорською мовою навчання (56 учнів), 1 румунсько-російсько-українська школа (318 учнів навчались російською мовою) та 1 російсько-румунська школа (16

учнів навчалось російською мовою). Тоді ж існував 1 дошкільний заклад із російською мовою виховання, де в 4-х групах виховувалась 81 дитина. Поряд з цим в одному угорсько-російському дошкільному закладі в 2-х російськомовних групах виховувались 63 дітей [608, 64-65]. Саме тому в УжНУ скорочено прийом студентів на відділення російської мови і літератури. Фахівці-русисти, відповідно до нових навчальних програм для середніх шкіл проходили перекваліфікацію.

Ці показники засвідчують зниження престижу російськомовної освіти в умовах незалежної України. Насамперед, через інтеграцію російськомовного населення в українське суспільство, становлення нового покоління українців. Тим більше росіянам, які не є багаточисельною та компактно проживаючою меншиною ця інтеграція, необхідна в силу тягlosti етнодержавотворчих процесів. Проте зниження освітньо-виховних показників національної російськомовної освіти значною мірою компенсуються широким спектром російськомовних мас-медіа, поширенням російської літератури та преси.

Вже в умовах української державності, в 1993 р. книжковий фонд обласних бібліотек (8,7 млн. екземплярів) на 54,7% складався із російськомовної літератури [418, 39]. В 1997 р. – на 53,2% (4 102 тис. примірників) [220, 109]. В 2001 р. цей показник становив 52, 4% (3 795 487 примірників) [608, 73]. Отже, є підстави стверджувати про занадто високий рівень забезпечення російської національної меншини російськомовною книгою.

Російськомовна преса на Закарпатті протягом 1991-1998 рр. асоціювалась із газетою “Єдинство-плюс”. Припинення її виходу спонукало до окремих виступів-протестів росіян. В січні 1999 р. громадянин Ужгорода Б.Коновалов просив розслідувати причину заборони газети або провести “круглий стіл” газети “Голос України” на Закарпатті. Він заявляв: “Нам нужна газета на русском языке!” [205, 104-106]. Втім, газетні публікації російською мовою в кожному номері з’являлись в так званій “лівій” пресі (за політичною спрямованістю) – “Карпатській правді”, “Ріо-інформ” (“Р.І.О.”), “Європа-Центр” [187, 81]. З іншого боку, говорити про брак інформації російською мовою в умовах практичного “завалу” російськомовною республіканськими газетами “Зеркало недели”, “Московский комсомолец в Украине”, “Труд в Украине”, “Комсомольская правда в Украине”, “Известия”, вся “бульварна” преса не доводиться.

В обласній телерадіокомпанії була відсутньою редакція російською мовою. Тільки в ефірі “Радіо-107” звучала російська мова. В той же час державні, кабельні, супутникові та приватні

телеканали забезпечували російському населенню інформацію рідною мовою. Ефірний простір в Україні на 90% заповнений російською мовою, стверджувати про складні умови етнокультурного розвитку росіян в плані забезпечення інформаційного поля є недоречним на сучасному етапі [559, 268]. Скоріш доводиться констатувати засилля російськомовної інформації в українському суспільстві Закарпаття. В такому аспекті дивними є вимоги щодо створення російськомовної газети краю та передач російською мовою на обласному радіо та телебаченні [444, 107].

Ще в 1947 р. в області започаткував свою діяльність російський драматичний театр в м.Мукачеві. В його репертуарі – п'єси сучасної світової та російської драматургії. Театр представляв єдиний російський драматичний театр в західному регіоні України [280]. Починаючи з 1996 р. на Закарпатті проводились “Дні російської культури”. Щорічно, в день народження О.Пушкіна проводилось обласне свято російської культури [252]. Перше обласне свято російської культури було проведено 7-8 червня 1996 р. в Ужгороді [98, 150]. Широко відзначався ювілей – 200-річчя від дня народження О.Пушкіна. Проведені конференція, пушкінські читання, ілюстраційні виставки, літературно-музичні вечори та ін. [89, 218-219]. Показовим є те, що серед пам'ятників, присвячених національним діячам культури і освіти, традиційними були пам'ятники і погруддя О.Пушкіну (м.Ужгород, м.Мукачево, с.Пушкіново Виноградівського району) [608, 74-75].

В жовтні 1997 р. в Ужгороді проведено науковий симпозіум “Українсько-російські відносини в контексті європейського співробітництва” [101, 207; 178, 47]. Проблеми російської національної меншини були предметом “круглого столу” експертів “Формування стратегії національної консолідації в Україні: пошук моделей міжнаціональної консолідації” в Ужгороді 18 березня 2000 р. Головним організатором цих форумів виступило товариство російської культури “Русский дом”. Власне, товариство було організоване та установчій конференції 30 листопада 1991 р. Його очолив лікар В.Пахмурний. З 1995 р. його очолювала С.Мітряєва, згодом його очолювала С.Махортова. В Статуті товариства зафіксовано, що організація є “... общественно-культурное объединение русскоязычного населения Закарпатья...”; відтак “Русский дом” ... открыт для всех почитателей русской культуры и духовности, независимо от национальности, политических убеждений и вероисповедования” [147, 100]. Таким чином, орієнтуючись на “російськомовність”, товариство втрачало виключно етнічну російську орієнтацію.

Потрібно відзначити, що товариство зробило чимало добродійних та культурно-освітніх справ. Проводилась робота по вшануванню ветеранів Великої Вітчизняної війни та Праці. Широкопланові заходи по ушануванню ветеранів відбулись до 50-річчя визволення України та Закарпаття від фашистських загарбників. Проводились вечори російського романсу, “пушкінські читання” та “круглі столи” для вчителів середніх шкіл м.Ужгорода, організовувались виставки в обласному художньому музеї “Русское изобразительное искусство XIX в.” та спектаклі в Мукачівському обласному російському драматичному театрі [162, 68-69; 176, 8-9; 181, 9-10]. Діяльність товариства була оцінена під час перебування на Закарпатті Генерального консула Російської Федерації у Львові В.Солоцинського та віце-консула В.Павлушкіної 23-24 липня 1998 р. [159, 277-278; 210, 22-23]. Ще в 1996 р. за особисту культурно-просвітницьку роботу та з нагоди відзначення п'ятої річниці Закарпатського товариства російської культури “Русский дом” С.Мітряєву було нагороджено Почесною Грамотою ОДА, надано фінансову допомогу в розмірі 1 тис. грн. [82, 329]. Крім цього, її активну суспільно-громадську діяльність відзначено “Орденом княгині Ольги” III ступеня, медаллю “80 років Національної Академії наук України”, срібною медаллю Фонду ім.Золтана Бая.

Потрібно зауважити, що крім товариства “Русский дом” (2 тис. членів), в краї інтереси російської національної меншини із 1995 р. представляв Слов'янський собор “Російська община” Закарпаття (30 членів) під головуванням О.Кривцова [264]. На установчій конференції цієї організації виступив лідер політичного русинства І.Турянниця. Він легковажно заявив: “Ви живете на істинному ґрунті Росії... Є проблема російськомовного населення. Я русин, але звертаюся на російській мові на різну тему з різною нацією” [291]. Товариство проголосило своєю метою вирішення законних прав та завдань, що стоять перед росіянами краю, “які склались у нових геополітичних умовах” [291]. Фактично товариство не проявляло активності в плані забезпечення етнокультурних потреб росіян краю.

В кінці 1999 р. виникло ще одне національно-культурне товариство росіян краю – Закарпатське відділення ВГО “Руський рух України”, яке нараховує 50 членів. Засновниками товариства виступили В.Черномордін, В.Прогораєв та С.Мітряєва. Товариство також проголосило метою захист інтересів своїх членів, “які мають російське походження або які вважають російську мову своєю рідною...” [287]. Своєю участю у парламентських виборах 2002 р. товариство політизувало свою діяльність на загальноукраїнському та регіональному

рівнях. В 2001 р. відділення “Руський рух України” на Закарпатті очолював О.Ємшанов. 17 серпня 2001 р. відбулись установчі збори Асоціації російських організацій Закарпаття, головою було обрано також О.Ємшанова [264]. Таким чином, в російській національній меншині в нових реаліях незалежної України проходять процеси інтеграції громадських організацій на культурно-просвітницькій платформі, хоч останнім часом спостерігаються елементи політизації товариств.

Відзначимо також про рівень задоволення духовно-релігійних потреб росіян краю. Більшість росіян традиційно належали до УПЦ МП. Незначна частина входить до неопротестантських церков євангельських християн баптистів, християн віри євангельської, адвентистів сьомого дня, Свідків Єгови, церкви Живого Бога та Нового заповіту. Практично повна відсутність росіян серед релігійних організацій РКЦ, УГКЦ та ЗРЦ [221, 88].

4.2.4. Цигани.

Циганська (ромська) етнічна меншина краю відрізняється від інших спільнот особливостями своєї життєдіяльності, етнокультурної мобілізації і етноменталітету. Ця специфіка виявилась, насамперед, у низькому освітньому рівні. Дані перепису 1989 р. та результати прикладних соціологічних досліджень засвідчили вкрай низькі освітньо-культурні та кваліфікаційні показники циган краю. Більше 98% циган були робітниками та колгоспниками. А серед дітей шкільного віку 83,6% отримували тільки неповну середню освіту, більшість з яких в Ужгородському, Берегівському, Виноградівському, Іршавському районах, містах Ужгород та Мукачево. Тільки 14,5% отримували загальну середню освіту, професійно-технічну – 22 чол. (1,4%), середню спеціальну – 4 чол. (0,3%), 1 чол. отримував вищу освіту в м.Ужгороді [708, 10-11, 19].

Як зауважував А.Адам, ромські діти або взагалі не вчилися, або навчалися у так званих “ромських школах” [375, 109]. А берегівський староста К.Сабо свідчив співробітникам Європейського Центру Прав Циган: “В таборі є восьмирічна школа. Діти не мають що їсти і не роблять домашні завдання. Є діти в сьомому класі, які не вміють підписатися”. Респондент-циган із с.Худльово Ужгородського району констатував: “Яка школа? Діти тут не ходять в школу. Школа знаходиться дуже далеко, і якщо ми пошлемо туди наших дітей, то їх поб’ють” [644, 94-95]. Проблема була і в тому, що батьки не бажали віддавати дітей на навчання, залучаючи їх до соціально-економічного життя сім’ї з 12-13 років [610, 29-30].

Подібна ситуація в сфері шкільництва для циганської спільноти краю спонукала до активної роботи національно-культурних товариств, зокрема організацією “Рома” під головуванням Й.Адама. Товариством в 1998 р. вперше в Україні було відкрито ромську недільну школу, де учні вивчали ромську мову та літературу, займались традиційними ремеслами, музикою, співами. Також надавалась допомога у виконанні домашніх завдань учням ужгородської школи № 13 [376]. Згодом розпочали діяльність класи недільної школи в селах Концово та Холмок Ужгородського району.

Товариством “Романі Яг” (голова А.Адам) проводилась робота в рамках програми Фонду “Відродження” – “Духовні цінності – дітям”. Зокрема, підготовка здібних ромських дітей до навчання у середні спеціальні та вищі навчальні заклади [331; 644, 10-11]. Протягом другої половини 90-х рр. така праця дала важливі плоди для циганської етнічної групи Закарпаття. У середніх спеціальних закладах, державних та недержавних ВНЗ навчалися студенти-роми. Таким чином, виховується, інтелігенція, еліта цієї меншини краю, що сприяє подоланню комплексу у оцінці життєдіяльності циган іншими національними групами.

Крім цієї ланки освіти циган в краї, товариство “Романі Яг” в 1996 р. в рамках проекту “Духовні надбання – дітям” ініціювало створення першого в Україні дитячого дошкільного закладу для дітей-циган Ужгорода на 75 місць [213, 107]. В кінці 1997 р. він розпочав свою роботу. В 1999 р. товариство виступило із проханням про розширення території дитсадка, в якому виховувалось 30 дітей, що було недостатньо для більше 4 тисячної циганської спільноти Ужгорода [215, 68]. В 2001 р. обласне товариство ромів “Романі зор” (голова В.Плісов) виграло грант фонду “Відродження” на реалізацію проекту створення ромської дитячої групи при дитсадку №3 м.Ужгорода. А Мукачівське міське культурно-просвітнє товариство ромів “Невіпе” – грант для проекту створення ромської недільної школи “Невіпе” в Мукачеві [331]. Отже, відзначивши роль міжнародної організації Фонду “Відродження”, Інституту відкритого суспільства, Європейського Центру Прав Циган, ініціативність лідерів національно-культурних товариств циган краю потрібно констатувати генезу поступового подання освітньо-виховної проблеми циган краю.

Питання рідномовних засобів масової інформації циган залишалось проблемою. В кінці 90-х рр. цей аспект етнокультурного розвитку циган краю було дещо оптимізовано. Так, в квітні 1999 р. з’явилась перша в Україні та на території экс-СРСР періодична преса для ромів – газета “Романі Яг”. За підтримки Фонду “Відродження” газета публікує матеріали українською,

ромською, російською та угорською мовами. Постійні рубрики “Романі Яг”: “Ромські громади”, “Світ і ми”, “Права ромів”, “Освіта”, “Культурна спадщина”, “Творчість”, “Долі людські” висвітлювали життя ромської етнічної групи краю, спростовуючи негативний стереотип образу циган [393; 611, 112]. Такий приклад товариства “Романі Яг” наслідувала організація “Ром сом” (голова А.Пап), яка в лютому 2000 р. започаткувала випуск щомісячної інформаційної листівки “Ром сом” [608, 50]. Потрібно також зауважити, що проблеми циганського етнокультурного буття протягом досліджуваного періоду активно висвітлювались на сторінках обласної періодики, радіо і телебачення. Надавались сторінки національно-культурним товариствам краю, лідери товариств виступали і дискутували з приводу злободенних проблем ромської спільноти області, констатували успіхи у творенні культурного життя циган краю [472]. За допомоги фонду “Схід-Захід” та Фонду розвитку Карпатського Єврорегіону знято два документальні фільми “Вас запрошує “Романі Яг” (1996 р.) і “Цигани Закарпаття” (1997 р.) [644, 9].

З іншого боку, питання рідномовного радіо та телепередач, випуску книг ромською мовою залишилось проблемою для вирішення у перспективі. Ці питання стоять на порядку денному перед активістами громадських організацій циган краю. Вже в 2001 р. асоціація ромських громадських організацій “Єкгіпе” реалізовувала переклад та видання книги К.Кучукова “Amari Roman Lumje” (збірка ромських казок). Готувався до видання ромський буквар. В 2001 р. відбулась презентація книжки В.Фединишинця “Кало ром” (“Чорний циган”), де зображене життя ужгородських ромів, насичене фольклорними оповіданнями [331]. В липні 2001 р. в ромському театрі “Лаутарі” відбулась перша вистава за мотивами цього твору [251].

Відзначимо, що найбільших успіхів етнокультурного розвитку цигани краю досягли у сфері професійної та художньо-самодіяльної культури, проведенні різнопланових культурно-пропагандистських заходів, свят та фестивалів. В 2001 р. в області діяло 11 мистецьких колективів циганської етнічної групи, зокрема відзначались ансамбль “Романі Яг” (керівник – Е.Бучко). Він був переможцем фольклорних фестивалів в Будапешті (1993-1996 рр.), лауреатом VI Міжнародного фестивалю в м.Горжов (Польща) в 1994 р., інших фестивалів у Словаччині, Австрії. Ансамбль “Сонячна Радванка” (керівник – С.Адам) брав участь у мистецьких фестивалях в Україні, Польщі, Угорщині, Іспанії, Македонії. Зусиллями товариства “Ром сом” та активністю А.Папа створений перший в Україні дитячий фольклорний ансамбль “Ром сом”. Він був лауреатом міжнародного фестивалю, в номінації

“Хореографія” отримав вищу нагороду. В 2000-2001 рр. товариство займалось створенням дитячої ромської студії та першого в Україні ромського музичного театру [65; 608, 50; 644, 8]. З ініціативи керівника популярного джазового ансамблю “Пап-квартет”, відомого музиканта і віртуоза-саксофоніста, кларнетиста, віце-президента Асоціації джазової музики України, заслуженого працівника культури України та лідера товариства музичної культури циган Закарпаття “Лаутарі” В.Папа із 1998 р. в області щорічно проводився Міжнародний джазовий фестиваль “Пап-джаз-фест”. Ним проводилась активна робота по відкриттю в області студії звукозапису та циганського музичного драматичного театру [251; 608, 51].

Важливим фактором етнокультурного єднання циган краю стало започаткування в 1994 р. проведення щорічного (крім 1997 р.) обласного фестивалю ромського мистецтва “Циганська ватра”. На фестивалях виступали ромські вокально-інструментальні, фольклорні колективи, виставки художників, народних майстрів та умільців з числа ромської спільноти краю. Зокрема – художники Й.Балога та Т.Горват [83; 99; 105-106; 644, 8]. В січні 1995 р. було відзначено ювілей відомого діяча ромської культури Є.Адама. За значні заслуги у розвитку циганської культури, підготовку музичних кадрів на Закарпатті та з нагоди 75-річчя його було нагороджено Грамотою обласної Ради народних депутатів [160, 41]. Ювілей “живої легенди” відзначило товариство “Романі Яг”. У заходах до ювілею Є.Адама брали участь керівники міста та області, представники зарубіжних консульств, офіційні особи та гості із закордону [644, 9].

В 1996 р. в Ужгороді було відкрито Центр циганської культури “Романі Яг”, довкола якого згуртувався культурно-просвітницький і інтелектуальний потенціал циган міста. При Центрі укомплектовано музей ромської культури, зал для репетицій, діяв юридичний консультативний центр, було обладнано благодійну їдальню [212, 21-25]. Ці акції безсумнівно сприяли культурно-освітньому та соціально-адаптивному розвитку циган краю. Необхідно відзначити, що всі вказані аспекти етнокультурного поступу циганської етнічної меншини були заслугою активної діяльності лідерів національно-культурних товариств.

В травні 1991 р. в м.Ужгороді відбулась установча обласна конференція циган Закарпаття “Рома”. Були затверджені Статут, емблема та прапор товариства. В центрі обговорення стояли проблемні питання загострення відносин між циганами обласного центру та жителями районів “Шахта” і “Радванка”. Вже на цій першій конференції відбулись суперечки з “приводу ділових якостей кандидатів” щодо головування товариством двох лідерів циган Ужгорода Аладара та

Йосипа Адамів. Таким чином, вибори керівництва були перенесені на наступне засідання [142; 244, 44-45]. Проте, комплекс чинників, серед яких амбіційність лідерів циганських громад, відсутність однаковості у роботі двох співголів товариства Аладара і Йосипа Адамів привела до утворення в травні 1993 р. культурно-просвітнього товариства “Романі Яг”, яку очолив А.Адам [644, 6-7].

Товариство включилось в активну суспільно-громадську та культурно-освітню роботу серед циган краю, про що відзначалось вище. Крім цього “Романі Яг” протягом своєї діяльності постійно ініціювало різнопланові звернення до обласного керівництва, виступало на сторінках крайової преси, акцентуючи увагу на бутті циганської меншини області. Про це переконливо свідчать документи Відомчого архіву Закарпатської облдержадміністрації, архівного управління Ужгородської міськради. Так, в грудні 1994 р. товариство звернулось до керівництва області (С.Устич) та м.Ужгорода (міський голова С.Ратушняк). В ньому зверталась увага “на прояви нетерпимості по відношенню до циганської національності...” із розбудовою культурно-національного центру на земельній ділянці школи №13, яка раніше була виділена 5-ти індивідуальним забудовникам [245, 10]. В 1996 р. товариство зверталось на ім'я Президента України щодо розгляду питання про завершення будівництва 32 квартирного будинку для сімей циган, які постраждали під час повені в грудні 1992 р. Будівництво було розпочато ще в 1993 р. [167, 42-45]. Товариство неодноразово підтримувало навчання студентів-ромів, залучаючи необхідні кошти з державних та недержавних фондів (гранти) тощо.

За роки державної незалежності на Закарпатті розрослась сітка громадських організацій циган краю. Подібно до національно-культурних товариств угорців Закарпаття відбулась своєрідна “спеціалізація” об'єднань. Вони охопили майже всі сфери життєдіяльності циганської меншини краю. Створене в 1995 р. товариство “Амаро Дром” займалось в основному питаннями спортивного розвитку. Товариство обладнало спортмайданчик в мікрорайоні “Шахта” м.Ужгорода, де компактно проживають цигани та розміщена школа №14 і навчаються ромські діти [214, 47]. Організована лідерами товариства футбольна команда в 1993 р. зайняла 3 місце на першості обласного центру. В 1994 р. виграла міжнародний турнір між командами Угорщини, Чехії, Словаччини в м.Гуменне; завоювала кубок “Авангарда”. На стадіоні “Спартак” команда збирала чималу глядацьку аудиторію. Важливим моментом стало й те, що залучені підлітки “з метою зайнятості їх вільного часу, запобігти наркоманії” [242, 26].

Як відзначалось вище товариства “Ром сом” (1997 р.) та “Лаутарі” (1998 р.) займались популяризацією музичної культури циган. Утворились також товариства за віковими, статевими та мовними пріоритетами. Це молодіжне товариство циган “Амаро Дром-Терненгеро” (1995 р.), товариство ромських жінок “Терне чая по нево дром” (1999 р.), товариство по захисту угорських ромів Закарпаття “Унг-ромен”. Зокрема, останнє висунуло на лаври популярності в 1998-1999 рр. угорськомовного співака Й.Горвата, що став фіналістом конкурсу-фестивалю “Слов’янський базар”. Товариство “Унг-ромен” відзначалось своєю мобільністю, коли у зверенні-клопотанні щодо матеріальної допомоги у розмірі 16 тис. грн. для закупівлі студійної апаратури до голови ОДА В.Балоги вказувалось: “Ми зможемо організувати виступи ансамблю на будь-якій площадці, у зручний для Вас час (в тому числі і під час передвиборчої кампанії)” [228, 66]. В вересні 2000 р. виникло ще одне об’єднання – молодіжний ромський клуб “Романі чехрень” (Ромська зірка) [294].

Розвиток циганських національно-культурних товариств призвів до створення двох великих об’єднань. Одне з них – Закарпатська асоціація ромських громадських організацій “Єкгіпе” (Єдність), створена в 1998 р. Вона об’єднувала 7 організацій чисельністю понад 11 тис. членів. Під головуванням А.Адама асоціація координує роботу організацій – членів об’єднання [608, 43]. Як альтернатива, в 2000 р. був зареєстрований конгрес ромів Закарпаття “Траліпе” (Братерство). Конгрес фактично діяв при товаристві “Рома” під головуванням Й.Адама. До складу об’єднання входили 6 організацій (“Рома”, “Унг-ромен”, “Лаутарі”, “Ром сом”, “Амаро Дром”, “Амаро Дром-Терненгеро”) [608, 47]. Отже, потрібно констатувати значну громадську активність циганської етнічної меншини на Закарпатті.

Низький рівень володіння циганською мовою, пристосування циган краю до домінуючого населення створили специфічні умови їхнього етнорелігійного буття. Так, в Берегівському, Ужгородському та Виноградівському районах діють окремі реформатські громади циган. Закарпатська реформатська церква створила спеціальну місію при релігійному управлінні ЗРЦ. Мобільність та рухливість циган, сприйняття музичного оформлення богослужіння створили сприятливий ґрунт для поширення серед ромів краю євангельської церкви Живого Бога. В 1992 р. в таборі в м.Мукачево була створена перша громада. Згодом вони розрослись по всій області. Місіонери церкви активно працювали над поширенням доктрини церкви Живого Бога. Церква активно співпрацювала із циганськими національно-культурними товариствами, виражаючи таким чином соціально-політичне буття циган області [221, 91].

Крім вказаних тенденцій, в релігійному житті циган краю була поширена належність до традиційних громад УПЦ та ГКЦ переважаючого українського населення. Вони також входять до громад ХВС, ЄХБ, АСД та Свідків Єгови (угорський теократичний район). Проте, згідно спостережень, участь циганської етнічної меншини в релігійному житті, в основному, зводилась до культурно-обрядової практики (хрещення, вінчання, поминання, великі релігійні календарні свята тощо) [221, 92].

4.2.5. Словаки.

В умовах тоталітарно-авторитарної політичної культури СРСР в системі освіти краю не було жодної школи із словацькою мовою навчання. Із здобуттям незалежності, в 1991 р. запроваджувалось факультативне вивчення словацької мови у населених пунктах компактного проживання словаків, ужгородській школі №7 та ужгородському ліцеї. В 1992 р. в с.Сторожниця Ужгородського району вперше в Україні відкрито клас із словацькою мовою навчання [190, 13]. В цій школі крім програмового навчання, яке забезпечували словацькі та українські спеціалісти-педагоги, проводилась значна позакласна робота. Так, дитячий фольклорний ансамбль “Бетярики” залучався до ряду національно-культурних програм словацької меншини краю. З 1998 р. в школі проводиться свято словацького народознавства та мистецтва “Чари казок”. Ініціатором проведення цієї акції став перший вчитель початкових класів в Сторожниці із Словаччини Е.Дзвонік [453, 23; 682, 38].

У 1997 р. відкрито клас із словацькою мовою навчання на базі ужгородської ЗОШ №2. Протягом наступних років завдяки зусиллям обласної організації “Матіца словенска” на Закарпатті створено чотирирічний цикл початкової освіти із словацькою мовою навчання [424, 60]. В 2001 р. функціонувало 2 школи із українською та словацькою мовами навчання. В 5 класах Ужгородської школи №20 працювали 5 вчителів із Словаччини. В 1-4 класах навчання проводилось словацькою мовою, а з п'ятого класу ряд предметів поряд із українською – словацькою мовою. В школі с.Сторожниця Ужгородського району словацька мова та література вивчалась у 2-11 класах [284; 686].

Розвиток словацькомовної освіти на Закарпатті фіксує статистика. Якщо в 1992/93 навчальному році словацькою мовою навчалось 12 учнів, то в 1996/97 році – 32 учні, в 1999/2000 році – 87 учнів, в 2000/01 році – 102 учні [720, 35]. Крім цього, 157 учнів в місцях компактного проживання словаків (села Середнє, Глибоке, Анталовці Ужгородського району,

села Тур'ї Ремети, Родникова Гута Перечинського району, с.Довге Іршавського району та ін.), в Ужгородському ліцеї та школі №20 факультативно вивчали словацьку мову [284].

Оптимізуючим чинником стало функціонування в 2001 р. двох словацькомовних груп в ужгородських дошкільних виховних закладах №15 та “Ластовічка”. З іншого боку, створення в 1994 р. при філологічному факультеті УжДУ словацького відділення забезпечувало наступність навчання рідною мовою словаків. Відділення поступово перетворилось у самостійну кафедру словацької філології УжНУ. Також з числа словаків Закарпаття навчались студенти у ВНЗ Словаччини. Зв'язки із мовною батьківщиною втілювались протягом щорічного відвідання 60-70 дітей із словацьких сімей краю літніх таборів “Школа в природі” в Словаччині [423, 63; 730]. Проводились також постійні стажування студентів, викладачів. Враховуючи наявні результати, можна погодитись із думкою Й.Гайніша про перспективність подальшого розвитку словацькомовної освіти на Закарпатті [424, 61].

Протягом досліджуваного періоду вдосконалювалась система інформаційних пріоритетів словаків краю, але нерівномірно. Якщо в 1993 р. в бібліотечних фондах було 5985 примірників книг словацькою мовою, то в 2001 р. показник зріс до рівня 6339 примірників [418, 37; 608, 73]. Це складає тільки 0,1% літератури, що явно недостатньо. В місцях компактного проживання словаків функціонувало 6 клубних закладів і 4 бібліотеки.

Певною мірою оптимізуючим чинником виступила ідея розширення ефірного часу для словацької національної меншини на обласному радіо і телебаченні. Якщо на кінець 1998 р. в області проводились словацькою мовою телепередачі 1,6 год. на місяць, а радіопередачі 0,8 год. на місяць, то тепер ці цифри – 2 год. (ТБ) і 1,6 год. на місяць (радіо) [455, 3; 456, 3]. Крім цього в радіоефірі області звучать ряд словацькомовних станцій (“Віход”, “Рок FM”, “КІКС”, “Коліба”, “Флеш” та ін.), на телебаченні – канали STV1 та STV2, телеканал “Markiza”. Це створює умови безперешкодного сприймання рідномовної інформації, покращує зв'язки словаків Закарпаття із Словаччиною. Відзначимо, що в 1994 р. облдержадміністрацією було підтримано зусилля “Матіци словенскої” по створенню документального кінофільму “Словаки на Закарпатті” (головний режисер – З. Малош) [158, 187].

З 20 лютого 1993 р. на сторінках щоквартальника “Словацького кур'єру” в газеті “Вісті Ужгородщини” висвітлювались важливі сторінки поступу словацької етнічної культури на сучасному етапі в історичній ретроспективі. З кінця 1998 р. як орган “Матіци словенскої” на Закарпатті виходила словацькомовна газета “Подкарпатський словак”. Товариство словацьких

жінок з 1999 р. започаткувало видання журналу “Довіра” [257]. Подібний пліоралізм складає перспективу інформаційно-культурних пріоритетів словаків краю.

Високих досягень здійснено в галузі професійної та аматорської художньо-самодіяльної культури. В с.Сторожниця Ужгородського району діяв чоловічий вокальний ансамбль “Бетяри” та дитячий фольклорний колектив “Бетярики”. Його успіхи відзначені чисельними нагородами за участь у святах національної культури. В 2001 р. нараховувалось 5 аматорських музичних ансамблів, 3 аматорські танцювальні колективи, 2 аматорські хорові колективи словаків [608, 71]. Активно діяли фольклорні колективи “Турянська долина” (с.Тур’ї Ремети), “Веселі дзвіночки” (с.Родникова Гута), “Словенка” (с.Середне), “Липтаки” (с.мт.В.Березний) та ін. В с.Сторожниця також функціонував Центр словацької культури.

Словаки краю також прагнули відродити народну пам’ять, закарбовану в мистецькі твори. Так, за пропозицією Ужгородської культурно-освітньої організації “Матіца словенска”, крайового культурно-освітнього товариства ім. О.Духновича та Ужгородської міської організації охорони пам’яток історії і культури (із 1994 р.!) вирішувалось питання про відновлення в м.Ужгороді пам’ятника Т.Масарику [197, 167]. Відзначимо, що тільки в березні 2002 р. відбулось відкриття цього пам’ятника. Це певною мірою заповнило лакуну пам’ятників історії та культури словацької національної меншини. Адже, порівняно із угорською спільнотою вона практично їх не мала.

Починаючи з 1991 р. традиційними були проведення в місцях компактного проживання словаків обласних свят словацького мистецтва “Словенска веселіца” [68; 72; 84; 91; 157]. Святкові дійства були насичені багатою концертною програмою, словацькими танцями та піснями, виставками сувенірів. На святах постійними гостями були високоповажні представники із Словацької республіки [664; 717]. В 2001 р. в м.Ужгороді відбулось відродження свята “Перший фаш’янгвий бал”, де зібралось більше 250 чол., в тому числі й генеральний консул Словаччини в Україні І.Барто [663]. Безумовно, що подібні акції стали можливими через активізацію національно-культурних товариств словаків краю, насамперед “Матіци словенскої”.

Станом на 2001 р. обласним управлінням юстиції було зареєстровано 4 обласні громадсько-культурні організації словаків Закарпаття. Обласна організація “Матіца словенска” (легалізована 1994 р.), очолювана Й.Гайнішем, об’єднує 1,5 тис. членів (інші дані – 850 чол.). Товариство словаків Закарпаття ім. Л.Штура (1997 р.), очолюване Й.Горватом, об’єднує 750

чол. (інші дані – 350 чол.). Закарпатське обласне культурно-просвітнє товариство словацьких жінок “Довіра” (1999 р.), очолюване Н.Герцег-Паш, організовує 50 чол. Обласне товариство словацької інтелігенції (2000 р.), очолюване Е.Горватом, об’єднує 60 членів [264; 608, 35-38].

Найбільшу активність проявляла “Матіца словенска”, з ініціативи якої проводилась значна робота в галузях соціально-економічної допомоги словакам краю, організації словацького шкільництва, підготовки педагогічних кадрів, видання газети “Тідкарпатський словак”. Й.Гайніш був віце-президентом Європейської Ради світового конгресу словаків. В одній із публікацій він зауважив, що прагнення до лідерства, веде деяких активістів до творення нових товариств і негативно впливає на загальну справу словацького етнокультурного розвитку [425, 135]. Це виявилось у публічних дискусіях з приводу перейменування Ужгородської організації “Матіца словенска” на Ужгородське товариство словаків. Група активістів товариства на чолі із С.Фесущаком виступила на сторінках “Новин Закарпаття” із критикою на адресу голови товариства І.Латка [702]. Таким чином, виявилось, що дві організації є спадкоємцями Ужгородської організації “Матіца словенска” (створена в 1992 р.) – власне, організація та Ужгородське товариство словаків на чолі з І.Латком [209, 18].

Подібним чином відбувалось створення товариства словаків Закарпаття ім. Л.Штура. У зверненні до посадових осіб Закарпатської облдержадміністрації від 17 жовтня 1996 р. лідери обласної організації “Матіца словенска” (Й.Гайніш, А.Микита, С.Фесущак, М.Гапак, Т.Вейгеші, М.Берец) висловлювали глибоке стурбування з приводу проголошення завідувачем Будинку культури с.Сторожниця Й.Горватом неіснуючого товариства словаків Закарпаття ім. Л.Штура [183, 73]. У документі вказується, що 1 вересня 1996 р. Й.Горват відмовився відкрити сільський клуб для проведення зборів громадян по створенню осередку “Матіци словенскої” у Сторожниці. Не допомогли особисті прохання почесного консула Словацької республіки в Ужгороді І.Шуфрича та Й.Гайніша. А 12 жовтня 1996 р. у приміщенні РБК в м.Ужгороді відбулась установча конференція обласного товариства словаків ім. Л.Штура, без попередньої інформації про це в обласній пресі [183, 74]. У наступному зверненні від 14 лютого 1997 р. активісти обласної організації “Матіца словенска” висловили стурбування через легалізацію товариства ім. Л.Штура та розбиття єдності словаків через амбіції Й.Горвата [181, 12-13]. На наш погляд, дискусії є зайвими через складання моделі домінування організації “Матіца словенска” із центром в Ужгороді поряд із збереженням позиції товариства імені Л.Штура в с.Сторожниця. Товариства ж словацької інтелігенції та жінок представляють “спеціалізовані”

громадські організації словацької національної меншини, відстоюючи інтереси нечисельних членів товариств.

Зауважимо також про етноконфесійний аспект культурного буття словаків. Більшість словаків краю – римо-католики. В 1989 р. офіційно було зафіксовано 8 громад римо-католицької церкви (із 52 громад РКЦ краю), де богослужіння проводилось словацькою мовою [35, 52]. В умовах краху тоталітарної держави відбувалось повернення вірникам римо-католикам храмів, що слугували музеями та складами. Першим був повернутий костьол у с.Глибоке Ужгородського району (1989 р.). В с.Тур'ї Ремети Перечинського району 8 вересня 1989 р. відкритий костьол 1885 року. А 1990 р. були повернуті костьоли в селах Сторожниця Ужгородського району, Родниковій Гуті Свалявського району, Клячанові Мукачівського району. 13 червня 1993 р. в с.Анталовці Ужгородського району відбулось освячення першого римо-католицького костьолу, побудованого після Другої світової війни [723, 131-132].

На 2001 р. у 17 населених пунктах 6 районів області, де компактно проживають словаки, існували окремі приходи. Всі вони забезпечені культовими спорудами. Із 17 приходів у 15-ти богослужіння проводилось словацькою мовою, у двох – угорською, словацькою та німецькою мовами [257]. На кінець 1997 р. їх обслуговувало 6 священників (3 з них із Словаччини). Крім цього, 2 студентів (мешканців краю) було направлено на навчання у духовні навчальні заклади Словаччини. По лінії РКЦ у с.Середнє Ужгородського району та смт.Перечин діяли 2 благодійні організації “Карітас” (“Милосердя”), що допомагали і вірникам-словакам [221, 92]. Протягом досліджуваного періоду проводилась активна робота по утвердженню словацькомовного богослужіння в місцях компактного проживання словаків з боку священників із Словаччини. Всі вищезгадані чинники сприяли етнокультурному розвитку словаків Закарпаття в умовах незалежності України [464, 81].

4.2.6. Німці.

Масова еміграція німців Закарпаття спричинила проблеми утвердження їх етнічної культури, насамперед, у освітньо-виховній сфері. В області не існувало жодної школи із німецькою мовою навчання, діяла одна група виховання німецькою мовою в системі дошкільних закладів області.

В 2001 р. в дитячих садках області виховувалось 98 дітей, а в школах навчалось 297 учнів німецької національності. В той же час тільки в одному садку із середини 90-х рр.

функціонувала група із німецькою мовою виховання, де в 2001 р. виховувались 24 малюта. Тільки факультативно вивчали німецьку мову 324 учні шкіл краю. Зауважимо, однак, німецька мова вивчалась як іноземна в 285 школах краю (41247 учнів). Це полегшило навчання німецької мови в місцях компактного проживання німців. Німецька мова в селах Бородівка, Верхній Коропець, Кучава, Нове Село, Павшино, Синяк Мукачівського району, с.Усть-Чорна Тячівського району, с.Драчини Свалявського району вивчалась вже з 1 класу. Першою ластівкою комплексного німецькомовного навчання стала недільна школа в м.Сваляві, де в 2001 р. вже навчались 32 учні [285]. Відзначимо, що умовах масового відтоку німецького населення, їхньої мовної асиміляції ці показники були доволі значними. Також протягом досліджуваного часу в Ужгородському університеті на факультеті романо-германської філології кафедра німецької філології готувала фахівців німецької мови.

Німецька національна меншина вперше в умовах незалежності отримала можливість рідномовних телепрограм на обласному телебаченні. В 2001 р. німецькою мовою виходило 1,5 години ефірного часу Закарпатської обласної телерадіокомпанії [608, 70]. Ці програми презентували в основному традиційну культуру німців краю, їх долю в умовах іншомовного середовища, історії окремих яскравих представників з числа німців області в історичній ретроспективі та сьогоденні. На жаль, не було радіопрограм та німецькомовної преси. Виняток становила німецькомовна сторінка “Am dorfbrunnen” в “Новинах Закарпаття”, що періодично виходила з 1995 р. Публікації, присвячені німецькій національній меншині краю, акцентували увагу на окремих етнокультурних аспектах збереження ідентичності німців краю, святкування в Паланкові тощо [472, 225]. Німецькомовна література в бібліотеках краю протягом 90-х рр. дещо поповнилась. Якщо в 1993 р. в бібліотечних фондах нараховувалось 1714 книг німецькою мовою, то в 2001 р. їх було вже 4930 примірників. Мукачівська центральна бібліотечна система забезпечувала німецьке населення літературою в 5 бібліотечних установах [418, 37; 608, 72-73].

До захисту етнокультурних потреб німців протягом досліджуваного часу функціонували 5 клубних установ краю. Німці краю організувались у мистецькі колективи. Насамперед, представлені Мукачевом, Паланком, Павшином, Усть-Чорною, Свалявою, Чинадієвом. Ефективно працював мистецький центр “Паланок”. Власне, активна участь нечисельної громади німців сприяла активному представленню їхньої етнічної культури в рамках проведення щорічних фольклорних фестивалів [61; 71; 75; 80; 88; 643]. Культурно-

національний центр “Паланок” в Мукачеві щораз відвідувався іноземними делегаціями, насамперед із Німеччини. Так, в травні 1999 р. його відвідав Надзвичайний та Повноважний Посол ФРН в Україні Е.Гайкен. В ході цих відвідин, під час бесіди із першим заступником мукачівського міського голови, була приділена особлива увага німецькій національній меншині краю. Зокрема, обговорювались аспекти гуманітарної допомоги з боку Німеччини через добротні організації, по лінії церкви, її координацію зі сторони української та німецької влади. Посол також вів села компактного проживання німців (Нове Село, Кучава, Павшино), де ознайомився із життям, побутом німців краю, мав розмови із головами сільських Рад [211, 69-72]. Підтримка з боку Німеччини залишалась ефективним каталізатором утвердження етноідентичності німців краю.

Важливим фактором етнокультурного розвитку німців краю стало також становлення національно-культурних товариств. Власне цей процес був започаткований в умовах СРСР. В липні 1990 р. відбулась установча конференція товариства “Відродження”, на якому зібралось 276 делегатів. Головою товариства було обрано Е.Кайнца. В статутному документі вказувалось, що організація представляє підрозділ Всесоюзного товариства радянських німців “Відродження”, покликана сприяти задоволенню національних питань “радянського німецького народу” (? – М.З.), перш за все відродження ліквідованої автономної республіки на Волзі, відродження національних районів, сільських Рад в місцях компактного проживання німців [139, 198]. На установчій конференції були окреслені регіональні перспективи німецької національної меншини. Зокрема, щодо започаткування фестивалів німецького фольклору (М.Фогел), ініціювання відкриття школи з німецькою мовою навчання, організацію вивчення німців краю, створенні в Музеї архітектури і побуту експозиції німецького поселення (Г.Меліка), розвитку німецької мови та культури (І.Коструба) та ін. [139, 213-215].

Вже в умовах незалежності відбулось створення товариства німців Закарпаття “Надія”. В статутному документі відзначалось, що товариство є “... незалежною демократичною організацією, веде самостійну політичну діяльність...” [97, 376]. Таке формулювання і стало причиною “непроходження” наступної переєстрації в 1993 р. Головою товариства на установчій конференції в березні 1992 р. був обраний Е.Візінгер. Власне, причиною виникнення цього об’єднання була конфронтація еліти німецької спільноти з приводу позиції щодо автономії краю. Голова товариства “Відродження” Е.Кайнц від імені всього німецького населення підписав документ “За автономію Закарпаття”. В цій ситуації, як зауважував

Л.Шварц, “... ми, демократична група, виступили із своєю заявою в “Карпатській Україні”, в якій засудили безвідповідальність Еміла Кайнца, який таким заявами сіє міжнародну ворожнечу” [97, 402]. М.Фогел покинув зал Будинку культури, де проходила конференція. А Л.Шварц висловився про перспективу ведення самостійної та незалежної нейтральної політики товариством “Надія”. На конференції представники демократичних сил В.Зілгалов і Б.Дикий висунули лозунги єднання для спільної боротьби за справжню незалежність України [97, 401-403]. З іншого боку, учасники форуму висловились за культурну автономію німців краю, розширення можливостей навчання в Німеччині та виконання першочергового завдання – “відновлення національності німцями, згідно етнічного усвідомлення своєї національної незалежності” [97, 407-408].

В 90-х рр. найбільш ініціативним було товариство “Відродження”, яке очолив З.Кірман. Воно об’єднувало 1260 чол. Активність товариства проявлялась головним чином у соціально-економічній підтримці німців краю, щорічно організовувало свята німецької культури. Завдяки зв’язкам товариства молоді німці краю мали можливість отримання рідномовної освіти в Німеччині [608, 39]. Вже в 2000 р. було зареєстроване інше товариство під назвою “Німці Закарпаття”. Його головою став В.Цанько. Товариство зайнялось організацією недільної школи, проведення курсів німецької мови та іншими культурно-освітніми проблемами. Найбільшим осередком товариства була Свалявська районна організація “Німецька громада” (766 чол.). Мукачівське товариство німців, очолюване В.Фехтелом складало 600 чол., в с.Усть-Чорна – 95 чол. (голова Ф.Шпачинський) [290].

Німецька національна меншина продовжувала зберігати етнорелігійну ідентичність. В 1989р. в 3 громадах РКЦ краю богослужіння проводилось німецькою мовою [35, 52]. В умовах незалежності їх число подвоїлось. В с.Чинадієво та м.Свалява богослужіння проводились німецькою та угорською мовами. В ряді населених пунктів німці входять до складу угорських римо-католицьких громад [221, 92]. Це зумовлює тривалу в історичному часі мадяризацію німців краю. Тільки в кінці 90-х рр. із проведенням активної пастирської роботи римо-католицьким священиком-місіонером Й.Трунка в селах Павшино, Синяк, Барбово на Мукачівщині та Усть-Чорна Тячівського району розпочалось відродження німецькомовного богослужіння. Проводилась значна робота по соціальному та духовно-релігійному захисті німецького населення. Зводилась церква на околиці Павшина, споруджений будинок для людей похилого віку. В планах – бібліотека, навчальний центр, їдальня. В с.Синяк також

побудовано церкву та готель. В с.Нове Село під керівництвом пастора Б.Ногти обладнана столярна майстерня тощо [387]. Це свідчить про поєднання духовно-релігійного та соціально-економічного факторів, що оптимізує етнічне та соціальне самопочуття німців краю. Вищенаведений матеріал засвідчує опір німців краю асиміляційним та еміграційним процесам, що проявилось у творенні національно-культурних товариств, ренесансові етнічної культури німців Закарпаття.

4.2.7. Євреї.

Єврейська національна меншина Закарпаття мала подібні до німців умови етнокультурного розвитку. Масова еміграція спричинила вже в 1994 р. скорочення чисельності євреїв краю до 2200 чол. [530, 14]. За підрахунками у 2001 р. на Закарпатті було близько 1,5 тис. євреїв. Втім, згідно перепису 2001 р. євреями ідентифікувались тільки 565 чол. [249; 350]. З одного боку, це зумовило послаблення етносоціального буття євреїв, з іншого – створило умови організації нечисельної національної меншини у творенні власної етнічної культури.

Яскравий цьому приклад – організація єврейських недільних шкіл в Ужгороді, Мукачеві та Хусті. Так, недільна школа в Мукачеві була створена ще в 1992 р., але офіційно зареєстрована 1996 р. Спочатку вона була розміщена в приміщенні школи №20, згодом в школі №3. Учні трьох груп недільної школи вивчали на уроках історію та традиції єврейського етносу, мову іврит, музику та хореографію. Крім звичних уроків – ефективними були ігри, конкурси, карнавали, відзначення шабату [442, 27]. Ужгородська недільна школа створена в 1994 р., її розмістили на території школи №9. В школі вивчались традиційні предмети іврит, історія, культура, пісенна та танцювальна спадщина єврейства. Власне, крім програмового матеріалу школи учні мали можливість побувати в триденних літніх таборах під керівництвом мадріхі (вожатих). Школи відвідували також і дорослі [436, 19]. Подібною програмою представлена недільна школа в Хусті під керівництвом Т.Ліндерман. В 2001 р. тут навчалось 28 учнів [608, 67].

Діяльність недільних шкіл – ефективний засіб повернення до традицій та цінностей єврейського етносу. Адже, слабка обізнаність євреїв краю рідної мови (біля 15% згідно перепису 2001 р.) та побутування російської мови як рідної в половини єврейської спільноти краю спричинились до повної відсутності рідномовних радіо та телепрограм, літератури та періодичної преси на івриті або їдиш. Винятком стало започаткування із серпня 2000 р.

благодійним обласним фондом “Хесед Шпіра” видання газети “Эхо”. Матеріали в ній публікувались російською та українською мовами.

В подібних умовах відродження етнокультурного життя євреїв Закарпаття в незалежній Україні важливою віхою стало створення у вересні 1993 р. обласного єврейського культурно-освітнього товариства. Спочатку його головою був П.Мермейштейн, потім Л.Луцкер, в 2001 р. його очолював А.Губер. Власне, під егідою товариства проходили щорічні обласні свята єврейської культури. Особливо оригінально це дійство проходило в травні 1998 р., коли його було приурочено до 50-річчя держави Ізраїль [94]. Товариство також проводило мітинги пам’яті жертвам Голокосту. Так, до 50-річчя Голокосту на єврейському кладовищі в Ужгороді та на приміщенні обласної філармонії (колишня ортодоксальна синагога) було встановлено меморіальні дошки. За підтримки Єврейського фонду України, фонду “Шолом” у Львові, фонду “Синберга”, добродійного фонду “Мир” єврейське обласне товариство активно займалось організацією культурних та добродійних акцій, захищало малозабезпечених [249]. В травні товариство увійшло як складова частина Закарпатської обласної єврейської общини, головою якої був Г.Розентал. Таким чином, це ще більш зорганізувало єврейство краю.

Крім обласного товариства (1000 членів), представництва філії “Сохнут-Україна” на Закарпатті, вищезгаданих філіалів добродійних організацій єврейська меншина області була об’єднана в 6 незалежних іудейських релігійних громадах. Всі вони забезпечені культовими приміщеннями. Крім незалежних іудейських громад діяли також дві громади об’єднання іудейських релігійних організацій України, одна громада прогресивного та одна громада традиційного іудаїзму [274]. Равином Закарпаття був Х.Ш.Гофман. Під час його керівництва в Мукачеві було відкрито одну з перших єврейських благодійних їдалень. В кінці 1999 р. між ним та новим правлінням мукачівської громади виникли тертя. Втім, він продовжував свої обов’язки Головного Равина для канонічної діяльності, доставки і розподілу гуманітарної допомоги до кінця серпня 2000 р. [192, 33, 35].

Проблемними питаннями для єврейської общини залишались повернення будівель, де знаходились культові приміщення, що до 1944 р. були у власності іудейських релігійних громад [174, 3-4; 208, 1, 4, 15]. Окресливши контури етнокультурного життя євреїв на Закарпатті в умовах незалежності України, можна твердити про перспективи комплексного дослідження проблеми.

4.2.8. Інші.

Дослідження етнокультурних процесів на Закарпатті засвідчує можливість окремого аналізу поступу етнічної культури польської, чеської, білоруської, азербайджанської та вірменської національних меншин краю, насамперед, через організацію їх в рамках національно-культурних товариств, створенні власних недільних шкіл, проведенні свят та фестивалів.

Польська національна меншина в 2001 р. була представлена 518 представниками. В основному – це вихідці із Волині, Львівщини, Івано-Франківщини та Житомирщини. Переважно – це професійні лікарі та вчителі, що направлялись на роботу та члени їх сімей [250]. Досягненням для нечисельної спільноти поляків було створення в 1995 р. обласного товариства польської культури. Його очолила Г.Вакарова, лікар обласної поліклініки. Товариство підтримувало стосунки із польською організацією “Вспольнота Польска”, Федерацією польських організацій в Україні. Власне завдяки цій співпраці товариство мало можливість щоліта безкоштовно оздоровлювати дітей у таборах Польщі, направляти юнаків та дівчат з польських родин на навчання в ВНЗ Польщі. В 2001 р. там безкоштовно навчалось двоє ужгородців, які були забезпечені житлом, стипендією та пільгами на проїзд. А четверо ужгородців, разом із Т.Пулик, відвідували двотижневі підготовчі курси для абітурієнтів на базі Ягелонського університету в Кракові [250; 407].

Крім культурно-освітніх товариство поляків проводило різнопланові медико-екологічні акції. Зокрема, започаткована діяльність медичної секції “Коло лікарске”. Справжньою подією стало відкриття 23 жовтня 1999 р. на базі Ужгородської школи №15 польської недільної школи, яку очолила Т.Пулик. В 2001 р. вона мала 5 діючих класів, з яких 2 для дорослих. В цій школі учні відтворювали та засвоювали традиційну культуру поляків. Вивчення мови – головний напрям школи. Польські пісні, відтворення календарної обрядовості, вертепних дійств, дитячих ігр тощо сприяли формуванню етнічної свідомості поляків [404-405; 641]. В 2001 р. в школі навчалось 36 дорослих та 46 дітей; працювало 4 вчителі, 1 – з Польщі [286]. Крім активної діяльності польських медиків та вчителів краю, в березні 2001 р. було зареєстровано Закарпатський осередок Спілки польських учених України [295]. Це ще одна важлива сторінка етнокультурного буття поляків області.

Чеська національна група краю в 2001 р. нараховувала 320 чол. Проживає вона дисперсно, тому умови організації були вкрай несприятливі. Тільки в 1995 р. було створено Ужгородську

спілку чеської культури імені Яна Амоса Коменського. Її очолила О.Буксар. Чеська спілка організувала вивчення чеської мови, випустила ряд чесько-русинських календарів. Вона активно підтримує контакти із громадськими організаціями Чеської республіки, Посольством Чехії в Україні. Спілка чеської культури була одним із організаторів збору коштів для спорудження в Ужгороді пам'ятника Т.Масарикові [255].

Білоруси краю, хоч і представлені більш чисельно (2001 р. – 1540 чол.) через мовну російську та українську асиміляцію не проявляли етнокультурної активності. Тільки в кінці 1999 р. було створене обласне товариство білорусів “Сябри”. Його головою став А.Донець [608, 57]. Його фіксоване членство (3 тис. чол.) – доволі завищене. Декларуючи мету захисту та розвитку культурної та духовної спадщини білорусів, товариство не проявило активності в етнокультурному житті краю.

В 2001 р. азербайджанців в краї нараховувалось 231 чол. Організація азербайджанської спільноти відбулась в рамках створеної в 2000 р. регіональної організації Конгресу Азербайджанців України. Її головою став З.Геюшев. Кількість членів організації всього 50 чол. [608, 58]. Товариство брало участь у спільних акціях національних меншин краю, презентуючи власну програму.

Вірмени краю в 2001 р. склали 490 чол. Вже 1996 р. вірмени організувались в товариство вірменської культури Закарпаття “Арарат”. Його очолив С.Нікогосян [608, 56]. Протягом своєї діяльності товариство зробило чимало справ для вірменської спільноти. Представники організації були постійними ініціаторами концертів, літературних та художніх вечорів, виставок вірменської тематики. За сприяння “Арарату” відзнято документальні фільми “Візьму твій біль на себе”, “Молитва каміння”, “Україна – рідний край”. Товариство видало книгу на честь художниці М.Балог під назвою “Зажгите свечи” [589, 152]. В жовтні 1999 р. товариством “Арарат” на базі Ужгородської школи №8 була відкрита вірменська недільна школа. Як твердить керівник школи Р.Варданян, на початку навчального року школу відвідувало 27 учнів, згодом число збільшилось до 37. Завдяки ентузіазмові батьків було розмножено буквар, передруковані пісенник та карти з історії та географії Вірменії [408]. Ці кроки товариства оптимізують етнокультурне життя вірменської спільноти в умовах іноетнічного середовища, виховують етнічні цінності та пріоритети молодого покоління.

4.2.9. Координація та пошуки спільної діяльності національно-культурних товариств. Діяльність Центру культур національних меншин Закарпаття.

Питання пошуків та координації спільної діяльності громадських організацій українців та етнонаціональних меншин виникло в умовах загострення етнополітичної ситуації на Закарпатті в 1991-1992 рр. Через протиріччя в громадській думці із приводу домагання самоврядного статусу краю виникли різнополярні табори. Ми звертали увагу у попередньому розділі роботи про діяльність Демократичної ліги національностей Закарпаття (жовтень 1991 – січень 1993 р.) та УНРЗ (із початку 1992 р.). Якщо до першої входили русинське товариство і національно-культурні товариства меншин краю, то до складу УНРЗ – націонал-патріотичні українські громадські організації (“Просвіта”, “Меморіал”, Союз жінок-українок, осередок Демократичної партії та ін.).

Із вщухненням дебатів щодо самоврядності в кінці 1993 р. було створено “Круглий стіл національностей Закарпаття”. До нього ввійшли Товариство словаків Закарпаття ім. Л.Штура, “Матіца словенска” на Закарпатті, Общество подкарпатських русинів, товариство єврейської культури, культурно-освітнє товариство ім.О.Духновича. Як зауважили І.Мигович та М.Макара, із дробленням товариств, відлучування нових “зі своїми статутами, керівництвом, зв’язками, можливостями, що привело до припинення діяльності “Круглого столу” [589, 138].

З часом спільна діяльність національно-культурних товариств була врегульована. Насамперед, завдяки створенню в жовтні 1999 р. першого в Україні Центру культур національних меншин Закарпаття [301-302]. У “Положенні про Центр культур національних меншин Закарпаття у м.Ужгороді” зафіксовано, що він “...є державним культурно-інформаційним, організаційно-методичним та консультативним закладом, діяльність якого спрямована на реалізацію державної політики у сфері задоволення етнокультурних потреб національних меншин, відродження, збереження і розвитку в області їхніх культур, мов, звичаїв та традицій” [300]. До складу координаційної ради Центру ввійшли голова ради М.Черепаня, заступники П.Рак і Е.Ландовський, секретар Й.Соломон. Членами ради були обрані 30 чол. Це – голови національно-культурних об’єднань І.Орос, М.Товт, І.Туряниця, М.Макара, Й.Гайніш, Й.Горват, Г.Вакарова та ін. [303].

Центр презентував для проведення конференцій, зустрічей, форумів зал на 40 місць та актовий зал на 400 місць. Тут проходили важливі зібрання: зустріч парламентарів Словаччини та України з головами національно-культурних товариств словаків (3 травня 2001 р.); зустріч

керівництв угорських, словацьких, ромських, русинських товариств із представником Шведської Академії наук (7 травня 2001 р.); зустріч єврейської релігійної громади із журналістами з Ізраїлю (8 вересня 2001 р.); зустріч голови Закарпатської ОДА із головами національно-культурних товариств та засідання координаційної ради Центру (3 липня 2001 р.) прес-конференція благодійної організації “Хесед Шпіра” (16 вересня 2001 р.) і т.д. [298]. Проводилась також робота по укомплектуванню бібліотеки, інформаційно-аналітичного та методичного кабінетів. Вже на початок 2001 р. було укомплектовано біля 1,5 тис. примірників літератури [661, 88].

Крім цієї важливої функції Центр проводив семінари-практикуми з директорами, вчителями недільних шкіл національних меншин краю. Протягом вересня 2000 – травня 2001р. було здійснено проект “Кордони єднання”, в рамках якого було проведено міжнародну науково-практичну конференцію, видано матеріали учасників конференції із Словаччини, Польщі, Румунії, Угорщини. Центр організував участь голів товариств національних меншин Карпатського Єврорегіону, що проходив у м.Ніредьгаза (Угорщина) у вересні 2001 р. Вже в 2001 р. Центр разом із Міжнародною Радою спілок національних меншин Карпатського Єврорегіону працював над проектом “Віртуальна фольклорна галерея національних меншин Карпатського Єврорегіону” [299]. Отже, відповідна координація зусиль національно-культурних товариств має потенціал для подальшого розвитку та вдосконалення.

З огляду на вищенаведений матеріал, можемо констатувати, що етнокультурний розвиток українців та національних меншин Закарпаття протягом 1989-2001 рр. зазнав важливих позитивних змін. Впровадження української мови як державної стало вагомим чинником етностанотворчих процесів. Українські громадські організації, відроджена крайова “Просвіта” презентували громадськості потенціал етнокультурної сили українства краю. Попри труднощі у видавничій справі, наявні позитивні зрушення у відродженні історичної пам’яті народу. Твори митців пензля та слова, науковців просякнуті ідеєю утвердження українства та специфіки його закарпатського мозаїчного елемента.

Попри зауваження з боку ряду дослідників, можемо твердити, що угорська національна меншина фактично домоглась національно-культурної автономії. Російська меншина також мала досить значні можливості етнокультурного розвитку, насамперед через засилля російськомовного слова в інформаційному просторі. Румунська національна меншина традиційно відстоювала власну етнокультурну специфіку. Через компактне проживання вона

чітко презентувала власне етнічне обличчя. Створені національно-культурні товариства тільки каталізували цей процес. Високих успіхів досягла циганська етнічна група. В умовах української державності вони на офіційному рівні поступово ліквідують імідж та стереотип щодо циган у більшості населення краю. Словацька національна меншина успішно розбудовує словацькомовну систему освіти, досягла успіхів у захисті етнокультурних запитів (діяльність чисельних аматорських художніх колективів, фестивалі національної культури, етнорелігійний аспект тощо). Певні здобутки, попри еміграційні чинники, мають німці та євреї краю. Етнокультурні процеси не обійшли осторонь представників нечисельних груп білорусів, поляків, чехів, азербайджанців та вірмен краю. Творення недільних шкіл, успіхи на ниві професійної культури, зв'язки із мовними батьківщинами яскраві цьому приклади.

На наше переконання, поряд із утвердженням національної української ідеї на Закарпатті протягом досліджуваного періоду фактично побудована модель громадянського суспільства через вагому презентацію національно-культурних організацій меншин. Створення рідномовної системи освіти, чисельних культурно-мистецьких заходів етнонаціонального змісту сприяло формуванню іміджу Закарпаття, де проходили чисельні фестивалі, конкурси, зустрічей єднання тощо. Ці показники високо оцінено й на міжнародному рівні.

РОЗДІЛ 5

ЕТНІЧНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ТА МІЖЕТНІЧНЕ КОНТАКТУВАННЯ
НА ЗАКАРПАТТІ

Етнічна самоідентифікація та міжетнічні стосунки – проблеми, які потребують як активного наукового вивчення, так предметно-практичної реалізації в житті суспільства. Проблеми соціальної динаміки, складання етнонаціональної ідентичності, міжпоколінної трансформації етнічних цінностей українців та етнонаціональних меншин за умов державної незалежності України вже стали предметом вивчення українських соціологів, політологів та етнологів.

Що вкладається в зміст поняття “етнічна самоідентифікація”? М.Шульга відзначав, що етнічна самоідентифікація особи розгортається у вигляді як усвідомлених, так неусвідомлених дій, вчинків та операцій [718, 6]. В таких умовах значення етноніму не можна абсолютизувати. Відсутність чіткої етноідентифікації не заперечує належність “місцевих”, “корінних”, “тутешняків” до конкретних етносів [669, 121]. Етнографічні складові етносу (в силу історико-політичних причин) можуть мати вкрай нечітку самосвідомість [658, 29]. Це вдало проілюстрував В.Собчук, досліджуючи етнокультурну ідентифікацію населення Берестейщини на основі історико-генетичного підходу [659, 78-79, 106].

Тобто, мова йде про явища етнічної маргінальності, нечіткої етнічної самосвідомості, національної свідомості окремих мозаїчних складових етносів. М.Шульга пов’язував маргінальність особи із явищем, коли індивід “... прагне одночасно жити в двох світах, але по-справжньому не живе в жодному з них, її духовний світ конгломеративний”. Звідси – ущербність, комплекс неповноцінності, агресивність, жорстокість, пошук опори та стабільності [718, 6, 17-19, 33, 36-37]. Крім цього дослідник звернув увагу на невиправданість підходу до ототожнення бікультуральності та етнічної маргінальності. М.Шульга в теоретичному плані висвітлив процеси трансформації та реідентифікації етнічної ідентичності, що важливо в методологічному плані для розуміння комплексу етнічних процесів на Закарпатті 90-х рр. ХХ ст. [718, 38, 42-47].

М.Обушний обґрунтував процес формування етнонаціональної української ідентичності. Дослідник зауважив, що етнонаціональна ідентичність є основою формування української нації. Вона об’єднує та згуртовує етнонаціональну спільноту в умовах державного

розвитку [616, 1]. Важливими є також результати дослідження О.Борусевич. Зокрема, соціологічні результати щодо ролі інтеграційного фактору у системі етнонаціональних пріоритетів – рідної землі, природи (серед молоді) та мови (середнє та старше покоління українців) [401, 8, 10]. Втім питання складання та функціонування самосвідомості та самоідентифікації (самовизначення, самоусвідомлення) членів етнічних спільнот є дедалі актуальними. Насамперед, через:

- методологічну невизначеність у дослідженні проблем етноідентифікації (протиріччя між дослідниками-примордіалістами та прихильниками конструктивістського чи ситуаціоністського обґрунтування феномену етносу; соціологізація та політизація етнологічного поля дослідження);

- недостатнє розуміння етнографічної мозаїчності українського етносу, піднесення етнографічного регіонального чи локального рівня самосвідомості до дії етнополітичних факторів, спекулювання з цілого ряду “проблем”, зокрема проблеми політичного русинства на Закарпатті. Так, в окремих виданнях українців Закарпаття прямо оголошують національною або етнічною меншиною [330, 230; 589, 116-117; 716, 162]. З іншого боку, абсолютизуючи деякі політичні фактори минулого, навіть в енциклопедичних виданнях декларуються абсурдні визначення. До прикладу, “чехи – етнополітична група в русинському середовищі (?! – М.З.), з якою пов’язує тільки двадцятирічне існування першої Чехословацької республіки (1919-1939)” [633, 402]. Щоб уникнути подібної підміни понять та формулювання “проблем” і загострення уваги на питанні русинства в умовах незалежності України, потрібно спрямувати наукові студії в польове етнографічне та прикладне етносоціологічне русло.

Для досягнення поставленої мети в цьому розділі роботи на основі результатів проведених в 1999-2001 рр. етнографічних досліджень висвітливо аспекти етноідентифікації українців Закарпаття та їхньої оцінки міжетнічних відносин в краї. Окремий момент – етносоціологічне обстеження етнокультурної ідентифікації та міжетнічного контактування серед молоді генерції (2001 р.).

5.1. Етнокультурна ідентичність українців. Результати польових етнографічних студій.

Обстеження етнокультурної ідентифікації проводилось за планом запитальника серед трьох вікових груп українців краю (осіб 30-40 років, 50-60 років і осіб старших 70-ти років) [479, 8-11]. Територія обстеження охопила окремі села Ужгородського, Мукачівського,

Виноградівського, Іршавського, Хустського, Воловецького, Перечинського та Великоберезнянського районів Закарпатської області. Тобто, дослідженням вибірково охоплено українське населення гірської, передгірської та низинної природно-економічних зон краю.

5.1.1. Перша вікова категорія (особи 30–40 років).

Опитані відзначали про те, що в народі всіх мешканців краю, за винятком національних меншин, називають українцями, як з боку самих українців, так національних меншин (угорців, румун, циган, німців та ін.). Також побутують назви “русини”, “руснаки”, “верховинці”.

Як пояснюють таку ситуацію опитані інформатори? “Усі ми, молоді люди, називаємо себе українцями. Читала у газеті “Християнська родина”, що наші діди і баби – русини” (Марія Сопко, 1960 р.н., с.Ромочевиця Мукачівського р-ну) [15, 9]. “Цигани, наприклад, називають нас руснаками, напевне, протиставляючи себе іншому народові. Проте, в останній час все більше вживається термін українці” (Володимир Жабур, 1960 р.н., с.Дунковиця Іршавського р-ну) [13, 1]. Опитані відзначали фактор державності у становленні української етноідентичності. “Українців представники національних меншин називають українцями через належність Закарпаття до України. Часто нас ще називають верховинцями, через гірську місцевість” (Василь Повідайчик, 1971 р.н., с.Лазі Воловецького р-ну) [21, 3].

Інформатори молодого покоління вказували на історичні корені етнічної ідентифікації. “На сьогоднішній день мешканців краю називають українцями. Поширеною є назва “закарпатець”. Також часто називають нас русинами через належність краю в давнину до Київської Русі” (Марія Лакатош, 1961 р.н., с.Лазі Воловецького р-ну) [21, 11]. Респонденти покоління 30–40 років в с.Великі Ком’яти Виноградівського району солідарно відзначали у своїх відповідях про самоназви та екзоназви “українці” та “закарпатці”. Мотивували опитані свої відповіді тим, що перебуваючи в інших регіонах України та інших державах саме так їх називали [1, 2–3]. Прикметно, що в дискусіях людей 30–40 річних із старшими жителями с.Великі Ком’яти, які відстоювали назву “русини” перші просто наполягали на українській ідентичності. Оскільки “українцями”, “закарпатцями” називали і називають їх жителі інших областей, зокрема Львівської, за кордоном (Чехія, Словаччина, Угорщина) [9, 2].

Цікавими виявились відповіді опитаних на питання, чи роблять люди суттєву різницю між закарпатцями та українцями сусідніх областей. Так, окремі опитані різницю вбачають

через відмінну історичну долю Закарпаття, перебування під іноземним гнітом (Юрій Пайда, 1971 р.н., с.Станово Мукачівського р-ну) [18, 11]. В окремих випадках респонденти зосереджували увагу на кращих в економічному плані умовах життя жителів інших областей або різницю у діалектах. Інші відзначали про відсутність будь-якої різниці. “Суттєвої різниці немає” (Марія Керечанин, 1962 р.н., с.Олешник Виноградівського р-ну; Ганна Лешанич, 1963 р.н., с.Стужиця Великоберезнянського р-ну). “Різниця помітна лише на побутовому рівні” (Володимир Печора, 1952 р.н., с.Ромочевиця Мукачівського р-ну) [7, 3; 15, 19; 25, 1]. У плані етноідентичності, самоідентифікації добре видно вживання етноніму “українець” на побутовому рівні суспільної психології селян вказаних населених пунктів.

Для окреслення контурів етнокультурної ідентифікації важливим елементом є рідна мова, саморефлексія опитаних у визначенні ними рідномовного слова, що об’єднує з представниками української етнічної спільноти. Опитані 30-40-річного покоління засвідчили, що місцеві говірки ближчі до української мови. “По-нашому”, мабуть, ближче до української” (Мар’яна Дідик, 1969 р.н., с.Вільшинки Перечинського р-ну; Ганна Лешанич, 1963 р.н., с.Стужиця Великоберезнянського р-ну) [19, 4; 25, 1].

Сприйняття мов, рідної мови, спілкування із представниками інших етносів – неодмінні атрибути етномовної та етнокультурної ідентичності, культивування рідного слова та етнічної культури загалом. В цьому плані наявні певні деформації етнокультурного плану. Насамперед, тривале насадження російської мови у навчально-виховному процесі, засобах масової інформації зумовило наступні відповіді респондентів. Так, респонденти відзначали, що із представниками національних меншин (угорцями, румунами, за винятком циган, які в більшості сприймають місцеві говірки української мови за їхню рідну мову) розмовляють російською мовою.

Як пояснювали опитані такий стан речей? “Тому, що російську мову вивчали в школі. Неукраїнці не бажали засвоювати українську мову” (Ганна Шимон, 1964 р.н., с.Данилово Хустського р-ну) [12, 2]. Респонденти с.Підвиноградово Виноградівського району відзначали, що молодь та люди середнього віку добре сприймають українську мову, хоч раніше її витісняла російська. Тому, спілкувались із угорцями російською мовою. Наразі, хто добре засвоїв літературну українську мову і звик до неї як до державної, розмовляє із представниками національних меншин українською, зокрема в районному центрі – м.Виноградово [8, 21].

З іншого боку, потрібно зауважити, що власне фактор державної незалежності зумовив подібні реалії. Адже в умовах тоталітарно-авторитарної політичної культури російського мовою спілкувались представники місцевих районних та обласної влад. Наразі із виконанням законодавства про державність української мови у переважній більшості закарпатців (насамперед, українців) зникла перепона вільного користування рідним словом. Тому в селян, які ламали рідну мову російським “наречієм”, протягом десятиліття української державності поступово зникає комплекс мовної меншовартості при спілкуванні з начальством.

Про це прямо говорять опитані респонденти с.Кам’яниця Ужгородського району, що близько до обласного центру. “Дехто говорить російською мовою, гадаючи, що це престижно. Я думаю, що це є нерозумно, соромитись рідної мови” (Оксана Бисага, 1969 р.н., с.Кам’яниця Ужгородського р-ну) [14, 2-3]. А жителька с.Кострино Великоберезнянського району висловила лаконічно: “Я краще люблю українську, нашу мелодійну мову” (Наталія Кузьма, 1967 р.н., с.Кострино Великоберезнянського р-ну) [20, 7]. “Українська мова є рідною, краще сприймається” (Людмила Попка, 1970 р.н., с.Тур’я Бистра Перечинського району) [27, 12]. Окремі респонденти щодо спілкування із представниками національних меншин висловлювались досить радикально: “Українською. Бо це наша мова і на нашій території інші повинні підстроюватись під нас” (Надія Гвоздик, 1964 р.н., с.Дротинці Виноградівського р-ну) [4, 4].

Етнокультурна ідентичність в умовах цивілізації кінця ХХ ст. формувалась не тільки під впливом традиційної культури українців краю, родинного виховання (етнопедагогіки), духовно-релігійних чиників (церкви) тощо. В модерних умовах дедалі більшу роль починають займати засоби масової інформації, особливо телебачення. В контексті дослідження етнокультурної ідентифікації ми з’ясовували також питання взаємозв’язків “рідна мова – засоби інформації”.

З одного боку, опитані свідомо формулювали тезу, що розвиток української мови має найбільше значення і люди молодого покоління надають перевагу україномовним засобам масової інформації (Марія Хромей, 1969 р.н., с.Підвиноградово Виноградівського р-ну; Марія Приймич, 1962 р.н., с.Лазі Воловецького р-ну) [8, 20; 21, 16]. Жителі с.Підполоззя Воловецького району зауважують, що переважно слухають радіо, дивляться українські телепрограми. Для них найкраще сприймається українська мова, “... нею і бажано розмовляти всюди” [24, 7-11].

З іншого боку, опитані вказували, що вчили російську мову в школі. Тому, добре володіють як українською, так російською мовами. Для них немає суттєвої різниці в пріоритетах щодо читання української або російської книги чи газети, переглядання україномовних та російськомовних телепрограм тощо. Окремі опитані відзначали, що останнім часом надають перевагу україномовним засобам масової інформації, але не відмовляються від російськомовних через професіоналізм, а не через мовне питання (Володимир Жабур, 1960 р.н., с.Дунковиця Іршавського р-ну) [13, 2].

5.1.2. Друга вікова категорія (особи 50-60 років).

Опитані цієї вікової категорії визначають українську етнічну належність, однак, поєднують її із етнонімом “русин”. “Мої батько і мати – українці, то і я українка, а по-нашому русинка” (Марія Копин, 1946 р.н., с.Дунковиця Іршавського р-ну) [13, 5]. “Зараз нас називають українцями. В давнину були поширені назви “руснак”, “русин”. Зараз так нас називають угорці та цигани (Іван Зубаль, 1948 р.н., с.Лази Воловецького р-ну). Той же опитаний відзначив, що суттєвої різниці між українцями сусідніх областей немає, “бо з приходом радянської влади, всі вважали, що є українцями, живуть в одній державі” [22, 3].

Респонденти цієї вікової групи із с.Великі Ком’яти на Виноградівщині відзначали, що й нині цигани – жителі села їх (українців) називають “руснаками”; а сусіди-угорці із с.Шаланки – “русинами” або “оросами”. Під час бесід із питання етноідентифікації всі опитані вказали на українське походження. Особливо після того, як респонденти самостійно визнали, що українці інших областей – представники одного й того ж етносу. Різницю вони вбачали у мовних та звичаєвих особливостях [2, 2-3; 10, 3-4]. А жителі с.Дротинці Виноградівського району вказували, різниця хоч є, але єднає всіх спільна традиційна культура, релігія. А наразі й єдина держава [5, 3, 10].

Ряд респондентів відзначали, що певна різниця між Закарпаттям, закарпатцями та українцями інших регіонів держави наявна через неординакову історичну долю різних регіонів (Михайло Тороній, 1941 р.н., с.Станово Мукачівського р-ну) [18, 14].

Цікавими є порівняння своєрідних “метальних кордонів” в плані екзоетнонімів українців Закарпаття. Так, якщо цигани с.Великі Ком’яти називали місцевих українців “руснаками”, то німці-шваби с.Барбово на Мукачівщині називали українців “українцями”, а угорці – “русинами” (Іван Голомб, 1949 р.н., с.Ромочевиця Мукачівського р-ну) [16, 1, 3].

Такі відповіді дають підстави говорити про українську етнічну самоідентифікацію опитаних; хоч ряд респондентів пригадувало про колишній етнізм “русини”, оскільки так називали їх батьків. Вже за радянської влади, при якій і проходили етапи соціалізації опитані вікової групи 50-60 річні, етнізмом для позначення “русинів” став модерний термін “українці”. Про це свідчили опитані селяни, не роблячи протиставлень “русини – українці” як окремі етнічні спільноти. До прикладу, таке пояснення: “Ми постійно називались руськими людьми. І говоримо по-руськи (не по-російськи). За мадярів нас називали “руснаками”, “русинами”. При Союзі – українцями. Ми – українці, бо живемо в українській державі” (Верона Зан, 1939 р.н., с.Великі Ком’яти Виноградівського р-ну) [10, 5-6].

Відзначимо, що дослідникові-етнографові важко знайти людей, які б однозначно твердили про своє русинське походження, окремішне від українського. Виняток становлять прихильники новостворених русинських товариств, які мають свої районні осередки. Тобто, мова йде про ситуативну етноідентичність, яка визнається задля діяльності груп інтересів – товариств. Їх справжню кількість засвідчать результати перепису населення 2001 р. Опитані вікової категорії 50-60 рр. щодо етноідентифікації вказували наступні твердження: “Про необхідність називати себе русином ніколи не думав”; “Офіційно – українець, якщо запишуть українцем і далі буду українцем, хоч батьки були русинами”; “за станом здоров’я та способом життя (постійна робота – М.З.) не доводилось вирішувати цю проблему” (Василь Годьмаш, 1950 р.н.; Іван Голомб, 1949 р.н., Іван Сухан, 1949 р.н., с.Ромчевиця Мукачівського р-ну) [16, 1, 3, 7].

Думки, погляди та стереотипи опитаних цієї вікової категорії щодо рідної мови, сфери її використання не дуже відрізняються від попередньої групи 30-40 річних. Хоч існують певні модифікації пояснень status quo мови закарпатців: “Закарпатські українці мають змішану мову, тому часто нас не признають чистими українцями” (Ганна Дудаш, 1939 р.н., с.Данилово Хустського р-ну) [12, 7]. “По-нашому” тепер означає “по-українськи”, раніше”, “по-русинськи”, “по-руськи”, але не по-російськи” (Михайло Гвоздьо, 1955 р.н., с.Олешник Виноградівського р-ну) [7, 11]. Тобто, мова спілкування визначається як діалектна українська мова.

Респонденти вказували також на джерела формування закарпатських діалектів: “Наша мова – українська із запозиченнями від інших мов” (Юрій Свистак, 1945 р.н., с.Тур’я Бистра Перечинського р-ну) [28, 8]. Опитані відзначають, що добре сприймають українську мову. Але

“колись насильно насаджували угорську, російську” (Микола Гуцур, 1942 р.н., с.Лазі Воловецького р-ну) [22, 7-8]. Відомо, що русифікація найбільше охопила представників саме цієї вікової групи. Тому є значна категорія людей, що краще спілкується російською літературною мовою, ніж літературною українською. Це стосується і сприймання теле- та радіопрограм, читання преси, художньої, спеціальної та релігійної літератури опитаними цієї вікової групи. “Мені легше читати Біблію, релігійні книги російською мовою. Те ж саме – телебачення” (Петро Зан, 1933 р.н., с.Великі Ком’яти Виноградівського р-ну) [10, 8].

Опитані цього покоління визнають, що зараз молодь надає перевагу українській мові. Але “для старших людей російськомовні засоби масової інформації більш зрозумілі” (Михайло Гвоздь, 1955 р.н., с.Олешник Виноградівського р-ну) [7, 11-12]. Зауважимо також, що більшість опитаних цієї категорії вказували, що зайняті роботою і не задумуються над пріоритетами щодо мови засобів масової інформації (Іван Голомб, 1949 р.н., с.Ромочевиця Мукачівського р-ну) [16, 3-4].

Принагідно відзначимо, що опитані українці (як першої, так другої вікової категорії) досить індиферентно ставились до угорськомовних (телеканали, радіо), більш лояльно – до словацькомовних теле- та радіоканалів. Етнографічні обстеження свідчать, що опитані черпали суспільно-значиму інформацію у своїй більшості через телеканали УТ-1, “1+1”, “Інтер”, обласне “Радіо-107”, україномовні газети “Закарпатська правда”, “Новини Закарпаття”, “Срібна Земля” та ін.

5.1.3. Третя вікова категорія (особи старші 70-ти років).

Опитані в переважній більшості вказували на русинську ідентичність. Зокрема, коли згадують, що замолоду їх називали саме “русинами”. Однак пояснюють цей факт доволі оригінальними способами – “...бо тоді ми були в складі Росії” (Ганна Голянич, 1922 р.н., с.Тишів Воловецького р-ну) [26, 1-2]. “Так нас називали через руську мову. Тоді її ще не було визнано як українську” (Юрій Свистак, 1911 р.н., с.Тур’я Бистра Перечинського р-ну) [29, 2].

Щодо протиставлення: “...інколи протиставляють, але не тому, що ми не українці, а в тому, що особлива мова, інакші звичаї” (Марія Кенез, 1923 р.н., с.Дунковиця Іршавського р-ну) [13, 9]. Окремі ж респонденти старші 70-ти років проявляли справжні знання етнографії. Зокрема, відзначали той факт, що в українського населення та українців інших областей спільна традиційна обрядова культура (Марія Любка, 1922 р.н., с.Олешник Виноградівського

р-ну) [7, 14]. Опитані вказували з одного боку на русинську ідентичність, а з іншого – відзначали про спільну культуру та релігію українського етносу. Запитуючи, чому ж тоді закарпатців називали русинами, респонденти в своїй більшості стискали плечима, не даючи конкретної відповіді [6, 38-39].

Прикметним є те, що старше покоління із представниками національних меншин краю розмовляють “українською мовою з акцентом”, “по-нашому” (Марія Васильняк, 1930 р.н., с.Стужиця Великоберезнянського р-ну; Софія Кашай, 1929 р.н., с.Станово Мукачівського р-ну) [18, 26; 25, 14]. Старші люди також добре знають угорську мову (Калина Повідайчик, 1914 р.н., с.Лази Воловецького р-ну) [23, 5]. Але через брак співрозмовників в умовах українських моноетнічних населених пунктів практично її не використовують (Юлія Кормощ, 1918 р.н., с.Великі Ком’яти Виноградівського р-ну) [3, 6; 11, 10-11]. Інша картина спостерігалась нами в смт.Солотвино Тячівського району, де румуни, угорці та українці – бі- або трилінгви [32, 5-10]. Проте це скоріш феномен та виняток із правила, ніж закономірність. Жителі українських сіл Виноградівського району, що живуть практично поряд із угорцями дуже слабо володіють угорською мовою; українське населення Тячівщини та Рахівщини спілкується із румунами російською мовою [30, 13; 31, 10-12].

Зустрічались випадки, коли респонденти зазначали, що не дуже добре розуміють українську та російську літературну мову, вживали у повсякденному спілкуванні виключно місцеві говірки (Василь Федорко, 1928 р.н., Василь Попович, 1926 р.н., с.Ромочевиця Мукачівського р-ну) [17, 1-2, 15].

Старша генерація надавала перевагу як україномовним, так російськомовним засобам масової інформації. Для більшості опитаних звичними були російськомовні газети, телебачення. (Ганна Ковач, 1925 р.н., с.Данилово Хустського р-ну; Василь Гаджега, 1920 р.н., с.Тур’я Бистра Перечинського р-ну; Петро Кобаль, 1930 р.н., с.Станово Мукачівського р-ну) [12, 13; 18, 30-31; 29, 18]. Безумовно, умови радянської епохи наклали відбиток на етнокультурну ідентифікацію закарпатців. Це й стало причиною вищезазначених та проаналізованих результатів етнографічного дослідження серед цієї вікової групи.

Таким чином, можемо твердити, що представники старшого покоління краю в переважній більшості вказують на побутування щодо позначення українського населення етноніму “русини”, культивування “руської” (“русинської”) мови. Однак, респонденти не пов’язують таку ситуацію із належністю до іншого (неукраїнського) етносу, а тільки

засвідчують про відмінності у говірках, історичній долі краю. Опитані 50-60 річні вказують на українське буття “русинів Закарпаття” як на закономірний стан речей, єднання в єдиній державі етнографічних складових єдиного етносу. Умови соціалізації респондентів в умовах СРСР спонукають респондентів до відповідей пріоритетності російської мови у спілкуванні з національними меншинами, у виборі російськомовних ЗМІ. Молоде покоління респондентів однозначно ідентифікує себе із українським етносом, відзначаючи про фактор державності, спілкування діалектами української мови [474, 246; 478, 9].

Отже, беручи до уваги результати подібного етнографічного дослідження, в теоретичному плані можна сформулювати ряд дискусійних аспектів проблеми етнічної самоідентифікації українського населення краю. А саме, в аспекті співвідношення етнологічних дефініцій “етнографічна зона”, “субетнос”, “етнографічна група”. Адже вивчення традиційної культури населення Закарпаття засвідчує наявність етнографічних груп (лемки, бойки, долиняни) та субетносу гуцулів (Рахівський район). Відповідно, можна говорити про рівень етнічної самосвідомості та національної свідомості українства в рамках Закарпатської етнографічної зони. Якщо у гуцулів та бойків він на рівні українських патріотичних орієнтацій, в долинян не чітко виражений (мадяризація), а в нечисельних лемків взагалі нівельований (словакізація). Проблема у науковому плані в наступному: яким чином можна співвідносити примордіальні цінності українського населення краю (аспект традиційно-обрядової культури), інструменталістські та конструктивістські орієнтації та потуги нечисельної еліти русинських громадських організацій області (етнополітичний аспект)? Саме в такому ракурсі перспективне подальше дослідження проблеми етноідентифікації на Закарпатті.

5.2. Оцінка міжетнічних стосунків українцями краю.

Міжетнічні відносини (стосунки, контактування) на Закарпатті вже знайшли відображення в науковій літературі. Результати науковців нами проаналізовано в першому розділі роботи. Наш підхід відрізняється від етносоціологічних зрізів етнічного контактування, як це представлено в працях науковців. Дослідниками соціологізувались аспекти міжетнічних стосунків (О.Пелін, А.Калібаба, І.Мигович), пріоритетність в основному надавалась представникам етнонаціональних меншин краю (Т.Клинченко, В.Бедзир), формулювались концепції “етнічних паритетів” та “закарпатського буфера” (О.Пелін), традиційної “толерантності” міжетнічних відносин на Закарпатті (М.Макара) тощо. Не відкидаючи

результати попередніх досліджень, а критично оцінюючи їх висновки, спробуємо в контексті етнографічного дискурсу висвітлити цю проблему. Представимо результати етнографічних студій оцінки міжетнічних стосунків українцями краю. Безумовно, перспективним було б етнографічне дослідження “ментальних кордонів” міжетнічного контактування представниками всіх етнічних груп області. Наразі актуальним є висвітлення власне “українського образу” міжетнічного контактування. Насамперед, через державотворчий характер етносу, його переважну більшість в етнодемографічній структурі Закарпаття.

Оцінка міжетнічних стосунків – з одного боку, є тільки декларацією бажаного, з іншого реальна практика опитаних. В цьому плані респондентам пропонувалось відповідати на питання про ставлення та практику міжетнічних шлюбів, роль національності в робочому колективі, прояви ксенофобії до українців з боку інших спільнот, ставлення до окремих національних меншин краю, виділення опитаними рис поведінки, стереотипів угорців, румунів, циган, словаків та ін.

5.2.1. Перша вікова категорія (особи 30–40 років).

В другому розділі роботи ми звертали увагу на практику міжетнічних шлюбів на Закарпатті. На основі аналізу статистичних даних констатувалась роль етнічної ендогамії етнічних груп краю. Про що свідчать власне самі опитані респонденти цієї вікової категорії? “До міжетнічних шлюбів ставлюсь нормально. Але за цигана чи жида бим не вийшла і не хочу щоб моя донька собі такого вибрала. Бо жида хитрі та скупі, а цигани – одні крадії” (Оксана Бисага, 1969 р.н., с.Кам’яниця Ужгородського р-ну) [14, 2]. Одна з опитаних висловила: “Проти, мама так мене виховала” (Олена Лелекач, 1958 р.н., с.Кам’яниця Ужгородського р-ну) [14, 15]. Безумовно, в українській спільноті краю представлені діаметрально протилежні думки. Це – закономірне явище плюралізму думок. Ми маємо констатувати ці орієнтації і робити висновки про певні тенденції. Так, при спілкуванні з багатьма респондентами с.Великі Ком’яти виявилось, що жителі населеного пункту зовсім не одружуються із циганами, які там проживають. Шлюби із угорцями із сусіднього с.Шаланки – епізодичні. З іншого боку, опитані констатували важливість при виборі супутника життя доброго характеру та матеріального статусу, грошей. Бажано також, щоб діти обирали чоловіка або жінку в цьому ж селі [1, 11; 9, 9]. А окремі опитані с.Дротинці твердили, що “краще одружуватись з українцями, бо потім діти не знають котра їхня мова рідна” [4, 35].

Інші респонденти відзначали, що, з одного боку, ставляться до міжетнічних шлюбів позитивно; з іншого, констатували факти: “Останнім часом в селі не було випадків одруження місцевих жителів з представниками інших національностей” (Марія Лакатош, 1960 р.н., с.Лазі Воловецького р-ну) [21, 13]. Опитані селяни відзначали про фактор заробітків, частих виїздів за кордон. Таким чином змінюється ставлення українців до інших народів, їх психології [21, 17]. Так, в с.Тур’я Бистра Перечинського району проживала сім’я, де чоловік приїхав із Таджикистана, а жінка – українка. Батьки поставились до цього нормально, сусіди також підтримували добрі стосунки [27, 8]. Позитивне ставлення до міжетнічних шлюбів фіксувалось в с. Ромочевиця Мукачівського району [15, 2-25]. Жителька с.Кострино Великоберезнянського району констатувала: “Мій чоловік – росіянин, але ми живемо добре і це значить, що особливого значення національність немає” (Марія Мокринська, 1961 р.н., с.Кострино Великоберезнянського р-ну) [20, 11]. В цьому ж населеному пункті фіксувались шлюби із словаками [20, 19].

Отже, в українському середовищі наявні різні погляди та практика міжетнічних шлюбів. Ми далекі від ідеалізації міжетнічних шлюбів в краї, адже більшість населених пунктів моноетнічні. Втім потрібно враховувати поширення міжетнічних шлюбів в іноетнічних селах-сусідах (насамперед, українсько-угорських), роль еміграції та заробітчанські джерела міжетнічних шлюбів. Проте в українському середовищі переважала орієнтація на укладання шлюбів із українцями в межах села.

Вплив етнічного походження в робочих колективах опитані солідарно оцінювали як несуттєвий або як такий, що виникає дуже рідко. Можливо, основна причина – знову ж таки переважна моноетнічність робочих колективів в сільській місцевості та висування на перший план професіоналізму як головного критерію. “Головне – поважати не національність, а добру, роботящу людину” (Надія Плеша, 1960 р.н., с.Ромочевиця Мукачівського р-ну) [15, 6]. Респонденти відзначали, що в кожному колективі є свої власні проблеми, а не національні. “До мене нігда на роботі не ставились зверхньо. Хоть роблять зо мнов і мацкальки і мадяри” (Ганна Малец, 1961 р.н., с.Кам’яниця Ужгородського р-ну) [14, 12]. Інша опитана твердила: “...у нас на роботі є, наприклад, одна латвійка, но атмосфера у нас зовсім нормальна” (Марія Мокринська, 1961 р.н., с.Кострино Великоберезнянського р-ну) [20, 12].

Опитані відзначали, що непорозуміння на національному ґрунті виникали за кордоном, під час заробітків (Ярослав Іванчо, 1969 р.н., с.Станово Мукачівського р-ну) [18, 10]. Інші

опитані повідомляли про своє збентеження від того факту, що угорці працюють і в неділю. Це викликало непорозуміння через такі факти, коли, наприклад, угорці привозили сільськогосподарський товар українцям у неділю (Юлія Шаркаді, 1964 р.н., с.Великі Ком'яти Виноградівського р-ну) [9, 12].

Ряд респондентів взагалі твердили, що не мали практики співробітництва із представниками національних меншин. “В нашому робочому колективі (школа – М.З.) всі українці, тому непорозумінь на національному ґрунті не буває” (Володимир Жабур, 1960 р.н., с.Дунковиця Іршавського р-ну) [13, 3].

Природньо, що відіграючи роль державотворчого етносу українці Закарпаття не мали в своїй більшості випадків ксенофобії, неприязного ставлення до себе з боку інших етнічних груп. Тільки зрідка у відповідях опитаних зустрічались твердження про зверхність росіян та угорців у ставленні до них. Продавець в магазині м.Ужгорода, родом із с.Кам'яниці твердила: “Мадяри зверхньо до мене ставились, так якби вони ліпші” [14, 6]. Інше спостереження: “Багато заробітчан скаржаться на приниження з боку чехів, словаків” (Марія Приймич, 1962 р.н., с.Лазі Воловецького р-ну; Марія Хромей, 1969 р.н., с.Підвиноградово Виноградівського р-ну) [8, 21-22; 21, 17].

Важливими є повідомлення опитаних про характер взаємовідносин із представниками національних меншин, що компактно проживають в краї, визначення їх “позитивних” та “негативних” рис етнопсихології. Респонденти досить солідарно вказували на “працелюбність мадяр, бо люблять землю”, “акуратність швабів”, “практичність румунів”, “погану вдачу руських” (“люблять випити, як і ми”), “хитрість жидів”, “ледарство циган” [15, 2-23].

Так, одна опитана свідчить наступне: “Мадяри є працелюбні, перші на базарі продають, говорять по-своєму, патріоти Мадярщини. Цигани дуже тримаються своїх, не знають читати і писати; нехарні та злодії. Із сусідков-румунков не дуже контактую. Вони живуть у літній кухні, а мають добру хижу...” [14, 3]. Опитані засвідчили про близькі стосунки з словаками: “...словаків більше за всіх поважаю, бо вони з усіх меншин найближчі до нас по культурі” (Олена Галян, 1962 р.н., с.Кам'яниця Ужгородського р-ну) [14, 8].

5.2.2. Друга вікова категорія (особи 50-60 років).

Відповіді опитаних цієї вікової групи дещо відрізняються від попередньої. Умови соціалізації та етнізації в СРСР справили вплив на ставлення респондентів до питань етнопатристичного життя. Особливо, щодо практики контактування з угорцями та росіянами.

Згідно традиції селяни практикували одноетнічні шлюби. Згодом міжетнічні шлюби не так засуджувались в селах. “Міжнаціональних шлюбів майже не було. Люди ставились до такого з якоюсь відразою” (Іван Зубаль, 1948 р.н., с.Лазі Воловецького р-ну) [22, 5]. Ряд респондентів покоління 50-60 річних сіл Дротинці, Підвиноградово Виноградівського району негативно ставились до міжетнічних шлюбів. Мотивували такі відповіді тим, що подібні сім’ї не тримаються довго, розпадаються [5, 3-37; 8, 4-5].

Інші респонденти на перше місце ставили людські чесноти, не етнокультурні пріоритети [28, 3-21]. Селяни с.Великі Ком’яти зауважували, що тепер вже ставлять на перше місце рівень життя, а не етнічне походження. Розповідали про дівчину, яка вийшла заміж за багатого африканця і той забрав її до Києва [2, 5; 10, 8-9]. Один респондент свідчив: “... тітка вийшла заміж за мадяра, розвелася, але не через національність, а через п’янку” (Іван Голомб, 1949 р.н., с.Ромочевиця Мукачівського р-ну) [16, 4]. Інша опитана справедливо відзначала: “Друзів і коханих вибирають не за походженням, а серцем. Хоч є труднощі в спілкуванні. Так, мадяри і румуни дуже скрутний народ. А за циган в нас ніхто не одружується. Росіяни повільні і їм важко звикнути багато працювати, як ми” (Марія Копин, 1946 р.н., с.Дунковиця Іршавського р-ну) [13, 7].

Опитані цієї вікової категорії у своїй більшості вказували, що національність не має суттєвого значення в роботі трудових колективів. Адже в сільських громадах, де населення етнічно однорідне (“всі в нас були українці – руснаки”) не було випадків негативу на національному ґрунті. З іншого боку, упередження до українців були під час заробітчанських мандр, в містах через недосконале спілкування літературною російською чи українською мовами. Опитані відзначали також про випадки зверхності з боку росіян та угорців [18, 19-23]. “Венгри до мене не добре ставилися на роботі, доста зверхньо” (Василь Горват, 1947 р.н., с.Кам’яниця Ужгородського р-ну) [14, 19].

Відносини із представниками компактно проживаючих національних меншин складались своєрідно. Опитані-українці 50-60 років заявляли, що в людей корінного населення найвища працелюбність серед всіх етнічних груп. В цьому плані висловлювали незадоволення

циганами. “Цигани завжди були схильні до крадіжок, не турбувались про освіту, чистоту і охайність у побуті” (Михайло Гвоздьо, 1955 р.н., с.Олешник Виноградівського р-ну) [7, 12].

Крім цього опитані зауважували, що бачили багато випадків неприязного ставлення до українців, особливо приїжджих із-за меж краю. Однак спостерігали випадки, коли “... українці рахувалися з угорцями, бачив у показовому господарстві “Бакта”, цінували їх роботу” (Михайло Печора, 1934 р.н., с.Ромочевиця Мукачівського р-ну) [16, 21-22].

5.2.3. Третя вікова категорія (особи старші 70-ти років).

Ця вікова група найбільш консервативно відповідала на питання міжетнічних стосунків. Виховання в сім’ї на ґрунті етнічних традицій, моральних норм та правил життя даються ознаки при аналізі тверджень респондентів. Так, опитані в своїй більшості вказували, що міжетнічні шлюби – нетипове явище для українських сіл. Коли були випадки міжетнічних шлюбів, то люди в селі обговорювали та засуджували їх. Здебільшого батьки самі обирали своїм дітям дружин та чоловіків [6, 2-37; 23, 6].

Тільки в модерних умовах цивілізації від старших за віком людей довелось зафіксувати відповіді: “Я жию з русинков, хто з ким ся поберат, то мені єдно” (Іван Конюхар, 1925 р.н., с.Лазі Воловецького р-ну) [23, 8]. Або: “...тко кого любить, най собі бере” (Василь Федорко, 1928 р.н., с.Ромочевиця Мукачівського р-ну) [17, 2]. Серед представників цієї вікової категорії зрідка траплялись міжетнічні шлюби. Насамперед, українсько-угорські. “Вийшла заміж за угорця. Вивчила угорську мову, він українську, раніше знав тільки російську. Виростили трьох дітей” (Надія Біров, 1930 р.н., с.Ромочевиця Мукачівського р-ну) [17, 21].

Квінтисенція ж відповідей зводиться до твердження однієї опитаної: “Ставлюсь добре, але краще щоб українці одружувались з українками” (Ганна Голянич, 1922 р.н., с.Тишів Воловецького р-ну) [26, 3].

В робочих колективах цієї вікової групи, згідно опитувань, в умовах угорської окупації краю, радянської влади зустрічались випадки ксенофобії. Дуже погано до українців ставились угорці, росіяни [8, 14]. Звісно, що практика минулого наклала відбиток на стереотипність опитаних щодо панівних етносів. Тобто і надалі українці старшого покоління у своїй більшості (за винятком мадяронів) зберігають комплекс негативу. Навіть знаючи угорську мову не використовують її у спілкуванні з угорцями (Михайло Кормош, 1909 р.н., с.Великі Ком’яти) [3, 7-8; 11, 11].

Зауважимо, що образи минулого (окремі респонденти говорили про жорстокість щодо українців) аж ніяк не впливають на недооцінку угорців українцями. Так, респонденти старшого віку відзначали, що угорці – хазяйновиті, працелюбні, кохаються на землеробській праці (Василь Гаджега, 1920 р.н., с. Тур'я Бистра Перечинського р-ну) [29, 19]. Також солідарно вказувалось на прагматизм та “бізнесменську жилку” румунів краю, “схильність до крадіжок” циган, “зверхність” росіян, “майстерність, ощадливість та хитрість” євреїв, “порядність та точність” німців тощо.

Отже, можна констатувати, що історичні реалії минулого, етноментальні установки та етнічні стереотипи щодо інших спільнот зумовили відповіді респондентів. Представники старшого покоління в своїй більшості – прихильники етнічної традиції українців, у своїх відповідях констатують несприйнятність міжетнічних шлюбів. Окремі випадки, як виняток, існували українсько-угорські шлюби. Історичні негаразди минулих епох зумовили негативне поцінування представників угорського та російського етносів, як панівних націй. З іншого боку, опитані старші 70-ти років справедливо відзначали етноментальні контури національних меншин, що компактно проживали в сільській місцевості.

Представники вікової категорії 50-60 років як заперечували, так схвально ставились до міжетнічних шлюбів, пояснюючи чинниками матеріального життя, відживаючими факторами етнічної традиції. Опитані зауважували про випадки ксенофобії щодо українців за межами краю, відзначали про другорядність етнічного походження в робочих колективах.

Подібні відповіді представників вікової групи 30-40 років. З одного боку, спостерігається відкритість до міжетнічних шлюбів, як декларація намірів. З іншого – реалії суспільного життя та відповіді респондентів це заперечують. Винятки становлять населені пункти, де компактно проживають угорці та румуни. В такому випадку трапляються епізодичні міжетнічні шлюби. Про важливість для українців всіх опитаних вікових груп етноментальних рис народу свідчить характеристика інших етнічних груп, виділення однотипних психологічних рис. Це засвічує спадкоємність поколінь українців краю. Проблема міжетнічних стосунків, таким чином, перебуває в латентному стані, оскільки досить рідко траплялись міжетнічні конфлікти українців з представниками етнонаціональних меншин Закарпаття.

5.3. Традиційні та модерні аспекти етнічної самоідентифікації молодого покоління.

Використовуючи теоретико-методологічні принципи етносоціологічних досліджень, а також на основі розробленої проєктивної комбінованої анкети нами проведено етносоціологічне дослідження проблем етноідентифікації та міжетнічних стосунків на Закарпатті серед молодого покоління [479, 21-24]. Дослідження проводилось в березні-травні 2001 р. Загалом обстеження охопило 315 чол. Респонденти – представники молодого покоління краю, студенти чотирьох факультетів Ужгородського національного університету.

Представимо етносоціологічний портрет опитаних. Зауважимо, що респондентам пропонувалось вказувати своє етнічне походження (національність) згідно “власного поклику душі”, ігноруючи офіційні записи ЗАГСу. Серед студентів 1 курсу історичного факультету (всього 71 чол.) виявилось 61 українець, 4 угорці, 2 росіяни, 1 словачка, 1 румун, 2 “русини”. Серед студентів 2 курсу (36 чол.) – 31 українець, 2 угорці, 1 росіянин, 1 чех і 1 “русин”. Серед опитаних студентів 3 курсу (15 чол.) – всі вказали на українське етнічне походження. Серед студентів 4 курсу (28 чол.) – 22 українці, 3 угорці, 1 росіянин, 1 білорус і 1 “космополіт” (особа, яка виступає проти поділу людей за етносами або націями). Студенти 1 курсу філологічного факультету (42 чол.) солідарно вказали на своє українське етнічне походження. Серед студентів 1 курсу інженерно-технічного факультету (68 чол.) – 62 українці, 1 угорець, 3 росіяни і 2 “русини”. Серед студентів 1 курсу фізичного факультету (55 чол.) – 45 українців, 3 угорці, 6 росіян, 1 “русин”. Ми з’ясовували також соціальне походження опитаних, гендерні показники (стать), місцевість і район проживання (місто, село, селище) респондентів.

Оскільки предметом дослідження є характеристика етнокультурних пріоритетів українців та представників етнонаціональних меншин, міжетнічних стосунків в краї, то зосередимо увагу на аналізі результатів проведеного дослідження. Для цього детально з’ясуємо стереотипні показники молоді генерції через читання побудованих таблиць (власне, результатів студії) і окремих додаткових “покрайніх записів” опитуваних.

Опитаним пропонувалось вказати національність своїх батьків. В табл. В 5.3.1. ми поділили відповіді респондентів за наступним принципом: перша графа – батьки однієї національності із опитаними, друга (батько – іншої національності), третя (мати – іншої національності), четверта – обидва батьки іншої національності. Так, виявилось, що в “русина”, словачки, окремих росіян, угорців – батьки українці. В одного угорця – батько словак, мати полька. *І навпаки – окремі українці у випадку російського (білоруського, угорського)*

походження одного із батьків (матері або батька) ідентифікують себе із державотворчим етносом українцями, хоч рідними для них є не українська, а російська мова. Втім, закономірність впливає однозначна – переважання ендогамних шлюбів більше ніж на 90% (курсив наш – М.З.). Такий емпіричний аспект висвітлення проблем терії етносу ще раз підтверджує, що ендогамність є фактор стабілізації етносу [402, 114-124].

В табл. В 5.3.2. зафіксовано відповіді на питання “Що, на Ваш погляд, об’єднує Вас із представниками своєї національності?” (1 – традиційна культура; 2 – мова; 3 – історія; 4 – характер, поведінка; 5 – релігія; 6 – важко сказати; 7 – вказані пункти №1-5; 8 – інше). Чисельно переважають відповіді щодо пріоритетності наступних “маркерів” етнічності: культура, мова, історія. Досить мало опитаних відзначають про релігію як фактор належності до певного етносу, що є закономірним явищем в умовах поліконфесійності краю. З іншого боку – опитані є представниками молодого покоління, переважно із модерними етнопсихологічними установками. Представники національних меншин (угорці, росіяни, румун, словачка) вказують на мову як інтегральний чинник функціонування їх етнічності серед чисельно переважаючого українського етносу.

Мова є вагомим індикатором спрямованості етнічних процесів (наприклад, у випадку процесів асиміляції чи консолідації). В табл. В 5.3.3. вказано, власне, яку мову респонденти вважають рідною. Перша графа – мова своєї національності (для представників етнонаціональних меншин), друга – українська мова, третя – російська мова, четверта – закарпатський діалект, п’ята (мова іншої національності). Українці, як бачимо, вважають рідною українську мову у переважній більшості. Винятки – володіння російською мовою як рідною та розуміння респондентами закарпатських говірок за окрему мову. У чеха – рідна мова є словацька. Лише в одного із шести “русинів” рідна мова – “русинська”. Один опитаний вказав, що його рідна мова – слов’янська (? – М.З.).

Угорці, румун, словачка, росіяни визначають рідну мову свого етносу. Проте, в окремих росіян рідна мова є українська. І лише “космополіт” вказує в стилі постмодерних дискурсів, що немає такого поняття як “рідна мова”. Втім, дані табл. В 5.3.4. викривають такі заяви. Адже, серед однокурсників “космополіт” спілкується російською мовою. В цій таблиці (“розмовна мова серед однокурсників”) відсутня п’ята графа, інші ж представлені так як у попередній.

Опитування чітко засвідчує, що в умовах державної незалежності України проходять важливі етномовні процеси. Переважна більшість опитаних вказують на те, що

спілкуються серед однокурсників українською мовою (курсив наш – М.З.). Нащадки етнічно змішаних шлюбів розмовляють російською мовою (наприклад, українка, в якій батько – угорець). Лише 2 угорців і 1 “русин” спілкуються мовою “своєї національності”.

Більшість росіян традиційно продовжують насаджувати культуру “старшого брата” в середовищі українства. Втім, самі українці причина такого status quo. Адже, покрайні записи засвідчують, що українець розмовляє “так як до мене звертаються” або “в основному українською, буває російською”; “розмовляю російсько-українською мовою”. Вдалий приклад для наслідування румуна: “намагаюсь говорити українською”, хоча й добре розмовляє російською мовою.

В табл. В 5.3.5. вміщені відповіді респондентів на питання “Чи задоволені Ви розвитком своєї національної культури?” (1 – “так”, 2 – “ні”, 3 – “потрібні зміни”, 4 – “не звертаю уваги”, 5 – “важко сказати”). Результати вказують на той беззаперечний факт, що молодь різних етногруп потребує певних змін в сфері розвитку власної національної культури. Такі показники повинні “брати на озброєння” представники органів виконавчої влади, громадські організації та політичні партії держави. Один із респондентів, навіть, відзначає, що “потрібні великі зміни”.

У своїх соціологічних студіях І.Мигович і О.Пелін виділили “два великі масиви” спільнот: ті, що ставляться до Закарпаття як до землі предків (румуні, русини, словаки, угорці, німці) і ті, для яких Закарпаття є місцем проживання (цигани, росіяни, “етнічні українці”, інші національності) [584, 25]. На наш погляд, таке пояснення відносне. Насамперед, через довільний поділ за соціологічними критеріями русинів і українців через незрозуміння таксономії етнічної мозаїчності. З іншого боку, до автохтонів зараховуються словаки і німці, а росіяни і цигани виявляються “некорінними”.

Теорія етносу переконливо доводить, що мігранти адаптуються до природного ландшафту вже в третьому поколінні. Тому, опитані, в залежності від часу проживання в краї, можуть (і мають повне право) віднести себе до “корінних” закарпатців. Так само можуть вчинити росіяни, цигани, представники інших національностей. Проте, справа в іншому: як співвідносяться науково доведені факти визначення етнічної території Закарпаття і стереотипні характеристики щодо цього питання опитаних респондентів. Можливо українці, росіяни, угорці, румуні, словаки та ін. мають принципово різні амбіції і претензії щодо долі краю (в минулому, сьогодні і майбутті)?

Для цього в анкеті нами було запропоновано питання, чим є Закарпаття для опитаних респондентів. Суть питання: із 8 тверджень вибрати те, яке “відповідає дійсності” (точці зору респондента). Перше (в табл. В 5.3.6. цифра 1 і т.д.) твердження: “Закарпаття – це батьківщина багатьох народів”. Друге твердження: “Закарпаття – українська етнічна територія, де компактно проживають угорці, румуни, словаки, цигани і т.д.” Третє положення: “Закарпаття – це батьківщина русинського народу”. Четверте: “Закарпаття – міжкордонна територія, на яку мають також право Угорщина, Словаччина, Румунія, Польща”. П’яте твердження: “Закарпаття – споконвічна земля росіян”. Шосте: “важко сказати”. Сьоме: “не задумувався над цим”. Восьме: “інше (вказати)”.

Переважна більшість українців, представників національних меншин відзначили про істинність другого положення; див. табл. В 5.3.6. Один із респондентів-українців також додав, що це “доведено науково”. Із 315 респондентів (“русини”, угорці і українці) тільки 37 чол. (близько 12%) вказали, що Закарпаття – це батьківщина русинського народу. Така цифра вказує на реалії підтримки русинського руху на Закарпатті часів державної незалежності серед молоді краю. Невелике число українців, росіян, угорців, словачка, білорус відзначили, що Закарпаття – це міжкордонна територія із правом щодо неї держав-сусідів.

“Покрайні записи” на анкетах вказують також альтернативні дані. Територіальні претензії: “Закарпаття – це угорська земля”, “Закарпаття належить Угорщині і в ньому живуть русини”. Варіації егоїзму: “це – земля, де живу я”, “це – територія, де живуть мої батьки і я”. Географічні точності: “це – центр Європи”. Варіанти нерозуміння поняття “етнічна територія”: “Закарпаття – це етнічна територія, де проживають угорці, українці, словаки, поляки і інші” або “...це – батьківщина тих, хто там проживає”. Історичні спостереження: “це – територія, яка зазнавала постійних утисків”. І тільки один відголос минулої тоталітарної доби: “Моя родина – СРСР”.

Отже, у випадку соціологізації досліджуваної проблеми можна також поділити респондентів за принципами – етнічної радикальності, консервативності, територіальних претензій національних меншин і т.п. На нашу думку, такі побудови не дають бажаного результату. Адже суспільна думка динамічна і залежить від соціально-політичного модусу епохи, державності. Стереотипи ж етносу, його ставлення до інших етносів, ставлення до оточуючого ландшафту (екологічної ніші) більш стабільні і тому їх можна фіксувати різними методиками збору польового матеріалу.

В нашому випадку, беззаперечна історична доля Закарпаття в складі України. Результати нашого дослідження ілюструють це *de facto* у функціонуванні етнічної самосвідомості і національної свідомості українців краю. Молоде покоління Закарпаття, яке не обтяжене ідеологічними штампами войовничого остракізму всьому етнічно і національно свідомому, думає і живе зовсім іншими стереотипами, ніж старші покоління. Можна із впевненістю говорити, що формуються якісно нові риси етноменталітету українців. Так, респонденти – українці (більшість дівчат філологічного факультету – М.З.) відзначали в ході опитування, що українців єднає “національна українська ідея”, “патріотичне відношення до Батьківщини”. Важливий момент – батько однієї із опитаних угорець, мати – українка. Респондентка ж відзначає, що говорить серед однокурсників і вважає рідною “українську, і тільки українську мову” і вказує, що єднає етнос “українська ідея”.

Отже, результати дослідження засвідчують традиційну етнокультурну ідентифікацію українців та національних меншин краю серед молодого покоління. Безперечним є факт ендогамії етносів. У переважній більшості респондентів єднає із власним етносом культура, мова, історія. Водночас, спостерігається тенденція до української етнокультурної ідентифікації з числа представників національних меншин. Інтегруючим фактором стала українська мова, якою спілкуються в переважній більшості. З іншого боку, рівень задоволення розвитком національної культури, особливо українців є низьким. Такі результати є дороговказом до оптимізації національно-культурного життя на Закарпатті.

5.4. Міжетнічне контактування на Закарпатті очима молодшої генерації краю.

Міжетнічне контактування, його оцінка представниками молодого покоління – важливе з точки зору орієнтації в динаміці та статичності етнічних стереотипів. Наразі, через фактор державності українського етносу, наростання євроінтеграційних тенденцій та їх впливу на молоде покоління. Відповіді респондентів на перше питання “Як Ви оцінюєте відносини між представниками різних національностей, що проживають на Закарпатті?” представлені в табл. В 5.4.1. Власне, відповіді побудовані за наступним принципом: 1 (“добре”), 2 (“задовільно”), 3 (“погано”), 4 (“важко відповісти”). Як бачимо, більшість представників вказаних етногруп оцінюють ці відносини “добре” або “задовільно”. Лише окремі українці, “русини”, росіяни, “космополіт”(?! – М.З.) поцінують їх як “погані”.

В табл. В 5.4.2. представлені відповіді на контрольне запитання анкети “Як Ви оцінюєте відносини між представниками різних національностей, що проживають по сусідству з Вами”? Представлені варіанти відповідей в табл. В 5.4.2. побудовані за наступним принципом: перша – “добре”, друга – “задовільно”, третя – “погано”, четверта – “потрібні деякі зміни”, п’ята – “важко відповісти”. Наявні відмінності відповідей засвідчують окремі проблемні мотиви міжетнічних стосунків на практиці. На “потрібні зміни” вказують українці, угорці, росіяни.

Відомо, що справжні відповіді на делікатні проблеми міжетнічних стосунків і етноідентифікації можуть дати конкретні (проективні) питання. Відповіді на питання “Як Ви ставитесь до міжнаціональних шлюбів?” представлені в табл. В 5.4.3. (перша відповідь – “позитивно”, друга – “негативно”, третя – “важко сказати”, четверта – “ваша думка”). Знову ж таки більшість вказаних етногруп відповіли, що ставляться позитивно. Цікаво, що із групи опитаних-росіян лише один респондент вказав на негативну відповідь. Поширені негативні відповіді більшою мірою серед українців, “русинів”, але не серед представників національних меншин.

Про що свідчать так звані “покрайні записи” щодо ставлення опитаних до міжнаціональних шлюбів? Один із респондентів пише, що “позитивно ставлюсь до одруження інших людей, але негативно щодо себе”. Українки говорять, що “любов сліпа”, “аби кохання було”. Інші респонденти: “позитивно ставлюсь до міжнаціональних шлюбів, але не з неграми і циганами”, “позитивно, крім циган”. Один із опитаних взагалі ратує за “чистоту етносу”. Як бачимо, виключне оперування цифрами не дає конкретного результату. Подібні записи краще засвідчують реальний стан речей в цій царині людського буття етносів.

Відповіді респондентів на питання “Чи має значення національність при виборі друзів?” (відповіді: перша – “так”, друга – “ні”, третя – “не має великого значення”, четверта – “ваша думка”) ілюструє табл. В 5.4.4. Переважна більшість опитаних зауважують про те, що етнічне походження відіграє опосередковану, а не головну роль у виборі друга. Тільки виключно українці, “русини” і румун вказали, що національність має значення при виборі друзів. Записи свідчать про таке спостереження респондентів: “друг є друг”.

Важливим моментом є з’ясування суспільних та особистісних проблем міжнаціональних контактів. В табл. В 5.4.5. вказано відповіді опитаних на питання “Чи доводилось Вам особисто зустрічатись із негативними проявами у ставленні до осіб інших національностей?” (1 – “часто”, 2 – “рідко”, 3 – “ніколи”, 4 – “не звертаю увагу”). Більшість

респондентів вказують на те, що такі випадки були, якщо не часто, то зрідка. В першу чергу – це самі представники національних меншин. Мала частка опитаних відповіла, що ніколи не зустрічались із проявами ксенофобії.

Табл. В 5.4.6. ілюструє відповіді на питання “Чи доводилось Вам реагувати на негативні прояви по відношенню до Вашого етнічного походження?” (номери відповідей аналогічні табл. В 5.4.5.). Переважна більшість українців не зустрічалась із проявами негативного ставлення до них на національному ґрунті. Щодо представників національних меншин, то такі явища (переважно зрідка) мали місце. Один із респондентів говорить, що спостерігав прояви ксенофобії, “наприклад, до циган”. “Покрайні записи” одного українця ілюструють негативне ставлення до нього “в Харкові, за мову”. В табл. В 5.4.7. засвідчено відповіді респондентів на питання “Як Ви реагували на прояви ксенофобії?” (1 – “не погоджувався”, 2 – “не втручався”, 3 – “погоджувався”, 4 – “не було таких випадків”). Переважне число опитаних не погоджувались із проявами ксенофобії, особливо представники національних меншин. Не було такої практики взагалі виключно в українців, одного “русина”, росіян та одного опитаного угорця.

Унікальним джерелом оцінки міжетнічних стосунків є надання пріоритету тим чи іншим засобам масової інформації. Відомо, що на територію Закарпатської області поширюється трансляція 3-х угорських та 3-х словацьких телеканалів, чисельні угорські та словацькі радіопрोगрами. Для визначення ставлення респондентів до поширення угорського та словацького слова через телебачення нами сформульовано питання анкети №13 “Чи дивитесь передачі угорського телебачення?” і №14 “Чи дивитесь передачі словацького телебачення?” Відповіді: 1 (“так”), 2 (“ні”), 3 (“інколи”). Про що свідчать результати побудовані у формі таблиць? Закономірно, що респонденти-угорці солідарно вказали на те, що дивляться програми угорських телеканалів. В табл. В 5.4.8. зафіксовано доконаний факт того, що переважна більшість, в першу чергу українці, ігнорують угорське телебачення. Про це яскраво свідчать, знову ж таки, “покрайні записи”. Опитані-українці доповнюють відповідні цифри в анкеті наступними словосполученнями: “не люблю”, “терпіти не можу угорської мови” і т.п.

Про збільшення міжетнічних дистанцій між угорцями і закарпатськими українцями (“русинами”) вже відзначалось в науковій літературі [626, 78]. Очевидно, виключну роль в такому стані справ відіграє належність українців до іншого “суперетносу” (східноєвропейської історико-етнографічної провінції), а також відносини “повна протилежність” в контексті

етносоціоніки [462, 129]. Дослідження ролі етнопсихологічних соціотипів в сфері міжетнічних стосунків потребує подальшого детального вивчення.

Вже словацькі телеканали опитані дивляться постійно або ж “рідко”. Один із респондентів, навіть, відзначив – “словаки дивлюсь більше за “інколи” (див. табл. В 5.4.9).

В табл. В 5.4.10. вказується рівень відкритості, готовності до спілкування і контактування між етносами. Питання таблиці: “Чи є у Вас бажання знайомитись із традиціями, культурою іншого народу?” дає змогу виявити готовність до етнокультурних взаємин. Відповіді – перша (“так”), друга (“ні”), третя (“не має часу”). Добре видно, що для українців, представників національних меншин характерна декларація намірів знайомлення із традиціями інших народів. Для представників національних меншин це зрозуміло з точки зору їхнього компактного проживання у середовищі українства області. Про це ми відзначали в окремій публікації із питання пріоритетів та цінностей родинної етнопедagogіки населення Закарпаття. Результати етносоціологічного дослідження засвідчили формування модерних етнопсихологічних установок серед українців краю та переймання окремими представниками національних меншин (росіянами, угорцями, словаками) типологічних рис українського етнічного середовища, втрату певних характерних рис етнічної культури росіянами та словаками області в сучасну добу [476, 29].

З іншого боку, бажання ознайомлення з традиційною культурою інших етносів студентів-українців історичного факультету також можна пояснити професійними зацікавленнями та інтересами. Таблиця ілюструє нам відповіді респондентів інших трьох факультетів. Серед них явно бачимо прояви певної етнічної самоізоляції. Це є також природним явищем. Кожен етнос “переживає реальність” власними емоційними, поведінковими і когнітивними компонентами етноменталітету. Як бачимо, студенти-інженери і студенти-фізики надали перевагу відвідям “ні” та “немає часу”. Філологи вказали на негативну відповідь (1/2 опитаних), а більше 20% відзначили про брак часу у знайомленні із культурою інших етносів [473, 145].

Таким чином, наведений фактичний матеріал про результати етносоціологічного обстеження проблем етноідентифікації та міжетнічних стосунків в краї серед студентської молоді засвідчує наступне.

По-перше, більшість опитаних ідентифікують себе із рідним етносом через традиційні “маркери етнічності”: мову, традиційну культуру, історію (єдність походження); другорядну роль у етноідентифікації молоді відіграє релігія, етнічний характер, поведінка.

По-друге, дослідження показує роль інтегруючого фактора етнічної ендогамії у етноідентифікації, хоча наявні і випадки різного етнічного походження батьків опитаних; у випадках іншої національності одного із батьків опитані переважно ідентифікують себе із державотворчим етносом (українцями).

По-третє, поступово відбувається подолання явищ етнічної маргінальності, що проявляється у слабкій підтримці політичного русинства серед молоді, поширенні функціонування української мови в процесі навчання у вищому навчальному закладі серед українців та представників національних меншин.

По-четверте, стереотипні показники ставлення молоді щодо міжетнічних шлюбів різнопланові: від виключного позитивного ставлення (більшість) до їх заперечення (насамперед, із представниками циганського етносу); роль етнічного походження при виборі друзів поцінюється респондентами як несуттєва.

По-п’яте, респонденти засвідчують факти міжетнічних протиріч, негативного ставлення до осіб певних національностей, спостерігаються прояви етноізоляції через небажання знайомитись із традиціями та культурою інших етносів; ця теза підсилюється результатами опитування щодо споглядання угорських та словацьких телеканалів.

По-шосте, більшість опитаних відзначають, що Закарпаття є українською етнічною територією, де компактно проживають національні меншини. Це засвідчує безперспективність догмами політичного русинства заперечити об’єктивний процес етногенезу українського етносу, його мозаїчних складових.

Загалом, маємо вагомі підстави твердити, що питання етнокультурної ідентичності українців Закарпаття набувало актуальності через побутування паралельних термінів “русин” і “українець” серед осіб старшого віку. Дослідження засвідчує, що респонденти, за винятком діячів та прихильників русинських товариств, ідентифікують себе з українською етнічною спільнотою. При цьому звертають увагу на особливості закарпатців у порівнянні із представниками інших регіонів держави. Міжетнічні стосунки в краї оцінюються українцями різнопланово. Проте визначальною була тенденція серед сільських жителів на традиційне сепарування від етнонаціональних спільнот. Виняток становили контактування із угорським,

частково румунським населенням. Дослідження серед молодого покоління краю переконливо засвідчило, що власне факт державної незалежності України, українське державотворення є системоутворюючим чинником етномовних, етнокультурних, етнополітичних процесів в плані формування української нації як в цілому в Україні, так на Закарпатті. За роки становлення української державності на теренах Закарпаття поступово формується нове покоління українців, представників етнонаціональних меншин. Воно продукує нову систему етнокультурних цінностей, формує нові етноментальні риси і вимагає “потрібних змін” в плані розвитку власної національної культури.

ВИСНОВКИ

Наведений фактологічний матеріал, аргументи та узагальнення дають підстави зробити висновки щодо спрямування етнодемографічних, етнополітичних, етнокультурних процесів на Закарпатті 1989-2001 рр., проблеми етнічної самоідентифікації українців та міжетнічних стосунків в краї.

Результати Всесоюзного перепису населення 1989 р. засвідчили проживання на Закарпатті українського населення, яке становило 78,41%. Представники етнонаціональних меншин краю, за винятком компактного проживання угорців та румунів, проживали в містах області. Сільське ж населення було переважно українським, угорським і румунським. В таких умовах теза про багатоетнічність, багатонаціональність Закарпаття, що набула пропагандистського змісту, не відповідала дійсності. Адже представники російської, словацької, єврейської, білоруської національних меншин проживали переважно в містах області.

Аналіз перепису 1989 р. засвідчив поєднання етнічної ідентифікації із мовною. На наш погляд, це ілюструє примордіальну сутність етносу, а разом з тим, протидію та опірність асиміляційним процесам та русифікації, що насаджувалась українцям та національним меншинам краю. Визнання рідною мови інших етнічних спільнот (російської та угорської) було типовим для євреїв, циган, білорусів, словаків Закарпаття.

Протягом 1989-2001 рр. наявна кількість постійного населення області зростала. Цьому сприяла порівняно висока народжуваність в сільській місцевості краю та поповнення чисельності за рахунок іммігрантів із інших регіонів України та держав колишнього СРСР. Втім процеси природного приросту населення краю були нерівномірними. Значні депопуляційні процеси проявлялись в Берегівському районі. В містах краю природний приріст був досить низьким. Статистичні матеріали свідчать про тенденцію зменшення укладення шлюбів та збільшення кількості розлучень протягом досліджуваного періоду. Зменшення темпів природного приросту населення краю із другої половини 90-х рр., зростання еміграційних потоків і стало основною причиною незначного збільшення кількості населення Закарпатської області станом на 2001 р. Якщо перепис 1989 р. зафіксував 1252,3 тис. чол., то перший Всеукраїнський перепис 2001 р. – 1258,3 тис. чол. наявного населення в краї. Значною

мірою до цього спричинились еміграційні процеси в середовищі українців та етнопонаціональних меншин краю.

Статистичні дані засвідчують, що із 1994 р. міграційна активність охопила всі етнопонаціональні спільноти краю. З одного боку, українське населення збільшувалось за рахунок природного приросту в сільській місцевості та емігрантів-українців з інших регіонів України та країн СНД. З іншого, зменшувалась постійна кількість українців через трудову еміграцію та виїзд на постійне місце проживання за кордон. Показовим є “етнічне обличчя” еміграції. Зокрема, дані статистики ілюструють високі показники еміграції угорців до Угорщини, євреїв в Ізраїль та США, німців до Німеччини, росіян до Російської Федерації. Це дає нам підстави твердити про своєрідний паритет “етнічного обличчя” і соціально-економічних мотивацій еміграційних потоків Закарпаття.

Результати перепису населення 2001 р. засвідчили збільшення чисельності українців, румунів, циган, зменшилась кількість угорців, росіян, словаків, білорусів, євреїв. Ситуативно вигідною виявилась німецька етнопонаціональна ідентичність. Мовна асиміляція спостерігається серед числа циган (мадяризація); німців, словаків, поляків, болгар, чехів (українізація); білорусів, євреїв, татар, вірмен (русифікація). Рідномовна ідентичність характерна для українців румунів, угорців Закарпаття, які представляють компактні ареали проживання. Новим етноідентифікаційним фактором є русини. Вони визначаються окрема група в середовищі української нації. Негативним чинником є тенденція до старіння населення. Однак, позитивним показником виявилось збільшення рівня освіти населення Закарпаття. Загалом, проблема комплексного моніторингу етнодемографічної реальності Закарпаття через призму результатів перепису 2001 р. є предметом подальших етнологічних студій.

Окремий аспект етнодемографічних процесів на Закарпатті – проблема міжетнічних шлюбів. Оскільки окремі дослідники твердили про зближення народів в краї та “кожну третю закарпатську сім’ю”, що об’єднує представників різних національностей, ми провели аналіз статистичних даних міжетнічної шлюбності. Результати переконливо засвідчують традиційну ендогамність українців, румунів, угорців, циган Закарпаття. В сільській місцевості вона сягала більше 95%. В містах краю вона порушується і в українців та угорців. Через міське дисперсне проживання шлюби росіян, білорусів, словаків, євреїв, німців на 2/3 виявились із українцями.

Етнічні процеси на Закарпатті протягом 1989-2001 рр. пройшли складну етнополітичну еволюцію. В часи трансформаційного періоду 1989-1991 рр. в області розгорнулась протидія та

боротьба таборів національно-демократичної еліти та владної командно-адміністративної системи. Національно-демократичні сили пропагували серед широкого кола громадськості краю згуртування задля досягнення незалежності. Тільки в 1990 р. в області відбулось більше 40 мітингів. В цьому плані високу місію пробудження національної свідомості на Закарпатті зіграв обласний осередок НРУ за перебудову. Архівні документи ілюструють упереджені дії обласної влади щодо недопущення згуртування української патріотичної сили. Втім, неминуче створення громадських організацій краю, насамперед крайової “Просвіти”, масовий вихід із лав КПУ спричинилося до краху радянської командно-адміністративної системи в області.

Епіцентром етнополітичних баталій на Закарпатті 1990-1992 рр. стала обласна Рада народних депутатів. Утворена в Раді група “Демократична платформа” активно вступала в дискусії з приводу автономії та самоврядності краю. Події кінця вересня та початку жовтня 1991 р. в Ужгороді мали виражений характер протистояння українських патріотичних та неокомуністичних автономістичних таборів. Підтримка населенням Закарпаття ідеї “самоврядної адміністративної території” на референдумі в грудні 1991 р. спричинила цілу “процедуру” домагання обласною владою ширших сфер політико-економічного впливу в рамках автономістських прагнень. Згодом вона перетворилась у потребу вільної економічної зони, участі області в рамках проекту Карпатського Євро регіону тощо. В умовах першого десятиліття державної незалежності України (1991-2001 рр.) тільки зважена державна етнополітика, патріотична позиція українських сил краю завадили реалізаціям партикулярних амбіцій владної неокомуністичної еліти.

Політичне русинство на Закарпатті, що проявляло активність до середини 90-х рр., зазнало фіаско через діяльність русинських товариств, створення тимчасового уряду Підкарпатської Русі, “діяльність” Пудкарпатської республіканської партії. Воно засуджене міжнародними конгресами русинів. Діяльність русинських організацій краю поступово відмежувалась від політичних гасел, спрямовуючи власну роботу в етнокультурну сферу.

Етнополітичний розвиток краю в умовах незалежності був позначений також певним загостренням відносин українських та угорських громадських організацій з приводу встановлення пам’ятного знаку на Верецькому перевалі. В останні роки через суперечки між обласним осередком СДПУ(о) та обласною владою спостерігались проблемні питання діяльності райдержадміністрації Березівщини. Така ситуація розцінювалась як міжетнічні

протиріччя. В ході політичного протистояння в краї 2000-2001 рр. фіксувались також прояви антисемітських лозунгів.

Не дивлячись на окремі проблемні реалії етнополітичного життя Закарпаття за досліджуваний період, етнополітична ситуація на Закарпатті була регульованою в межах державного правового поля. В цьому аспекті особливого значення набула реалізація українцями та національними меншинами чітко виражених етнокультурних запитів. Насамперед, потрібно констатувати важливі результати впровадження законодавства про мови, становлення української мови як державної. Поряд із наявними деформаціями, пов'язаними із небажанням окремих керівників установ та організацій інтегруватись в український соціум, в цілому державна мова на Закарпатті впроваджувалась протягом досліджуваного періоду досить вдало.

В освітньо-виховній сфері краю відбулись значні зміни. Вдосконалилась україномовна освіта та виховання. Це засвідчують як статистичні дані, так конкретний архівний матеріал. Масові акції до вшанування рідної мови, політичних діячів минулого, представників мистецтва, художнього слова сприяли формуванню національної свідомості українства. Культурно-мистецькі акції, творчі зібрання переслідували мету передачі етнокультурної спадщини молодому поколінню українців краю.

В досліджуваний період діяльність громадських організацій області, насамперед крайового товариства "Просвіта", привернули увагу громадськості Закарпаття в плані повернення до культурних витоків рідного народу. Відродження історичної пам'яті народу істориками краю, художниками та письменниками привертало масову увагу. На наш погляд, культурно-мистецькі акції русинських товариств краю, видавнича діяльність ними художніх творів також потрібно оцінювати як поступ етнокультурних процесів в середовищі закарпатських українців. Адже вони відтворюють моделі етнічної культури притаманні місцевому українству.

Потрібно констатувати також, що негативними чинниками утвердження української національної ідеї на Закарпатті були труднощі в забезпеченні українського друкованого слова. Свідчення цьому – низькі показники україномовної літератури в бібліотечних фондах Закарпаття. Ця проблема і надалі залишається актуальною.

Поряд із етнокультурними процесами в середовищі українства краю відбувалось успішне творення етнонаціональними меншинами Закарпаття власної етнічної культури. В області фактично за період десятиліття державної незалежності розбудовано національну освіту для

представників національних груп. Угорці, румуни, росіяни, словаки мали можливості рідномовної освіти. Циганська, єврейська, вірменська, польська меншини створили недільні школи.

За досліджуваний період розширилось інформаційне поле національних меншин. Це – угорськомовні, румуномовні, словацькомовні, німецькомовні програми на обласному телебаченні, радіопрограми (за винятком німецькомовних). Виходила періодична преса національних меншин. До неї значною мірою спричинилися керівники національно-культурних товариств (угорських, румунських, циганських, словацьких). Попри зауваження представників російських громадських організацій про відсутність російськомовних теле- та радіопрограм, газет, маємо всі підстави заперечити цю тезу. Представлені в бібліотеках краю книги більше 50% - російськомовні, окремі обласні газети також публікували матеріали російською мовою. Державне телебачення презентувало занадто багато російськомовної продукції.

За досліджуваний період значного розвитку набула професійна та художньо-самодіяльна культура, діяльність театрів, музеїв, колективів художньої самодіяльності етнонаціональних меншин. В цьому відношенні пальму першості посідає циганська етнічна група, фольклорні колективи якої “Романі Яг”, “Сонячна Радванка” та інші прославили Закарпаття далеко за його межами. Сворений театр “Лаутарі”, діяльність “Пап-квартету”, інших ромських колективів відзначено різноманітними преміями, оцінено широкою громадськістю.

В області діяла розгалужена система музеїв, що висвітлювали життя угорців краю. За період державної незалежності увіковічено в пам’ятниках та меморіальних дошках більше 50 діячів угорського народу. Колективи художньої самодіяльності румунів, словаків краю виступали на міжнародних фестивалях, презентуючи Закарпаття.

Квінтисенцією етнокультурного життя національних меншин краю були щорічні свята та фестивалі угорців, румунів, словаків, циган, німців, проведення масових акцій представниками російської, єврейської, вірменської меншин.

Найбільш значним досягненням національних меншин краю була їх організація в рамках національно-культурних товариств. За досліджуваний період їх кількість зростала. Фактично “спеціалізовані” за сферами діяльності угорські та циганські товариства. Створення громадських організацій нечисельними представниками польської, чеської, вірменської та

азербайджанської спільнот краю ще раз засвідчили демократичні умови формування громадянського суспільства України, забезпечення культурно-духовних потреб меншин.

Створення плюралізму в суспільному житті спричинилося до поширення серед представників національних меншин краю різних релігійних конфесій. Якщо для угорців традиційною залишалась належність до Закарпатської реформатської та римо-католицької церков, для росіян – до православних громад, словаків і німців – до римо-католицької церкви, то в середовищі циган та румунів відбувались зміни етноконфесійної орієнтації. Серед румунів впевнено прогресувала конфесія Свідків Єгови, серед циганської етнічної групи – харизматична церква Живого Бога. В єврейській спільноті краю виділялись громади прогресивного та традиційного іудаїзму.

В умовах етнокультурного відродження національних меншин краю відбувались пошуки спільної діяльності. На початку 90-х рр. через діяльність Демократичної ліги національностей та загострення відносин із УНРЗ такі пошуки пов'язувались із домаганням автономного статусу області. Тільки в 1999 р. із створенням першого в Україні Центру культур національних меншин Закарпаття відбулась координація діяльності чисельних національно-культурних товариств Закарпаття. Перші кроки Центру позначені турботою про етнокультурне буття національних груп краю.

Проведені етнографічні дослідження етнокультурної самоідентифікації українців дозволили зробити висновки, що представники старшого покоління краю у своїй переважній більшості свідчили про паралельне позначення українського населення етнонімами “русини” та “українці”. Респонденти вказували на відмінності історичної долі краю, таким чином не пов'язуючи подібну ситуацію із належністю до окремого від українців етносу. Опитані 50-60 років засвідчили, що українське буття закарпатців – закономірний етап. Опитані 30-40 річні повністю ідентифікують себе із українською етнічною спільнотою, звертаючи увагу на побутування терміну “русини” в історичній ретроспективі. Умови соціалізації в рамках тоталітарно-авторитарної політичної культури СРСР стали причиною відповідей ряду респондентів про пріоритетність російської мови. Однак, в умовах української державності поступово сприймають україномовні засоби масової інформації як рідномовне джерело інформації.

Безперечно, що історичні події ХХ ст., ментальні чинники, етнічні стереотипи спричинились до особливостей “українського проекту” оцінки міжетнічних стосунків на

Закарпатті. Респонденти старшого віку констатували несприйнятність міжетнічних шлюбів, як давньої традиції українських сіл краю. Тільки відзначали про виняткові угорсько-українські шлюби. Пригадуючи минуле, вони також зауважували про несправедливості та жорстокість угорської та російської спільнот як колишніх панівних націй.

Опитані 50-60 річні та віком 30-40 років, з одного боку, схвально ставились до міжетнічних шлюбів, фактору національності в робочому колективі. З іншого, ряд опитаних наводили конкретні випадки ксенофобії до українців з боку росіян та угорців, говорили про важливість сімейних цінностей рідного етносу. На нашу думку, це закономірне явище плюралізму думок. Однак, виділення опитаними українцями всіх трьох вікових груп однакових етнопсихологічних рис угорців, росіян, румунів, словаків, циган, євреїв, німців спонукає нас зробити висновок про примордіальні цінності українства. Тобто “спільні міфи” та “образи” інших спільнот вказують на спадкоємність поколінь закарпатських українців. Вважаємо за перспективу на основі методологічних засад етносоціології дослідити порівняльні образи етнічних груп краю. Такий підхід відкриє внутрішні чинники складання стереотипів в одних спільнот щодо інших і навпаки.

Етносоціологічне обстеженнями стану міжетнічного контактування на Закарпатті та проблеми етнічної самоідентифікації серед молоді засвідчило поєднання традиційних та модерних аспектів ідентичності. Як серед українців, так і представників національних меншин прогресуючою була тенденція до спілкування державною мовою. Опитані відзначали про важливість мови та культури як показників ідентичності, роль релігії та етнопсихології представниками молоді відкидається. Нащадки змішаних шлюбів завдяки фактору незалежності України ідентифікували себе в більшості українцями.

Потрібно відзначити, що молода генерація краю несе в собі потенціал нових цінностей та пріоритетів етнокультурного життя, вимагає розвитку власної національної культури. Отже, нагальною потребою є забезпечення її етнічного змісту. Априорний фактор державної незалежності України, поєднуючи цінності громадянського суспільства та забезпечення прав і свобод етнонаціональних меншин, повинен вдосконалюватись у напрямку становлення української національної ідеї на Закарпатті та в Україні загалом.